

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОКОРЄВ ОЛЕКСІЙ ВІКТОРОВИЧ

УДК 321.7(474):327.39ЄС (043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВІДПОВІДНІСТЬ ДЕРЖАВ БАЛТІЇ ВИМОГАМ ЧЛЕНСТВА В ЄС:
ІНСТИТУЦІЙНИЙ І ЦІННІСНИЙ ВИМІРИ**

23.00.02 – Політичні інститути та процеси

Подається на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання
чужих ідей, результатів і текстів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий консультант –
доктор політичних наук, професор
Наумкіна Світлана Михайлівна

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Кокорев О.В. Відповідність держав Балтії вимогам членства в ЄС: інституційний і ціннісний виміри. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – Політичні інститути та процеси. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2021.

У дисертації дано авторську оцінку відповідності пострадянських держав Балтії (Естонія, Латвія, Литва) вимогам членства в складі ЄС (інституційний, ціннісний рівні) на постінтеграційному етапі (2004–2020 рр.). Увага до вивчення цієї проблеми зумовлена: 1) погіршенням якості демократії як в ЄС загалом, так і в «молодих» державах-учасницях ЄС; 2) недостатньою увагою ЄС до процесів поглиблення ліберально-демократичних трансформацій у державах-учасницях, які нині ще уповні не відповідають стандартам ЄС; 3) зниженням мотивації національних урядів Естонії, Латвії та Литви після досягнення мети прийняття до складу ЄС активно продовжувати ліберально-демократичну модернізацію; 4) зростанням представництва в органах влади держав Балтії консервативних, націоналістичних, популістських та інших суб'єктів політики, які своїми ініціативами деструктивно впливають на якість демократії та відповідність цих держав стандартам ЄС на ціннісному та інституційному рівнях.

Метою дослідження є оцінка відповідності Естонії, Латвії та Литви вимогам до держав-учасниць ЄС на інституційному та ціннісному рівнях за роки їх членства в ЄС (2004–2020 рр.). Ця мета досягається завдяки:

1) окресленню кола проблем якості демократії в межах ЄС та їх проєкцією на оцінку якості ліберально-демократичної трансформації Естонії, Латвії та Литви; 2) оцінці ефективності політики ЄС в частині зміцнення стійкості ліберальної демократії в пострадянських державах Балтії та їх подальшої адаптації до стандартів ЄС; 3) аналізу причин і проявів деконсолідації демократії в Естонії, Латвії та Литві; 4) з'ясуванню особливостей пострадянської ліберальної демократизації країн Балтії та виявленню першопричин нинішнього погіршення якості демократії; 5) визначенню особливостей процесів деконсолідації ліберальної демократії в Естонії, Латвії та Литві; 6) виявленню проблем практичної реалізації основних політичних прав та свобод людини та громадянина у державах Балтії в контексті їх відповідності правовій системі ЄС; 7) оцінці відповідності держав Балтії принципу гендерної рівності та стратегіям ЄС щодо досягнення гендерного паритету; 8) порівняльній характеристиці Естонії, Латвії та Литви в частині практичної реалізації принципу гендерної рівності з огляду на наявні інституційні та ціннісні перешкоди; 9) авторській оцінці відповідності політики держав Балтії принципу толерантності як одному з фундаментальних принципів функціонування ЄС; 10) аналізу відмінностей Естонії, Латвії та Литви за критерієм їх відповідності принципу толерантності, виявленню передумов висхідної інтолерантності в державах Балтії; 11) дослідженню відповідності держав Балтії на інституційному та ціннісному рівнях антикорупційній політиці ЄС; 12) розкриттю відмінностей Естонії, Латвії та Литви за якістю антикорупції та інституційними, ціннісними причинами, які сприяють або ж перешкоджають ефективній політиці запобігання та протидії корупції; 13) підтвердженню висунутих гіпотез про: а) взаємопов'язаність (синхронізацію) інституційних та ціннісних змін ліберально-демократичного типу задля досягнення відповідності посттоталітарних держав Балтії цілям,

стратегіям розвитку ЄС; б) вплив історичного чинника на стагнацію/регрес у покращенні якості ліберальної демократії в державах Балтії; в) деструктивний вплив серії криз (фінансова, міграційна та ін.) у межах ЄС на стійкість ліберальної демократії в державах-учасницях і здатність ЄС ефективно запобігати погіршенню якості демократії в державах останніх «хвиль» свого розширення; г) ослаблення внутрішньої мотивації держав Балтії зберігати після завершення євроінтеграційного процесу високі темпи ліберально-демократичних перетворень.

Об'єктом дослідження є держави Балтії (Естонія, Латвія та Литва) у постінтеграційний період (2004-2020 рр.)

Предметом дослідження виступає відповідність держав Балтії (Естонії, Латвії та Литви) інституційним та ціннісним вимогам до членства в ЄС.

Аналіз проблематики відповідності держав Балтії вимогам членства у ЄС на інституційному та ціннісному рівнях на постінтеграційному етапі уможлиблюється завдяки методологічному інструментарію, найперше, неоінституціоналізму, аксіологічного (ціннісного) підходу, порівняльного методу. Методологія неоінституціоналізму (історичного неоінституціоналізму) застосована для дослідження деформацій демократичних політичних інститутів, міжінституційних протистоянь, які зумовлені намаганням витіснити ще незміцнілі в державах Балтії цінності ліберальної демократії консервативними та націоналістичними цінностями. Саме історичний неоінституціоналізм дозволяє пояснити темпи (поступ, сповільнення або ж регрес) Естонії, Латвії та Литви у зміцненні тих стандартів ліберальної демократії, які розвиває ЄС. Щодо застосованого в дослідженні аксіологічного підходу, то через його призму з'ясовується значущість цінностей, на яких базується ЄС, для населення Естонії, Латвії та Литви. За допомогою порівняльного методу за кількома індикаторами визначаються

спільні та відмінні характеристики відповідності трьох держав Балтії членству в ЄС.

На такому методологічному підґрунті було розглянуто дослідницькі гіпотези:

1) домінування цінностей, які не є ліберально-демократичними, сповільнюють прогресивні інституційні перетворення, необхідні для приведення політики Естонії, Латвії та Литви у повну відповідність із стратегіями розвитку ЄС. Для поглиблення ліберально-демократичних реформ і зміцнення позицій держав Балтії як держав-учасниць ЄС недостатніми є лише інституційні перетворення, ініційовані ззовні (ЄС, інші міжнародні актори) чи зі середини (інституції держав Балтії, громадянське суспільство). Інституційні реформи повинні супроводжуватися змінами в політичній культурі населення шляхом зміцнення його прихильності до ліберально-демократичних цінностей. Від ціннісної компоненти реформ напряду узалежнена якість демократії. Якщо демократичні політичні інститути й можуть бути встановлені на початкових етапах демократичного переходу без масової підтримки населення, то надалі (для зміцнення та ефективного функціонування) вони потребують відповідних цінностей, знань населення;

2) нинішня стагнація та в окремих випадках і регрес держав Балтії в зміцненні якості демократії, подоланні розривів з нормами та цінностями ЄС має значною мірою в основі історичний чинник. Історичні травми зміцнили переконання, що поступ свободи загрожує національній справі. Закономірно, що народи, які були довготривало підневільними, гостро реагують на будь-які вимоги ззовні визнати вищими за національні іноземні (мультикультурні) цінності, культуру, правові норми, а відтак намагаються протидіяти їм в дусі євроскептицизму, консерватизму, націоналізму. Окрім цього, ще нестійкі ліберально-демократичні досягнення держав Балтії послаблюються зусиллями

Російської Федерації, яка у різних формах намагається деструктивно вплинути на Естонію, Латвію та Литву;

3) ліберально-демократичне відставання держав Балтії зумовлене зниженням після 2004 р. сили впливу ЄС на питання ліберально-демократичних трансформацій, а кілька криз останніх років (глобальна фінансова криза 2008 р., криза в єврозоні 2008–2012 рр.; міграційна криза 2015 р.; загострення комплексу питань життєдіяльності ЄС у 2020 р., спричинене карантинними обмеженнями на тлі пандемії COVID-19) призвели до зменшення інтенсивності проєктів, спрямованих на поглиблення демократичних перетворень у «молодих» демократіях Балтії. Стагнація / регрес у зміцненні ліберальної демократії в країнах Балтії, їх нинішнє відставання від стандартів ЄС, пов'язані не лише з внутрішніми причинами (інституційними та ціннісними), а й з непослідовністю власне ЄС у поглибленні ліберально-демократичних перетворень у Балтійському регіоні, що спричинене поступовим зниженням стійкості ліберальної демократії в межах ЄС загалом;

4) після набуття Естонією, Латвією та Литвою статусу держав-учасниць ЄС ослабилась внутрішня мотивація країн Балтії зберігати високі темпи ліберально-демократичних перетворень, що сприяє висхідному популізму, активізації консервативних, радикальних, популістських політичних акторів, наростанню мови ворожнечі та різних проявів нетерпимості та соціальних фобій, інтолерантному дискурсу, відкритому чи (переважно) латентному відкиданню гендерного паритету і т. д.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю завдань і способами їх розв'язання. В межах здійсненого автором дослідження отримано результати, що мають наукове значення. Зокрема, автором вперше було: визначено зміст та головні причини стагнації процесів ліберальної

демократизації в державах Балтії; порівняно особливості практичної реалізації в Естонії, Латвії та Литві принципу гендерної рівності з акцентом на наявних інституційних і ціннісних перешкодах; співставлено характеристики країн Балтії за відповідністю принципу толерантності; розкрито відмінності Естонії, Латвії та Литви за якістю антикорупції та причинами (інституційними, ціннісними), які впливають на неї. Також було підтверджено низку гіпотез щодо: взаємопов'язаності інституційних і ціннісних змін ліберально-демократичного типу задля досягнення відповідності держав Балтії стратегіям розвитку ЄС; впливу історичного чинника на стагнацію/регрес якості ліберальної демократії в державах Балтії; деструктивний вплив серії криз у межах ЄС на стійкість ліберальної демократії в державах-учасниках і здатність ЄС ефективно запобігати погіршенню якості демократії в державах останніх «хвиль» розширення ЄС; ослаблення внутрішньої мотивації держав Балтії зберігати після завершення євроінтеграційного процесу високі темпи ліберально-демократичних перетворень.

У дисертації автором удосконалено розуміння комплексу проблем практичної реалізації політичних прав та свобод людини та громадянина у країнах Балтії в контексті їх відповідності правовій системі ЄС, які впливають, найперше, з факту існування інституту негромадян (Естонія, Латвія), регресу гарантій свободи слова, посилення ризиків для плюралізму медіа. Дисертант аргументував, що більшість проблем реалізації політичних прав та свобод зумовлені не інституційними, а ціннісними причинами (незміцніла ліберально-демократична політична культура населення). Також автором удосконалено: оцінку відповідності держав Балтії принципу гендерної рівності та стратегіям ЄС щодо досягнення гендерного паритету; обґрунтування невідповідності держав Балтії принципу толерантності, який вважається одним з фундаментальних для ЄС; оцінку відповідності держав

Балтії на інституційному та ціннісному рівнях антикорупційній політиці ЄС: збереження корупційних ризиків («торгівля» впливом, «торгівля» правосуддям, нецивілізоване лобіювання, конфлікти інтересів, непотизм, фаворитизм, кронізм та ін.); недостатня ефективність антикорупційних кампаній; несформованість демократичної антикорупційної культури населення; слабкість антикорупційного сегмента громадянського суспільства, недостатня активність журналістів-розслідувачів тощо.

В дослідженні отримали подальший розвиток: визначення особливостей стану ліберальної демократії в ЄС як передумови для оцінки її якості в державах Балтії; з'ясування особливостей процесу демократизації пострадянських країн Балтії та продовження їх адаптації до стандартів ЄС після набуття у 2004 році статусу держав-учасниць; дослідження особливостей пострадянської ліберальної демократизації країн Балтії, першопричин нинішнього погіршення якості демократії. Автором відзначено, що реформування інституційного дизайну політичних систем Естонії, Латвії та Литви в напрямку ліберальної демократії не супроводжувалося системними та послідовними змінами в політичній культурі, цінностях еліт та населення, що нині сповільнює ліберально-демократичні перетворення. Аргументовано роль історичного спадку, рудиментів тоталітарного минулого у питанні толерування цінностей ліберальної демократії.

Ключові слова: держави Балтії, ЄС, якість демократії, ліберальна демократія, стагнація демократизації, інституційний рівень, ціннісний рівень, гендерна рівність, толерантність.

SUMMARY

Kokoriev O. V. Compliance of the Baltic States with the EU standards: the institutional and value perspectives. – Qualification scientific work with the manuscript copyright.

Thesis to obtain the scientific degree of Doctor of Political Science after specialty 23.00.02 – political institutions and processes. – South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odesa, 2021.

In the thesis, the author assesses compliance of the Baltic States (Estonia, Latvia, Lithuania) with the EU membership criteria (institutional and value levels) at the post-integration stage (2014-2020). The significance of studying the topic is determined by the following reasons: 1) deterioration of the quality of democracy both generally in the EU and in the «young» member states; 2) lack of the EU attention to intensification of liberal-democratic changes in the member states that do not comply fully with the EU standards; 3) decline in motivation of the national governments of Estonia, Latvia and Lithuania to actively continue liberal-democratic modernization after they attained a goal of becoming the EU member; 4) increase in the representation of conservative, nationalistic, populist and other political performers in the governing bodies of the Baltic States that have a destructive impact on the quality of democracy as well as escalate gaps with the EU standards at the institutional and value levels.

The aim of the study is to assess compliance of Estonia, Latvia and Lithuania with the EU member-states criteria at the institutional and value levels during the period of their membership. This aim is achieved by: 1) outlining the quality of democracy in the EU as well as evaluation of quality of liberal-democratic transformations of Estonia, Latvia and Lithuania; 2) assessing efficiency of the EU policy on sustaining liberal democracy in the post-Soviet Baltic States and their

further adaptation to the EU standards; 3) analyzing reasons and demonstrations of democracy deconsolidation in Estonia, Latvia and Lithuania; 4) determining the features of the post-Soviet liberal democratization of the Baltic countries and finding causes of current deterioration of the democracy quality; 5) identifying the features of deconsolidation processes of liberal democracy in Estonia, Latvia and Lithuania; 6) finding issues with applying principal political rights and freedoms in the Baltic States in terms of their concordance with the *acquis communautaire*; 7) evaluating compliance of the Baltic States with the principle of gender equality and the EU gender parity strategies; 8) comparing implementation of gender equality principle in Estonia, Latvia and Lithuania in light of institutional and value obstacles; 9) author's assessment of compliance of Baltic policy with the principle of tolerance as one of the fundamental principles of the EU; 10) analysing differences in adhering the principle of tolerance in Estonia, Latvia and Lithuania, identifying conditions of rising intolerance in the Baltic States; 11) studying compliance of the Baltic countries with the EU anticorruption policy at the institutional and value levels; 12) describing differences in the quality of anticorruption as well as institutional and value reasons that promote or hinder efficient policy of preventing or combating corruption in Estonia, Latvia and Lithuania; 13) confirming the hypotheses about: a) interconnection between institutional and value changes of the liberal-democratic type in order to achieve compliance of the post-totalitarian Baltic States with the EU development strategies; b) impact of history on stagnation / regression in promoting the quality of liberal democracy in the Baltic States; c) a destructive influence of a number of crises within the EU (financial, migration, etc.) on sustainability of liberal democracy in member-states as well as the EU's ability to effectively prevent deterioration of the quality of democracy in the countries that were last to access the EU; d) weakening of internal motivation to maintain high rates of liberal-democratic transformations after European integration process.

The object of the study is the Baltic states (Estonia, Latvia and Lithuania) in the post-integration period (2004-2020).

The subject of the study is the compliance of the Baltic States (Estonia, Latvia and Lithuania) with the institutional and value requirements for EU membership.

It is feasible to analyze the Baltics' compliance with the EU membership requirements at the institutional and value levels at the post-integration stage by means of methodological tools. They are neo-institutionalism, axiological (value) approach and comparative method. A method of neo-institutionalism (historical) is used to study deformations of democratic political institutions and inter-institutional confrontations that are caused by attempts to displace not firmly established values of liberal democracy by conservative and nationalistic values. Particularly neo-institutionalism explains the pace (progress, deceleration, regression) of Estonia, Latvia and Lithuania in enhancing the liberal standards that the EU promotes. In the light of axiological approach, significance of the EU-based values for the population of Estonia, Latvia and Lithuania is determined. A few indicators of comparative method help to identify common and different features of the Baltics' concordance with the EU membership.

On the basis of this methodology the following research hypotheses were studied:

- 1) domination of the non-liberal-democratic values that decelerate progressive institutional transformations which are necessary for the policies of Estonia, Latvia and Lithuania in order to comply with the EU development strategies. Institutional transformations that are initiated externally (the EU, other international performers) or internally (Baltic state institutions, civil society) are not enough to intensify liberal-democratic reforms or to strengthen the status of the Baltic countries as the EU member-states. Institutional reforms should be accompanied by changes in the political culture within the population by enhancing its commitment to the liberal-

democratic values. The quality of democracy depends on the value related reforms. Though, democratic political institutions can be established without the mass support of the population at the beginning of democratic transition, further in the future they need appropriate values and knowledge of the population (in order to strengthen and function efficiently);

2) historical factor is the main one that explains current stagnation and in some cases regression of the Baltic States in enhancing the quality of democracy or bridging gaps with the EU norms and values. Historical traumas intensified belief that promotion of freedom threatens the national idea. It is natural that peoples who have been enslaved for a long time respond critically to any external demands to recognize foreign (multicultural) values, culture, legal norms superior to national, thus, they try to oppose them by means of Euroscepticism, conservatism, nationalism. In addition, unstable liberal-democratic achievements of the Baltic States are being weakened by the efforts of the Russian Federation that is trying to destructively influence Estonia, Latvia and Lithuania in different forms;

3) liberal-democratic underdevelopment of the Baltic States is caused by decline of the EU influence on liberal-democratic transformations after 2004, while a number of crises in recent years (a global financial crisis in 2008, Euro crisis 2008-2012, migration crisis of 2015, aggravation of a complex of the EU vital issues due to quarantine) led to decrease in projects aimed at enhancing democratic changes within the «young» Baltic democracies. Stagnation/regression in strengthening liberal democracy in the Baltic countries as well as the fact of being behind the EU standards are related not only to internal factors (institutional and value), but also to the EU's inconsistency in enhancing liberal-democratic transformations in the Baltic region. It happens due to gradual decline in the stability of liberal democracy within the EU as the whole;

4) after Estonia, Latvia and Lithuania became the EU member-states, their internal motivation to maintain high rates of liberal-democratic transformations decreased. This fact increases populism, intensifies conservative, radical, populist political parties, hate speech and different forms of intolerance and social phobias, intolerant discourse, open or mostly latent rejection of gender parity, etc.

Novelty of the obtained results is based on objectives and approaches to solve them. Within author's research, the obtained results are of scholar significance. In particular, for the first time author determined: content and principal reasons for stagnation of liberal democratization in the Baltic States; compared the features of the practical implementation of gender equality principle in Estonia, Latvia and Lithuania emphasizing on existing institutional and value hurdles; compared characteristics of the Baltic States according to their compliance with the principle of tolerance; described differences of the quality of anticorruption in Estonia, Latvia and Lithuania and reasons that impact on it (institutional, value). Moreover, the author confirmed a number of hypotheses regarding interconnection of institutional and value changes of the liberal-democratic type in order to achieve compliance of the Baltic States with the EU development strategies; influence of the historical factor on the stagnation / regression of the quality of liberal democracy in the Baltic States; a destructive impact of crises within the EU on the sustainability of liberal democracy in the member-states and the EU's ability to effectively prevent deterioration of the quality of democracy in the countries that were last to access the EU; weakening of the internal motivation of the Baltic States to maintain high rates of liberal-democratic transformations after the completion of the European integration process.

In the thesis, the author enhances the understanding of the issues regarding the practical implementation of human and citizen political rights and freedoms in the Baltic States in terms of their concordance with the EU legal system. First of all, they

are caused by the existence of the non-citizen institution (Estonia and Latvia), regression of the guarantee of freedom of speech. The author argued that majority of the issues related to application of political rights and freedoms are based not on the institutional, but on value principles (weak liberal-democratic political culture of the population). In addition, the author improved points regarding: evaluation of compliance of the Baltic States with the principle of gender equality and the EU gender parity strategies; justification of the Baltics' non-compliance with the principle of tolerance as one of the fundamental principles of the EU; assessment compliance of the Baltic countries with the EU anticorruption policy at the institutional and value levels; preservation of corruption risks ("trade" in influence, "trade" in justice, uncivilized lobbying, conflicts of interest, nepotism, favouritism, crony, etc.); insufficient effectiveness of anticorruption campaigns; unformed democratic anticorruption culture of the population; weakness of the anticorruption sector of civil society, insufficient activity of investigative reporters, etc.

The following aspects were further developed in the study: identifying the characteristics of the state of liberal democracy in the EU as a prerequisite for assessing its quality in the Baltic States; clarifying the features of the process of democratization of the post-Soviet Baltic States and continuation of their adaptation to the EU standards after gaining the status of member-states in 2004; studying the peculiarities of the post-Soviet liberal democratization of the Baltic States, causes of the current deterioration in the quality of democracy. The author noted that the reform of the institutional design of the political systems of Estonia, Latvia and Lithuania towards liberal democracy was not accompanied by systematic and consistent changes in political culture, values of elites and population which is currently decelerating liberal-democratic transformations. The role of historical heritage, vestiges of the totalitarian past in tolerating the values of liberal democracy is argued.

Key words: Baltic States, EU, quality of democracy, liberal democracy, stagnation of democratization, institutional approach, value approach, gender equality, tolerance.

Список публікацій здобувача за темою дисертації
Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати
дисертації

1. Кокорєв, О. В. (2016). Зміна вектора політичного розвитку країн Балтії після розпаду СРСР. *Evropsky politicky a pravni diskurz*, 3 (5), 82-86.
2. Кокорєв, О. В. (2016). Зміна зовнішньої політики Латвії, Литви та Естонії в період 1990–2016 років. *Політикус*, 4, 9-12.
3. Кокорєв, О. В. (2016). Інтегрування країн Балтії в європейський простір (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія*, 11, 157-161.
4. Кокорєв, О. В. (2016). Об'єктивні та суб'єктивні передумови входу країн Балтії у європейський простір. *Політикус*, 2, 85-88.
5. Кокорєв, О. В. (2016). Регіоналізація соціально-політичної та культурно-історичної спільності Балтійського регіону. *Політичне життя*, 3, 142-147.
6. Кокорєв, О. В. (2017). Балтійський субрегіон в контексте глобального європейського розвитку. *Політикус*, 4, 113-116.
7. Кокорєв, О. В. (2017). Міжпартійне протистояння євроатлантичної орієнтації в країнах Балтії. *S.P.A.C.E.*, 2, 33-36.

8. Кокорєв, О. В. (2020). Визначення особливостей ліберальної демократії як передумова оцінки її якості в «молодих демократіях» ЄС. *Актуальні проблеми політики*, 65, 109-116.

9. Кокорєв, О. В. (2020). Відповідність Естонії антикорупційним цінностям ЄС. *Політикус*, 1, 52-57.

10. Кокорєв, О. В. (2020). Відповідність Естонії принципу толерантності як передумови поступу об'єднаної Європи. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Міжнародні відносини*, 2 (406), 133-140.

11. Кокорєв, О. В. (2020). Дефекти демократії Естонії в умовах глобального погіршення якості ліберальної демократії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, 41, 168-173.

12. Кокорєв, О. В. (2020). Історіографія проблеми якості демократії держав Балтії та її відповідності вимогам членства в ЄС. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*, 29, 192-199.

13. Кокорєв, О. В. (2020). Погіршення якості демократії в державах-учасницях ЄС: кейс Естонії. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 12 (1), 133-140.

14. Кокорєв, О. В. (2020). Проблеми реалізації свободи слова та свободи діяльності медіа в державах Балтії: відповідність стандартам ЄС. *Політикус*, 4, 93-99.

15. Кокорєв, О. В. (2020). Проблеми якості демократії Литви: вплив популізму та мінливості партійного ландшафту. *Evropsky politicky a pravni diskurz*, 7 (3), 175-180.

16. Кокорєв, О. В. (2020). Регрес Латвії в запобіганні та протидії корупційним практикам: аналіз причин, наслідків, форм прояву. *Політикус*, 2, 132-138.

17. Кокорєв, О. В. (2020). Соціальна тривожність і фобії на ґрунті інтолерантності: кейс Литовської Республіки. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 3 (1), 170-179.

18. Кокорєв, О. В. (2020). Сповільнення ліберально-демократичних перетворень у Латвії: інституційний та ціннісний виміри. *Держава і право*, 87, 416-428.

19. Кокорєв, О. В. (2020). Стагнація Литви в антикорупції: причини, прояви, наслідки. *Evropsky politicky a pravni diskurz*, 7 (2), 203-210.

20. Кокорєв, О. В. (2020). Толерантність vs інтолерантність: кейс Латвії як увиразнення ціннісної та інституційної амбівалентності. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія*, 27, 126-134.

21. Kokoriev, O. (2020). Відповідність країн Балтії принципу толерантності як передумови поступу Об'єднаної Європи. In A. Kordonska, R. Kordonski (red.), *Spolecznosc międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe* (Vol. 4, pp. 32-49). Olsztyn: Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie.

22. Kokoriev, O. (2020). Деконсолідація ліберальної демократії в країнах Балтії: оцінка відповідності вимогам членства в ЄС на інституційному та ціннісному рівнях. In A. Kordonska, R. Kordonski (Eds.), *Spolecznosc międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe* (Vol. 2, pp. 20-34). Olsztyn: Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie.

23. Kokoriev, O. (2020). Компаративний аналіз процесів деконсолідації ліберальної демократії країнах Балтії: кейси Естонії, Латвії та Литви. In A. Kordonska, R. Kordonski (Eds.), *Spolecznosc międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe* (Vol. 5, pp. 21-36). Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie, Olsztyn–Lwów.

24. Kokoriev, O. (2020). Процеси деконсолідації ліберальної демократії країнах Балтії: кейси Естонії, Латвії та Литви. In A. Kordonska, R. Kordonski (Eds.), *Spoleczność międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe* (Vol. 6, pp. 10-26). Olsztyn–Lwów: Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie.

25. Кокорєв, О. В. (2020). Інституційна та ціннісна відповідність держав Балтії політиці ЄС щодо зміцнення ліберальної демократії: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 340 с.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Кокорєв, О. В. (2016). Позитивні і негативні наслідки трансформації в країнах Балтії та вступу до ЄС. *Вісник Донецького національного університету. Серія Політичні науки, 1*, 68-71.

2. Кокорєв, О. В. (2016). Роль країн Балтії у вирішенні україно-російського конфлікту. In *The countries of the Eastern partnership – V4: problems and prospects of cooperation: International Scientific Conference* (22 квітня 2016, м. Одеса). Odesa: Visegrad Fund, pp. 227-229.

3. Кокорєв, О. В. (2017). Інтеграція як результат глобалізації та регіоналізації в сучасному світі. In *Сучасна Українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (10 лютого 2017 р., м. Одеса). Одеса: ДЗ Південноукраїнський педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, pp. 34-38.

4. Кокорєв, О. В. (2017). Трансформаційні процеси в країнах Балтії в контексті європейської інтеграції. In *V Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події»* (24–30 квітня 2017 р., м. Львів). URL: https://ldubgd.edu.ua/sites/default/files/3_nauka/grantu/seksiya_1.pdf

5. Кокорєв, О. В. (2020). Деструктивні неформальні інститути в країнах Балтії: вплив на стійкість ЄС. In *Соціально-політичні проблеми сучасності: матеріали V Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих учених* (м. Дніпро, 20 березня 2020 р.). Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, pp.114-117.

6. Kokořev, O. (2020). Кейси Латвії, Литви та Естонії як приклади регресу, стагнації та прогресу антикорупції. In *Dilemmas and Perspectives in International Relations: Collection of the scientific materials* (Lviv – Olsztyn, April 25, 2020). Lviv – Olsztyn: Ivan Franko National University of Lviv, Warmia and Mazury University in Olsztyn, pp. 38-41.

7. Кокорєв, О. В. (2020). Відповідність країн Балтії принципу толерантності як передумови поступу об'єднаної Європи. In *Наукове забезпечення технологічного прогресу XXI сторіччя: матеріали міжнародної наукової конференції, Vol. 2* (м. Чернівці, 1 травня 2020 р.). Чернівці: Міжнародний центр наукових досліджень, pp. 7-9.

8. Кокорєв, О. В. (2020). Відповідність країн Балтії антикорупційним цілям ЄС: інституційний і ціннісний рівні. In *IX всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша: матеріали конференції* (м. Луцьк, 28 травня 2020 р.). Луцьк: Вежа-Луцьк, pp. 66-69.

9. Кокорєв, О. В. (2020). Стагнація ліберально-демократичних перетворень Литовської Республіки у постєвроінтеграційний період. In *Стратегічні напрямки розвитку науки: фактори впливу та взаємодії: матеріали міжнародної наукової конференції Vol. 3* (м. Суми, 22 травня 2020 р.). Суми: Міжнародний центр наукових досліджень, pp. 115-117.

10. Кокорєв, О. В. (2020). Виклики та загрози ліберальній демократії в Латвійській Республіці. In *Реформування та розвиток гуманітарних та*

природничих наук: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 22–23 травня 2020 р.). Херсон: Молодий вчений, Vol. 2, pp. 23-27.

11. Кокорєв, О. В. (2020). Деконсолідація демократії в Естонії: основні причини та прояви в умовах глобального погіршення якості демократії. In *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі*: матеріали III міжнародній науково-практичній конференції (м. Суми, 29 травня 2020 р.). Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, Vol. 2, pp. 159-162.

12. Кокорєв, О. В. (2020). Деконсолідація демократії в країнах Балтії: основні причини та прояви. In *Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досягнень*: матеріали міжнародної конференції (м. Київ, 12 червня 2020 р.). Київ: Міжнародний центр наукових досліджень, Vol. 2, pp. 77-80.

13. Кокорєв, О. В. (2020). COVID-19 як новітній виклик стійкості ліберальної демократії в країнах ЄС. In *«Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність»*: матеріали II міжнародної наукової конференції (м. Дніпро, 26–27 червня 2020 р.). Дніпро: Дніпро: СПД «Охотнік», pp. 5-7.

14. Кокорєв, О. В. (2020). Проблеми реалізації свободи слова та свободи діяльності медіа в Естонії. In *«Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття»*: матеріали міжнародної наукової конференції (м. Черкаси, 7 серпня 2020 р.). Черкаси: Міжнародний центр наукових досліджень, Vol. 2, pp. 105-107.

15. Кокорєв, О. В. (2020). Свобода слова та свобода діяльності медіа в Латвії: проблеми відповідності медіастандартам ЄС. In *«Current Visions and Revisions of Global World»* (м. Львів – м. Ольштин, 25 вересня 2020 р.). Lviv – Olsztyn: Ivan Franko National University of Lviv, Warmia and Mazury University in Olsztyn, pp. 18-22.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	24
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ІНСТИТУЦІЙНОГО ТА ЦІННІСНОГО ВИМІРІВ ВІДПОВІДНОСТІ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ БАЛТІЇ ВИМОГАМ ЧЛЕНСТВА В ЄС.....	
1.1. Історіографія дослідження проблем якості демократії держав Балтії та їх відповідності вимогам членства в ЄС.....	37
1.2. Методологічні засади дослідження інституційного та ціннісного вимірів відповідності Естонії, Латвії та Литви вимогам членства в ЄС.....	54
1.3. Визначення особливостей стану ліберальної демократії як передумова оцінки її якості в «молодих» демократіях ЄС.....	62
1.4. Особливості демократизації пострадянських країн Балтії та їх адаптації до стандартів ЄС.....	74
Висновки до розділу 1.....	92
Список використаних джерел до розділу 1.....	96
РОЗДІЛ 2. СТАГНАЦІЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В КРАЇНАХ БАЛТІЇ: ОСНОВНІ ПРИЧИНИ ТА ПРОЯВИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОГО ПОГІРШЕННЯ ЯКОСТІ ДЕМОКРАТІЇ.....	
2.1. Особливості політики ЄС щодо поглиблення ліберальної демократизації у державах Балтії.....	121

2.2. Дефекти демократії Естонії в умовах глобального погіршення якості ліберальної демократії	139
2.3. Сповільнення ліберально-демократичних перетворень у Латвії: інституційний і ціннісний виміри.....	151
2.4. Проблеми якості демократії Литви: вплив популізму та мінливості партійного ландшафту.....	164
Висновки до розділу 2.....	175
Список використаних джерел до розділу 2.....	182

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСНОВНИХ ГРОМАДЯНСЬКИХ, ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА У ДЕРЖАВАХ БАЛТІЇ.....

3.1. Проблеми реалізації свободи слова та свободи діяльності медіа в державах Балтії: відповідність стандартам ЄС.....	190
3.2. Особливості реалізації в державах Балтії політичних прав на участь в управлінні державними справами, свободу об'єднань і мирні зібрання.....	204
Висновки до розділу 3.....	217
Список використаних джерел до розділу 3.....	219

РОЗДІЛ 4. ВІДПОВІДНІСТЬ ДЕРЖАВ БАЛТІЇ ПРИНЦИПУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА СТРАТЕГІЯМ ЄС ЩОДО ДОСЯГНЕННЯ ГЕНДЕРНОГО ПАРИТЕТУ.....

4.1. Інституційні та ціннісні перешкоди відповідності Литви політиці ЄС зі зміцнення гендерної рівності.....	229
4.2. Реалізація принципу гендерної рівності в умовах домінування консервативної складової політико-правової культури: аналіз кейсу Латвії..	238

4.3. Перешкоди поглибленню гендерних реформ в Естонії в умовах висхідного консервативно-радикального курсу влади.....	247
Висновки до розділу 4.....	258
Список використаних джерел до розділу 4.....	262

РОЗДІЛ 5. ВІДПОВІДНІСТЬ ДЕРЖАВ БАЛТІЇ ПРИНЦИПУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВИ ПОСТУПУ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ.....270

5.1. Відповідність Естонії принципу толерантності як передумови поступу Об'єднаної Європи.....	273
5.2. Толерантність vs інтолерантність: кейс Латвії як увиразнення ціннісної та інституційної амбівалентності.....	284
5.3. Соціальна тривожність і фобії на ґрунті інтолерантності: кейс Литви.....	298
Висновки до розділу 5.....	312
Список використаних джерел до розділу 5.....	314

РОЗДІЛ 6. ВІДПОВІДНІСТЬ ДЕРЖАВ БАЛТІЇ АНТИКОРУПЦІЙНИМ ЦІЛЯМ ЄС: ІНСТИТУЦІЙНИЙ І ЦІННІСНИЙ РІВНІ.....320

6.1. Регрес Латвії в запобіганні та протидії корупційним практикам: аналіз причин, наслідків, форм прояву.....	320
6.2. Стагнація Литви в антикорупції: причини, прояви, наслідки.....	333
6.3. Антикорупційний прогрес Естонії як результат інституційних та ціннісних змін в державі та суспільстві	348
Висновки до розділу 6.....	357
Список використаних джерел до розділу 6.....	361

ВИСНОВКИ.....	368
ДОДАТКИ	387

В С Т У П

Обґрунтування вибору теми. ЄС створювався як об'єднання держав, базоване на цінностях поваги людської гідності, свободи, демократії, рівності, правової держави та ін. Ст. 2 Договору про Європейський Союз (1992) передбачає, що згадані цінності є спільними для держав-учасниць у рамках спільноти, яку неодмінно мають характеризувати плюралізм, недискримінація, терпимість, справедливість, гендерна рівність та ін. Однак політичні процеси останніх двох десятиліть засвідчують: ліберально-демократичні цінності, засадничі для ЄС, втрачають стійкість у державах-учасниках. У спільнотах держав ЄС (найперше – «молодих» демократії п'ятої та наступних «хвиль» розширення ЄС) висхідною є нетерпимість, мова ворожнечі, численні соціальні фобії та под. В умовах, коли простір ЄС стає щораз різноманітніші, наростає інтолерантність, різноманітні форми дискримінації.

За таких новітніх викликів відстоювання цінностей плюралізму, толерантності та недискримінації для європейських інституцій мало б набути особливого значення. Від ЄС очікується поглиблення процесів демократизації «молодих» демократій Центральної та Східної Європи. Ці держави доклали наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. великих зусиль для виконання Копенгагенських критеріїв, але після 01.05.2004 р. у процесах ліберальної демократизації спостерігається стагнація, а подекуди й регрес, а ЄС не докладає належних зусиль задля послідовного продовження демократичних перетворень, недопущення зниження якості демократії.

Держави Балтії (Естонія, Латвія та Литва) є частиною цього деструктивного процесу в межах ЄС, хоча зниження якості демократії тут менш очевидне, ніж в Угорщині або ж Польщі. Водночас в державах Балтії процеси, які підпадають під оцінку «стагнація / регрес якості демократії»,

наростають, а відтак – потребують вивчення. Держави Балтії, які мають спільне історичне минуле, зазнали схожих історичних травм, увиразнюють нині спільні інституційні та ціннісні перешкоди для подальшого поглиблення процесів демократизації та максимального зближення зі стандартами ЄС. Водночас кожна з балтійських держав увиразнює особливі підходи до питань ліберальної демократизації, що зумовлене приходом до влади тих чи інших політичних сил, більшою чи меншою підтримкою населенням окремих питань, послідовністю/непослідовністю очільників держав у просуванні на національному рівні політики ЄС і т. д. Власне вивчення процесів стагнації/регресу демократії в естонській, латвійській та литовській політиці у 2004–2020 рр., а також позиція ЄС у цьому питанні становить значний дослідницький інтерес.

Зв’язок із науковими програмами, планами, темами. Тема та зміст дисертації є складовою комплексної науково-дослідної теми кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» в межах науково-дослідної теми «Соціально-політичні проблеми України в контексті глобалізаційних процесів» (№ державної реєстрації 0114U007155), одним із виконавців якої є дисертант.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертації є оцінка відповідності держав Балтії вимогам членства в ЄС на інституційному та ціннісному рівнях на постінтеграційному етапі (2004–2020 рр.).

Для досягнення мети були поставлені **завдання:**

– окреслити коло проблем якості демократії в межах ЄС та спроектувати його на оцінку відповідності якості ліберально-демократичної трансформації «молодих» демократій Балтії;

- оцінити ефективність політики ЄС щодо зміцнення стійкості ліберальної демократії в державах Балтії та їх подальшої адаптації до стандартів ЄС;
- визначити причини та прояви деконсолідації демократії в Естонії, Латвії та Литві;
- з’ясувати особливості пострадянської ліберальної демократизації країн Балтії та виявити першопричини нинішнього погіршення якості демократії;
- встановити особливості процесів деконсолідації ліберальної демократії в Естонії, Латвії та Литві;
- виявити проблеми реалізації основних політичних прав та свобод людини та громадянина у державах Балтії в контексті їх відповідності правовій системі ЄС;
- дати оцінку відповідності держав Балтії принципу гендерної рівності та стратегіям ЄС щодо досягнення гендерного паритету;
- порівняти, в частині практичної реалізації принципу гендерної рівності, з огляду на наявні інституційні та ціннісні перешкоди, країни Балтії;
- оцінити відповідність політики держав Балтії принципу толерантності як одному з фундаментальних принципів функціонування ЄС;
- визначити відмінності Естонії, Латвії та Литви за критерієм їх відповідності принципу толерантності, виявити основні передумови висхідної інтолерантності в державах Балтії;
- встановити відповідність держав Балтії на інституційному та ціннісному рівнях антикорупційній політиці ЄС;
- розкрити відмінності Естонії, Латвії та Литви за якістю антикорупції та інституційними та ціннісними причинами, які сприяють/перешкоджають ефективній політиці запобігання та протидії корупційним практикам;

– підтвердити / спростувати висунуті гіпотези про:

- 1) взаємопов'язаність інституційних та ціннісних змін ліберально-демократичного типу задля досягнення відповідності посттоталітарних держав Балтії стратегіям розвитку ЄС; 2) вплив історичного чинника на стагнацію / регрес якості ліберальної демократії в державах Балтії;
- 3) деструктивний вплив серії криз у межах ЄС (фінансова, міграційна та ін.) на стійкість ліберальної демократії в державах-учасницях і здатність ЄС ефективно запобігати погіршенню якості демократії в державах-учасницях;
- 4) ослаблення внутрішньої мотивації держав Балтії зберігати після завершення євроінтеграційного процесу високі темпи ліберально-демократичних перетворень.

Об'єктом дослідження є держави Балтії (Естонія, Латвія та Литва) у постінтеграційний період (2004-2020 рр.)

Предметом дослідження виступає відповідність держав Балтії (Естонії, Латвії та Литви) інституційним та ціннісним вимогам до членства в ЄС.

Методологія дослідження. Аналіз проблематики відповідності держав Балтії вимогам членства у ЄС на інституційному та ціннісному рівнях на постінтеграційному етапі уможлиблюється завдяки методологічному інструментарію, найперше, неоінституціоналізму, аксіологічного (ціннісного) підходу, порівняльного методу. Методологія неоінституціоналізму (історичного неоінституціоналізму) застосована для дослідження деформацій демократичних політичних інститутів, міжінституційних протистоянь, які зумовлені намаганням витіснити ще не зміцнілі в державах Балтії цінності ліберальної демократії консервативними та націоналістичними цінностями. Саме історичний неоінституціоналізм дозволяє пояснити темпи (поступ, сповільнення або ж регрес) Естонії, Латвії та Литви у зміцненні тих стандартів ліберальної демократії, які розвиває ЄС. Щодо застосованого в дослідженні

аксіологічного підходу, то через його призму з'ясовується значущість цінностей, на яких базується ЄС, для населення Естонії, Латвії та Литви. За допомогою порівняльного методу за кількома індикаторами визначаються спільні та відмінні характеристики відповідності трьох держав Балтії членству в ЄС.

На цьому методологічному підґрунті розглядаються дослідницькі гіпотези:

1) велика роль цінностей, які не є ліберально-демократичними, призводить до сповільнення прогресивних інституційних перетворень, необхідних для повного приведення політики Естонії, Латвії та Литви у відповідність зі стратегіями розвитку ЄС. Для поглиблення ліберально-демократичних реформ і зміцнення позицій держав Балтії як держав-учасниць ЄС недостатніми є інституційні реформи, ініційовані ззовні (ЄС, інші міжнародні актори) чи зі середини (інституції держав Балтії, громадянське суспільство). Інституційні реформи повинні супроводжуватися змінами в політичній культурі населення шляхом зміцнення прихильності широких верств населення до ліберально-демократичних цінностей. Від ціннісної компоненти реформ напряду узалежнена якість демократії. Якщо демократичні політичні інститути й можуть бути встановлені на початкових етапах демократичного переходу без масової підтримки населення, то надалі (для зміцнення та ефективного функціонування) вони потребують відповідних цінностей, знань населення;

2) нинішня стагнація та в окремих випадках і регрес держав Балтії в зміцненні якості демократії, подоланні розривів з нормами та цінностями ЄС має значною мірою в основі історичний чинник. Історичні травми зміцнили переконання, що поступ свободи загрожує національній справі. Закономірно, що народи, які були довготривало підневільними, гостро реагують на будь-які

вимоги ззовні визнати вищими за національні іноземні (мультикультурні) цінності, культуру, правові норми, а відтак намагаються протидіяти їм в дусі євроскептицизму, консерватизму, націоналізму. Окрім цього, ще нестійкі ліберально-демократичні досягнення держав Балтії послаблюються зусиллями Російської Федерації, яка у різних формах намагається деструктивно вплинути на Естонію, Латвію та Литву;

3) ліберально-демократичне відставання держав Балтії зумовлює зниження після 2004 року впливу ЄС щодо питань ліберально-демократичних трансформацій, а кілька криз останніх років (глобальна фінансова 2008 р., криза в євросоні 2008–2012 рр.; міграційна криза 2015 р.; загострення комплексу питань життєдіяльності ЄС у 2020 р., спричинене карантинними обмеженнями) призвели до зменшення інтенсивності проєктів, спрямованих на поглиблення демократичних перетворень у «молодих» демократіях Балтії. Стагнація/регрес у зміцненні ліберальної демократії в країнах Балтії, їх деяке відставання від стандартів ЄС, пов'язані не лише з внутрішніми причинами (інституційними та ціннісними), а й з непослідовністю власне ЄС у поглибленні ліберально-демократичних реформ у Балтійському регіоні, що спричинене поступовим зниженням стійкості ліберальної демократії в межах ЄС загалом;

4) після набуття Естонією, Латвією та Литвою статусу держав-учасниць ЄС ослабилась внутрішня мотивація країн Балтії зберігати високі темпи ліберально-демократичних перетворень, що сприяє висхідному популізму, активізації консервативних, радикальних, популістських політичних акторів, наростанню мови ворожнечі та різних проявів нетерпимості, соціальних фобій, інтолерантному дискурсу, відкритому чи (переважно) латентному відкиданню гендерного паритету і т. д.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю завдань і способами їх розв'язання. В межах здійсненого автором дослідження отримано результати, що мають наукове значення.

Вперше:

– визначено головні причини стагнації процесів ліберальної демократизації в державах Балтії: відсутність довготривалої демократичної традиції та стійкої прихильності населення до цінностей ліберально-демократичного типу; незавершеність на інституційному рівні ліберальної демократизації; панівні консервативні цінності населення; деструктивний вплив низки криз у межах ЄС останніх років (від 2008 р.); прийняття політичними партіями популістської риторики як політичної стратегії; недостатня послідовність ЄС у сприянні та контролі за поглибленням ліберально-демократичних принципів у державах останніх «хвиль» розширень та ін.;

– схарактеризовано зміст процесів стагнації ліберальної демократії у державах Балтії: зростання електоральної підтримки консервативних, націоналістичних, популістських партій; продукування урядами неліберальних ініціатив; посилення інтолерантності; тиск на медіа; висхідна мова ворожнечі; атака на мультикультурні цінності та ін. Відзначено, що водночас держави Балтії зберігають схильність до партнерства з ЄС на противагу акценту окремих «молодих» демократій (як-от Угорщини, Польщі та ін.) на національних інтересах;

– порівняно особливості практичної реалізації в Естонії, Латвії та Литві принципу гендерної рівності з акцентом на наявних інституційних і ціннісних перешкодах: найстійкіші позиції Естонії (за винятком сильного розриву в розмірі зарплат і пенсій); відсутність прогресу Литви щодо зміцнення гендерного паритету після приєднання до ЄС з причини сильної підтримки

населенням консервативних політичних акторів; незначний прогрес Латвії пов'язаний зі зростанням представництва жінок в органах влади, однак тут наявне виражене гендерно-орієнтоване насильство, відсутній (на відміну від Естонії та Литви) інститут спеціалізованого омбудсмена, відмова (як і в випадку Литви) ратифікувати Стамбульську конвенцію;

– зіставлено характеристики держав Балтії за відповідністю принципу толерантності: легалізація в Естонії та відкидання Литвою та Латвією інституту цивільного партнерства для одностатевих пар; увиразненість у всіх державах Балтії соціальних фобій (гомофобія, ромофобія, ісламофобія та ін.); поширення мови ворожнечі за високої електоральної підтримки партій, які декларують прихильність до мізогіністичних, антисемітських, гомофобних, неорасистських та інших антицінностей; фактичне ігнорування державними інститутами країн Балтії окремих значущих рекомендацій ЄС щодо запобігання та протидії інтолерантності; недостатньо ефективного застосування правових механізмів захисту прав та свобод уразливих груп; пасивність громадськості у протидії інтолерантності через панівний консервативний характер політичної культури та нестійкі ліберально-демократичні цінності;

– розкрито відмінності Естонії, Латвії та Литви за якістю антикорупції та причинами (інституційними, ціннісними), які впливають на неї: успішність антикорупції Естонії, стагнація Литви, регрес Латвії; в Латвії та Литві зберігається ризик поглиблення корупції; антикорупційні реформи проводяться на вимогу «зверху» (від ЄС), а не «знизу» (від громадськості), що свідчить про рудименти пострадянського корупційного прагматизму та слабкість антикорупційної культури індивідуальних і колективних акторів;

– підтверджено гіпотези про: 1) взаємопов'язаність інституційних і ціннісних змін ліберально-демократичного типу задля досягнення відповідності держав Балтії стратегіям розвитку ЄС; 2) вплив історичного

чинника на стагнацію/регрес якості ліберальної демократії в державах Балтії; 3) деструктивний вплив зниження під впливом низки криз стійкості ліберальної демократії на здатність ЄС поглиблювати ліберальну демократизацію держав-учасниць останніх розширень; 4) ослаблення внутрішньої мотивації держав Балтії зберігати після завершення євроінтеграційного процесу високі темпи ліберально-демократичних перетворень.

Удосконалено:

– розуміння комплексу проблем практичної реалізації політичних прав та свобод людини і громадянина у країнах Балтії в контексті їх відповідності правовій системі ЄС, які впливають, найперше, з факту існування інституту негромадян (Естонія, Латвія), регресу гарантій свободи слова, посилення ризиків для плюралізму медіа. Аргументовано, що більшість проблем реалізації політичних прав і свобод зумовлені не інституційними, а ціннісними причинами (незміцніла політична культура населення ліберально-демократичного типу);

– оцінку відповідності держав Балтії принципу гендерної рівності та стратегіям ЄС щодо досягнення гендерного паритету: формальне декларування гендерної рівності супроводжується гендерно-упередженими практиками; включення урядами до політичного порядку денного питання гендерної рівності мотивоване не внутрішнім запитом суспільства, а необхідністю виконувати вимоги ззовні; держави Балтії (особливо Литва) не досягнули стандартів ЄС щодо гендерного паритету; зберігаються сексизм і дискримінація жінок, наявні «скляні стіни» та «скляна стеля», особливо – на національних ринках праці; очевидна фемінізація бідності; опір гендерній рівності зумовлений патріархальними традиціями та стереотипами про гендерні ролі, що вимагає зміни ціннісної парадигми громадян;

– обґрунтування невідповідності держав Балтії принципу толерантності. Естонія, Латвія та Литва об'єднані спільністю проблем не лише на інституційному рівні (невиконання у повній мірі рекомендацій ЄС в частині реалізації принципу толерантності), а й на аксіологічному рівні (недостатня підтримка населенням ліберально-демократичних цінностей, на яких ґрунтується ЄС). Інституційне закріплення протидії інтолерантності на практиці увиразнене в упередженості в етнонаціональних питаннях, щодо сексуальних меншин, наявності різноманітних соціальних фобій, поширенні мови ворожнечі тощо;

– оцінку відповідності держав Балтії на інституційному та ціннісному рівнях антикорупційній політиці ЄС. Відзначено збереження корупційних ризиків («торгівля» впливом, «торгівля» правосуддям, нецивілізоване лобіювання, конфлікти інтересів, непотизм, фаворитизм, кронізм та ін.); недостатня ефективність антикорупційних кампаній; несформованість демократичної антикорупційної культури населення; слабкість антикорупційного сегмента громадянського суспільства, недостатня активність журналістів-розслідувачів тощо.

Отримали подальший розвиток:

– визначення особливостей стану ліберальної демократії в ЄС як передумови для оцінки її якості в державах Балтії: сповільнення прогресу ліберальної демократії; загострення суперечностей щодо ліберально-демократичних цінностей між державами-учасницями ЄС; неперіоритетність для ЄС інвестування саме в зміцнення стійкості неоліберальних демократій; відсутність цілісної політики ЄС зі зміцнення ліберальної демократії; очевидність потреби нових інструментів контролю ЄС за дотриманням ліберально-демократичних стандартів державами-учасницями;

– з'ясування особливостей процесу демократизації пострадянських країн Балтії та продовження їх адаптації до стандартів ЄС після набуття у 2004 році статусу держав-учасниць: зниження контролю євроінституцій за поглибленням демократичних перетворень, що має наслідком розбіжності з дискусійних питань національної політики держав Балтії з ліберально-демократичним курсом ЄС; намагання національних еліт балтійських країн (часто консервативних) віддалитися від цінностей неоліберальної демократії;

– дослідження особливостей пострадянської ліберальної демократизації країн Балтії, першопричин нинішнього погіршення якості демократії. Відзначено, що реформування інституційного дизайну політичних систем Естонії, Латвії та Литви в напрямку ліберальної демократії не супроводжувалося системними та послідовними змінами в політичній культурі, цінностях еліт та населення, що нині сповільнює ліберально-демократичні перетворення. Аргументовано роль історичного спадку, рудиментів тоталітарного минулого у питанні толерування неліберальних цінностей.

Практичне значення одержаних результатів визначається їх актуальністю, новизною та висновками – загальнотеоретичними й практичними. Теоретична цінність положень дисертації полягає не тільки в їх концептуальному, а й дискусійно-постановочному характері. Дослідження формує наукові уявлення про: 1) проблеми якості демократії в межах ЄС та роль ЄС у продовженні ліберально-демократичних перетворень у державах останніх «хвиль» розширень ЄС на постінтеграційному етапі; 2) інституційну та ціннісну відповідність держав Балтії політиці ЄС щодо зміцнення принципів і цінностей ліберальної демократії на теренах посттоталітарних держав Центральної та Східної Європи; 3) причини та прояви стагнації ліберальної демократії в Естонії, Латвії та Литві; 4) комплекс інституційних і комплексних

проблем, які існують у довгостроковій перспективі у посттоталітарних державах, які виконали вимоги до держав-кандидатів на членство в ЄС, однак у низці питань усе ще не відповідають стандартам ЄС. Основні положення та висновки дослідження можуть використовуватися в навчальному процесі при підготовці лекцій, підручників із політологічних дисциплін, навчальних курсів з вивчення соціальної політики, а також у практичній діяльності суб'єктів політики.

Апробація результатів дисертації. Теоретико-методологічні положення та ідеї, розвинені в дисертації, доповідалися та обговорювалися на таких всеукраїнських і міжнародних наукових, науково-практичних конференціях: «The countries of the Eastern partnership – V4: problems and prospects of cooperation» (м. Одеса, 22 квітня 2016 р.); «Сучасна Українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (м. Одеса, 10 лютого 2017 р.); V всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції «Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події» (м. Львів, 24–30 квітня 2017 р.); V всеукраїнській науковій конференції студентів і молодих учених «Соціально-політичні проблеми сучасності» (м. Дніпро, 20 березня 2020 р.); «Dilemmas and Perspectives in International Relations» (м. Львів – м. Ольштин, 25 квітня 2020 р.); «Наукове забезпечення технологічного прогресу XXI сторіччя» (м. Чернівці, 1 травня 2020 р.); IX всеукраїнських політологічних читаннях імені професора Богдана Яроша (м. Луцьк, 28 травня 2020 р.); «Стратегічні напрямки розвитку науки: фактори впливу та взаємодії» (м. Суми, 22 травня 2020 р.); «Реформування та розвиток гуманітарних та природничих наук» (м. Полтава, 22–23 травня 2020 р.); III міжнародній науково-практичній конференції «Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі» (м. Суми, 29 травня 2020 р.); міжнародній конференції «Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових

досягнень» (м. Київ, 12 червня 2020 р.); II міжнародній науковій конференції «Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність» (м. Дніпро, 26–27 червня 2020 р.); міжнародній науковій конференції «Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття» (м. Черкаси, 07 серпня 2020 р.); «Current Visions and Revisions of Global World» (м. Львів – м. Ольштин, 25 вересня 2020 р.).

Також результати дослідження обговорювались на методологічних семінарах кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (2016–2020 рр.).

Публікації. Основні ідеї, положення та висновки дисертації викладені автором в 40 публікаціях: 1 одноособова монографія, 4 колективні міжнародні монографії, 20 статей, які опубліковані у фахових наукових виданнях із політичних наук), 15 тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Специфіка проблем, що стали об'єктом дисертації, зумовили її логіку та структуру. Робота складається зі вступу, шести розділів, поділених на підрозділи, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списків використаних джерел до розділів (463 джерела). Загальний обсяг – 397 сторінок, з них основний текст – 351 сторінка.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ІНСТИТУЦІЙНОГО ТА ЦІННІСНОГО ВИМІРІВ ВІДПОВІДНОСТІ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ БАЛТІЇ ВИМОГАМ ЧЛЕНСТВА В ЄС

1.1. Історіографія проблеми якості демократії держав Балтії та її відповідності вимогам членства в ЄС.

Відповідність пострадянських держав Балтії вимогам членства в ЄС є новою проблемою політичної науки. З огляду на низку деструктивних процесів у цьому субрегіоні, які відбулися після «великого розширення ЄС» (01.05.2004 р.), актуальним науковим питанням є з'ясування, чи виконавши свого часу Копенгагенські критерії для прийняття до ЄС, Естонія, Латвія та Литва не відступили згодом від ліберально-демократичних здобутків, або ж, можливо, примножили їх. Вивчення цього аспекта актуальне в ситуації загальнопланетарного відступу демократії.

Дослідження означеної проблеми передбачає опору на новітні (і нечисельні) теоретико-методологічні напрацювання, які представлені в політологічній, соціологічній, історичній та ін. науках. Проаналізуємо ті з них, які, на нашу думку, становлять підґрунтя для оцінки прогресу/регресу ліберальної демократії в Естонії, Латвії та Литві, визначення відповідності політики цих держав вимогам членства в ЄС [19, с. 192].

Наукові праці про демократичні процеси в посткомуністичних країнах, до який відносяться й держави Балтії, можна згрупувати в три часово-тематичні групи:

– *перше покоління* дискусій охоплює дослідження 1990-х років. Основна увага була приділена питанням консолідації демократії. У тодішніх наукових дослідженнях на підставі вивчення початкових динамічних процесів демократизації країн Центральної та Східної Європи висловлювалася гіпотеза про перспективу демократичної консолідації у регіоні. Поточний стан позиціювався як перехідний. Учені на цьому етапі важливе значення приділили питанням інституалізації демократії. Уже тоді далекоглядно прогнозувалася складність і затяжний характер демократичного переходу [19, с. 193]. Наприклад, на переконання Р. Дарендорфа, «реформувати політичні системи займе шість місяців, економічні системи – шість років, та шістдесят років, – щоб усвідомити революцію в серцях і свідомості людей» [72];

– *друге покоління* дискусій охоплює дослідження 2000-х років, які були у своїй більшості комплексними науковими розвідками на основі політичних і соціологічних індикаторів. Обґрунтовувалася характерна багатьом країнам гібридна демократія як змішаний тип політичного режиму, який виникає на основі авторитарного унаслідок незавершеного демократичного переходу («фасадна» демократія). На цьому етапі досліджень демократії в країнах Центральної та Східної Європи домінували настрої розчарування, спричиненого невиконаним більшістю посттоталітарних країн Європи завданням консолідації демократії. Перебіг соціально-політичних процесів 2000-х років підтвердив вищезгадані слова Р. Дарендорфа, адже хоч політичні та економічні системи держав Центральної та Східної Європи трансформувалися відносно швидко, однак в площині трансформації політико-правової культури населення збереглися значні проблеми: підтримка населенням демократії була невисока, рівень довіри політичним інститутам – незначний і т. д. Дослідники наголошували на великих відмінностях у рівні підтримки демократії у країнах колишнього Східного блоку [19, с. 193];

– *третє покоління* дискусій розвивається від кінця 2000-х років і в його основі – питання якості демократії, дефектів демократії. Важливе місце зайняло обговорення впливу на якість ліберальної демократії від 2008 року глобальної фінансової кризи та наступних криз, як глобальних, так і в межах власне ЄС. Оскільки у цей час в окремих державах Центральної та Східної Європи зріс правий і лівий популізм, відбулося зміцнення радикальних політичних акторів, то аналізувався вплив цих та інших деструктивних чинників на якість демократичної трансформації посттоталітарних держав. Міграційна криза 2015 року та відмінні позиції держав-учасниць ЄС до її пом'якшення загострили прояви інтолерантності та увиразненість різних типів дефектних демократій, найперше – неліберальної демократії. Відтак такі політичні режими стали предметом політологічного аналізу. Останній з чинників, які деформують ліберальну демократію, – пандемія COVID-19 у 2020 році – уже означена дослідниками демократичних трансформацій як ще один руйнівний фактор для якості демократії та поглиблення її деконсолідації [19, с. 193].

Найбільш ранні джерела щодо проблеми наростання дефектів демократії стосувалися переважно гібридних режимів з-поза меж Європи [68; 108]. Питання відступу демократії в межах ЄС почало привертати увагу саме невдовзі після великого розширення 2004 року [55; 73; 103; 117; 119; 127; 134; 206; 214; 215 та ін.]. Цей дослідницький аспект почали вивчати не лише закордонні, а й вітчизняні учені-політологи: О. Бедратенко [1], О. Григор'єв [7], О. Долженков [9], Г. Зеленько [11; 12; 13; 14; 233], Ю. Мацієвський [26], К. Сарбаш [37], О. Стойко [40], О. Фісун [41], М. Шульга [42], М. Яковлєв [43] та ін.

Дослідники констатують в останнє десятиліття висхідний демократичний регрес, демократичну деконсолідацію у різних регіонах

планети, зокрема й на теренах «молодих» демократій Центральної та Східної Європи. Початок глобальної фінансової кризи 2008 року безумовно заактивізував ці процеси. Однак Т. Каротерз ще у дослідженні 2002 року [66, с. 9–10] констатував: з близько сотні країн, які здійснюють перехід до ліберальної демократії, лише в близько двох десятках цей процес успішним, а решта є «сірою зоною», для якої характерний дефіцит демократії (слабке представництво інтересів громадськості, низький рівень політичної участі, ігнорування законів офіційними особами, порушення електоральних свобод та інші дефекти демократії).

Однак це проблема не лише «молодих» демократій, а схоже, загальнопланетарна. Зокрема, на ерозії демократичних норм і інститутів в країнах, які донедавна уважалися «бастіонами лібералізму», зацікавлені західні дослідники [52; 77; 78; 161; 214]; тобто проблема якості демократії не є притаманна виключно «молодим» демократіям. Учені аргументували особливості та причини появи «демократії зі зламаним хребтом» (англ. broken back democracy) [196]. В. Меркель спільно з Г.-Ю. Пугле, А. Круасаном та іншими дослідниками започаткували конструювання концепції дефектної демократії [27; 28; 163; 164; 166; 167; 168; 169; 170]. Власне тут йшлося не про «молоді» демократії, а саме про руйнування засад ліберальної демократії в країнах, які довготривало були консолідованими демократіями. Відтак, дедалі більше політологи зацікавлені в науково-обґрунтованій оцінці проявів дефектів лібералізму в досі стабільних демократіях, а також науковому прогнозуванні цих тривожних процесів. Канадський дослідник М. Ігнат'єв [115] слушно вказав на наявність нового політичного конкурента ліберальної демократії – режиму, авторитарного за політичною формою, з капіталістичною економікою та прихильністю до консервативно-націоналістичної ідеології, тобто мова про демократію, яка рухається в

напрямку авторитаризму. Румунський дослідник Д. Даяну обмірковує, чи приречена нині демократія втратити своє ліберальне ядро [83].

Американські політологи С. Левіцкі та Д. Зіблатт, які понад двадцять років вивчають проблематику регресу ліберальної демократії, дійшли висновку, що новітні ліберальні демократії «умирають» не стільки через революції, військові перевороти, а з причини повільного «нездужання», коли неухильно слабнуть найважливіші демократичні інститути, збільшується ерозія принципів ліберальної демократії [152].

Тему дефіциту демократії вивчали Е. Ван ден Абель [229], Е. Еріксен [92], С. Крьогер [143], Ш. Лендорфф [148], С. П'яттоні [183], А. Е. Стей [222], Д. Фрідріх [100] та ін. На небезпеки для ліберальної демократії в результаті стрімкого піднесення популістських партій вказали німецькі дослідники В. Меркель і Ф. Шолль [170]. Ш. Ханлі та М. А. Вахудова позиціювали демократичне відхилення як свідомі та поступальні дії політичних акторів, які спричиняють демократичний регрес; тобто йдеться, на їх думку, не про раптове заперечення демократії, як, приміром, у випадку перевороту [109]. Дослідники основним інструментом демократичного відхилення називають виконавчу владу [71].

У політологічних працях довший час акцент робився на тому, що інтеграція групи країн Центральної та Східної Європи до ЄС стала успішним інструментом збільшення ареалу ліберальної демократії [19, с. 194]. У 1990-х – на початку 2000-х роках перспективи членства в ЄС позиціювалися як основний стимул для демократизації країн-кандидатів [188], а факт прийняття до ЄС розглядався ученими як підтвердження консолідації демократії [165; 212]; розвивалася концепція «демократизації шляхом інтеграції» [80]. Озвучувалася гіпотеза, котра, як бачимо нині, не підтверджена, що європейська перспектива «стримає екстремістські та популістські тенденції»

[56]. Невдовзі акценти науковців змістилися в напрямку аргументації того, що новітньою «характеристикою політичної Європи» [135, с. 26] є популізм, який посилюється якісно та кількісно [70, с. 222].

Після великого розширення ЄС у 2004 році в політичній науці перспектива подальшої режимної трансформації «молодих» демократій ЄС пояснювалася крізь призму однієї з двох теорій:

– теорія відступу (відхилення) передбачала, що після інтенсивного виконання Копенгагенських критеріїв з метою прийняття до ЄС, «молоді» демократії Центральної та Східної Європи повернуться до більш звичного стану справ з проявами авторитаризму, популізму, нехтування принципом верховенства права тощо. Уже тоді політологічна спільнота намагалася привернути увагу інституцій ЄС до потреби розробки ефективних механізмів запобігання реверсу ліберально-демократичних здобутків у державах, які нещодавно набули статусу членів ЄС;

– теорія «євро-гамівної сорочки» передбачала існування довгострокових, стабільних позитивних наслідків приєднання країн Центральної та Східної Європи до ЄС в частині консолідації їх національних демократій [19, с. 194].

Дослідження озвучували сумніви щодо стійкості демократичних реформ, які були проведені на вимогу ЄС [80]; прогнозувалося, що найбільш «чутливі» реформи можуть зазнати реверсу після досягнення країнами-кандидатами бажаного членства в ЄС [79]; озвучено припущення про деяку «м'якість» ЄС щодо країн-кандидатів і це є однією з причин посилення неоавторитарних тенденцій [131].

Ще у 2007 році І. Крастєв висловив гіпотезу, що ліберальний консенсус у країнах Центральної та Східної Європи поступився неліберальному популізму [134]. А з 2010-х років у політологічному дискурсі актуалізувалося обговорення причин «демократичної втоми» та виснаження еліт у

посттоталітарних державах Центральної та Східної Європи, а також поставлено «діагноз» кризи ліберальної демократії, констатовано перехід окремих «молодих» демократій до розряду дефектних демократій. Сформувався науковий консенсус, що якість демократії в державах Центральної та Східної Європи, зокрема й країнах Балтії, погіршується [132; 213]. Відтоді політологи почали приділяти щораз більше уваги динаміці демократичного відхилення в країнах ЄС та вивчати реакцію ЄС на ці процеси [55; 117; 213]; пропонувалися інструменти, можливі до застосування задля призупинення неліберального повороту в державах-учасниках ЄС [128; 132; 174; 213; 215].

Дж. Доусон і Ш. Ханлі перебувають на позиціях, що погіршення якості демократії в країнах Центральної та Східної Європи доцільно розглядати як довгострокову модель неліберальної консолідації [73, с. 20]. Е. Гобсбаум притримується позиції, що попри «вітри перемін», об'єктивні умови для конституювання «істинно стійких демократій» в незахідних країнах Європи поки що відсутні [112, с. 442–443].

С. Зомолані та З. Гал вважають, що неліберальний поворот цих держав дозволяє припустити, що демократичні інститути нечасто здатні консолідуватися перманентно; вони, радше, залишаються крихкими й уразливими до дій провідних політичних акторів – політичних лідерів і еліт [225, с. 67]. В. Ганєв притримується думки, що в межах Центральної та Східної Європи справді наявні серйозні дефекти ліберальної демократії, але невиправдано твердити про її занепад [102, с. 91].

Цілком виправдано звучить в останнє десятиліття питання про те, чому ЄС не вдається до більш рішучих дій для захисту ліберальної демократії в тих державах-учасниках, які відходять від вимог Копенгагенських критеріїв? Ставиться питання про те, чи має ЄС потенціал зупинити деструктивні процеси

в державах-учасницях? Чи має ЄС справді надійні регулятори впливу на процеси зміцнення в державах-учасницях подальших демократичних перетворень на інституційному та (особливо) ціннісному рівнях? Учені з'ясовують, як глибокий дефіцит демократії на національному рівні, що межує з авторитаризмом, може вплинути на подальшу перспективу і ліберальної демократії, і ЄС, і тих держав Центральної та Східної Європи, які входять до ЄС. Прогнозуються переважно песимістичні сценарії, наприклад, Я. В. Мюллер ставить гостре питання: «Чи може встановитися та функціонувати в державі-учасниці ЄС диктатура?» [172, с. 138]. Р. Д. Келемен ставить питання про те, чи має ЄС дієві механізми розв'язання проблеми демократичного дефіциту в «молодих» демократіях Центральної та Східної Європи [127, с. 230]? Названий дослідник вважає, що найбільші загрози демократії в Європі виявляються не на рівні ЄС, а на національному рівні – в зароджуваних автократіях країн ЄС [127, с. 212].

На думку І. Крастева, країни Центральної та Східної Європи переживають справжню кризу ліберальної демократії, яка проявляється в економічних невдачах, громадському спротиві глобалізації та ліберальному космополітизму тощо [136; 137]. Дослідник притримується позиції, що криза у цьому субрегіоні не є фундаментально іншою за кризу ліберальної демократії в країнах Західної Європи та США, однак саме держави Центральної та Східної Європи з причини слабших демократичних інституцій та порівняно короткого досвіду ліберальної демократії є значно уразливіші перед такими викликами [138]. Відтак, на думку І. Крастева, саме в державах Центральної та Східної Європи дуже стрімко конструюється новий антиліберальний консенсус, який характеризується ксенофобією, націоналізмом і, що показово і дуже тривожно – підтримкою поколінням, яке досягло повноліття вже після падіння комунізму [140].

Я.-В. Мюллер аргументував, що майже в усіх країнах, які приєдналися до ЄС, починаючи від 2004 року демократія знаходиться в кризі, ліберально-демократичні цінності звужуються [173]. На його думку, відбувається глибока політична криза і за роки, після повалення комуністичної системи, початкова ейфорія від демократичних змін поступилася місцем висхідній недовірі формальним політичним інститутам і політикам, а також зростанням критики самої демократії.

Дослідники посткомуністичних трансформацій Центральної та Східної Європи стверджують, що в країнах регіону ніколи не існувало сильної ліберальної політичної культури, здатної підтримувати стабільні демократичні режими, і ці режими почали руйнуватися, як тільки виникли економічні та/або культурні проблеми, а додаткові мотивації до демократизації зникли після прийняття низки країн-кандидатів до ЄС [73, с. 20; 228, с. 179].

Більшість дослідників солідаризувалися в тому, що політична криза особливо посилилася з початком у 2008 році глобальної фінансової кризи, яка відтак спричинила подальшу крихіть політичних і соціально-економічних демократичних систем і поставила під загрозу демократичний консенсус [81, с. 31]. Тобто, основний акцент робиться на тому, що фінансові кризи ставлять під сумнів стабільність і якість демократії, підривають легітимність демократичного політичного порядку. Ще на початку глобальної фінансової кризи це аргументував Ю. Габермас [107]. Відтак на тлі очікуваного нового витка глобальної фінансової кризи, потенційно зумовленої пандемією COVID-19, прогнозованим є чергове погіршення якості демократії, на що від початку запровадження карантинних заходів (березень 2020 р.) звертають увагу учені [19, с. 195].

Чеські дослідниці П. Гуасті та З. Малсфедрова відзначили [106, с. 74], що саме за роки економічної кризи в «молодих» демократіях Центральної та

Східної Європи почали погіршуватися показники демократичного розвитку: свобода медіа, якість функціонування механізму стримувань і противаг, стабільність і представницька спроможність партійної системи, схвалення громадянами демократичних норм, процедур тощо. Цінними для нашого дослідження (в контексті вивчення не лише інституційного, а й ціннісного виміру демократизації) є підходи дослідників (П. Норріса, Р. Інгларта та ін.) про те, що загрози ліберальній демократії йдуть не лише «зверху» (від урядів), але й «знизу» (від громадян) з огляду на прихильність багатьох до неліберальних цінностей [176].

Група дослідників (О. Бедраденко, Б. Бугаріч, Т. Гінсбург та ін.) пов'язують деконсолідацію демократії в країнах Центральної та Східної Європи, які входять до ЄС, зі встановленням у Російській Федерації керованої демократії [1, с. 46; 64; 73] та наростанням деструктивного впливу цієї держави. Відзначимо, що такий вплив країни Балтії, які є об'єктом нашого вивчення, відчувають чи не найсильніше. Зусиллями Російської Федерації ще нестійкі демократичні досягнення «молодих» демократій Європи безумовно послаблюються.

Проблемою для стійкості демократії в «молодих» демократіях Центральної та Східної Європи дослідники (наприклад, угорські вчені В. Шент-Іваній та А. Тетеній) називають те, що режимні трансформації після 1989 року мали пріоритетом саме економічні реформи, а не громадянські перетворення [224]. Тобто, мова про те, що ліберально-демократичні норми та практики ніколи не були вбудовані в ці суспільства й у цьому можна вбачати причину нинішньої кризи ліберальної демократії. До цього ще додається історичний чинник, на який звертають увагу дослідники: історичні травми зумовили страх посттоталітарних спільнот, у населенні яких укріплене переконання, що «поступ свободи загрожує національній справі» [2]. Через

призму зокрема й такого аргументу пояснюється піднесення за останнє десятиліття націоналізму, радикалізму, популізму в «молодих» демократіях ЄС. Довготривало підневільні народи, якими власне і були «молоді» демократії ЄС, гостро реагують на будь-які вимоги зовні визнати вищими за національні іноземні (мультикультурні) цінності, культуру [19, с. 196].

І. Крастєв і С. Холмс шукають відповіді у політичній психології, щоб пояснити джерела дедемократизації в країнах Центральної та Східної Європи. Учені пояснюють протест проти ліберальної демократії у «молодих» демократіях ЄС політикою «нормальності» (після 1989 р.), коли головним завданням для посттоталітарних держав було імітувати Захід, щоб стати «нормальними» [139, с. 118]. Шлях до «нормальності» полягав в імпортуванні ліберально-демократичних інститутів, застосуванні західних політичних та економічних «рецептів», публічне схвалення західних (ліберальних) цінностей. Таке буквальне імітування західних моделей мало чимало моральних і психологічних негативних наслідків, як-от почуття неповноцінності, залежності, втраченої ідентичності та ін. Така імітація навіть сприймалась як втрата суверенітету, чим І. Крастєв та С. Холмс і пояснили піднесення авторитарного шовінізму, ксенофобії в «молодих» європейських демократіях.

Попри те, що саме Угорщина та Польща нині мають найбільші дефекти демократії, ризики дедемократизації давно вийшла за їх межі та увиразнені більшою чи меншою мірою в усіх державах ЦСЄ, зокрема й Балтії [19, с. 196]. Цю позицію в своїх дослідженнях розвивають, наприклад, Б. Бугаріч, Т. Гінсбург, Дж. Доусон, С. І. Ліндберг, Ж. Рупнік, Ш. Ханлі, Л. Чіанетті та ін. [64; 67; 154; 207]. Ці та низка інших дослідників аргументують, що «молоді» демократії Центральної та Східної Європи увиразнюють серйозні труднощі функціонування ліберальної демократії, які виходять за рамки лише проблеми

поганої якості демократії та значною мірою зумовлені деструктивним спадком комуністичного або докомуністичного життя, пов'язаного з підневільним статусом у складі великих імперій. Учені наголошують на тому, що велика кількість різноманітних акторів спричинили нещодавній неліберальний перехід і продовжують посилювати його в країнах Центральної та Східної Європи [19, с. 196]. Мова про неоавторитаризм керівної еліти, слабкість національних громадянських суспільств, високу недовіру громадян інститутам держави, несформованість соціального капіталу, корупцію, неефективне державне управління, наявність партій, які не мають соціальних коренів і под. [113; 116]. Дослідники проаналізували випадки тиску на судову владу як безумовну ознаку демократичного відставання [174; 211; 216; 217].

Отже, новітні дослідження про демократичне відставання доводять: деструктивні зміни в певній державі щодо якості демократії – це не випадкові дії, а результат реалізації цілісної стратегії зацікавленими акторами. Вона передбачає низку заходів, спрямованих на централізацію політичної влади, контроль над державним апаратом, управління виборчим процесом та ослаблення незалежних медіа, громадянського суспільства. Тобто, дедемократизація не розглядається як непередбачуваний наслідок певної політики, а цілком конкретна ціль політичного курсу певної керівної партії, уряду тощо [19, с. 196].

Вище ми звернули доволі широку увагу на історіографію проблематики зниження якості демократії загалом у «молодих» європейських демократіях, позаяк розглядаємо кейси країн Балтії в контексті політичної турбулентності на посттоталітарному просторі Європи. Водночас важливе значення мають й джерела, які вивчають кризу власне ЄС, його адаптивність до викликів, які почастишали останніми роками (М. Шульга [42]), а також джерела, які дають оцінку якості демократії у країнах Балтії.

В українській історіографії найбільшу увагу тематиці держав Балтії як суб'єктів ЄС приділено процесу виконання Естонією, Латвією та Литвою критеріїв членства у ЄС. Відзначимо ґрунтовні дослідження В. Завадського [10], Г. Зеленько [11;12; 13; 14; 233], Є. Ковтуна [15], А. Мазіної [25], К. Пальшкова [33], М. Сидорук [38], С. Скриля [39] та ін.

Низка наукових розвідок присвячені деконсолідації демократії в країнах Балтії. Український дослідник-політолог В. Литвин [24] дослідив партійні системи з акцентом на популістських партіях, зокрема й в державах Балтії. Також В. Литвин у співавторстві з А. Романюком та Н. Панчак-Бялоблоцкою [35], опираючись на компаративний підхід, ґрунтовно проаналізували політичні інститути країн Центрально-Східної Європи, охопивши, зокрема, й пострадянські держави Балтії. Відзначимо, що у багатьох наукових розвідках з проблематики демократичного транзиту в «молодих» демократіях Європи, країни Балтії не виокремлюються та не аналізуються як самостійний об'єкт політологічного аналізу, а їх кейси вивчаються в контексті широкого кола проблем ліберально-демократичних трансформацій у Центральній та Східній Європі.

Нідерландська політологиня А. Л. Дімітрова [79] заактуалізувала надзвичайно гостре питання: на вимогу ЄС нові держави учасниці (зокрема, Естонія, Латвія та Литва) провели інституційні реформи, однак чи відбулися зміни у довготривало наявних неформальних правилах гри? Загалом Л. А. Дімітрова зосереджує наукову увагу на ролі ЄС в трансформації усієї групи посткомуністичних держав Центральної та Східної Європи [80].

У політологічному дискурсі неодноразово зауважувалося, що демократизація Естонії та Латвії ускладнювалася сплеском націоналізму та наявністю соціальної групи негромадян у структурі населення. Відтак тема

якості демократії у державах Балтії часто розглядається дослідниками з урахуванням міжетнічних відносин.

У нашому дослідженні використано результати соціологічних досліджень, проведених на рівні ЄС та окремо взятих держав Балтії, найперше – дослідження проєкту «Eurobarometer», який регулярно проводить заміри громадської думки під егідою Європейської комісії [94; 98; 99; 218; 219; 220], а також Дослідницького центру П'ю (Pew Research Center) [95]. Ми використовували низку індексів для зіставлення прогресу / стагнації / регресу держав Балтії в конкретних сферах: Індекс демократії, Індекс свободи преси, Індекс трансформації Бертельсманна, Індекс гендерної рівності, Індекс сприйняття корупції, Індекс тіньової економіки та ін.

Окремо зупинимося на наукових розвідках дослідників з країн Балтії. Литовські учені Г. Алекноніс, Р. Маткявічене вивчають процеси поширення популізму в Литві [49]. Литовський політолог М. Юркінас [122] аналізує програмні засади литовських популістських партій. Британський політолог Л. Еріксонас [93] дослідив процеси «випробування» якості демократії в Литві, аргументуючи причини погіршення якості демократії та зниження темпів ліберально-демократичних трансформацій у цій країні останніми роками. Популістські партії Литви стали об'єктом вивчення А. Рамонайте та В. Раткевічюте [191]. Й. Сташієне [221] звернулася до вивчення популістського дискурсу в Литві, розглядаючи його причини та наслідки. Велику увагу литовські дослідники [53] приділяють проблемі плюралізму в медіа та ризикам, пов'язаним із намаганнями обмежити свободу медіа.

Естонський радикалізм і популізм став предметом дослідження канадського ученого А. Кейскампа та естонських учених М.-Л. Мадіссона та Л. Віренга [126]; згадані учені вивчили дискурсивні можливості, наративи та головні теми, що використовуються Консервативною народною партією

Естонії (EKRE). В. Петсініс [182] аналізує, як EKRE використовує політику ідентичності щодо питання біженців та імміграції, радикалізує згадані питання через призму питання колонізації. Також В. Петсініс спільно з естонським ученим С. Брагіолі [62] порівнюють два праворадикальні актори – естонську партію EKRE та латвійську «Національний альянс» (NA). Британський політолог С. Трамм [227] також на прикладі кейсу Естонії робить авторську спробу знайти пояснення підтримки популістських правих партій електоратом. Естонські учені А. Макаричев і В. Сазонов [158] показали, як саме загальноєвропейська міграційна криза вплинула на зростання популістського дискурсу в Естонії.

І. Раманес та Дж. Розенвальдс [190; 197] запропонували авторську оцінку рівня демократії у Латвії, провівши моніторингові дослідження. Важливе значення мають дослідження латвійських учених з вивчення цінностей [204]. Велика кількість досліджень латвійської соціологині А. Рожукальне [198; 199; 200; 201; 202; 203] присвячена висхідній проблемі Латвії – звуженню плюралізму медіа.

Останніми роками широко обговорюваною в наукових колах країн Балтії є гендерна проблематика. Процес актуалізувався загостренням питання ратифікації Стамбульської конвенції (від 2011 року, коли документ є відкритий до підписання). Наявні як комплексні порівняльні дослідження [181; 235] по країнах Балтії, де проблеми доволі схожі, так і дослідження національних кейсів. Тематиці гендерної рівності у країнах Балтії приділено увагу в наукових розвідках інституцій ЄС [82]. Естонські дослідники Р. Алас і Т. Каарельсон [48] проаналізували розбіжності (фактичні та юридичні), які наявні в Естонії між правовими нормами, які всебічно гарантують гендерну рівність, надійні механізми захисту від дискримінації за ознакою статі, та реальним станом справ у цій країні. Французький учений-економіст Н. Гаволь

[104] на прикладі кейсу Естонії доводить наявність гендерних розбіжностей у заробітній платі та доходах. Питання участі жінок на естонському ринку праці, як це впливає з результатів проведених досліджень [194; 195; 208], є одним із найгостріших. Зауважимо, що цінність уже наявних досліджень полягає в застосуванні порівняльної методології, коли гендерні проблеми держави Балтії розкриваються співвідносно інших держав-учасниць ЄС. Соціологи Л. Хансон та К. Аавік [110], досліджуючи Естонію, аргументували вплив статі та етнічної приналежності на рівень задоволення людьми своєю роботою та заробітками; ними розглянуті прояви дискримінації у сфері праці за цими соціальними ознаками.

Кейс Литви також викликає значний інтерес дослідників гендерної проблематики. Зокрема, гендерні ролі у литовському суспільстві вивчає В. Юреніне [121], звертаючи увагу, що практична реалізація рівних можливостей статей ускладнюється панівними консервативними настроями в суспільстві. Представленість жінок у литовській політиці вивчають І. Матоніте та А. Крупавічюс [159], О. Меджере [160; 162]. Зміст інституту сім'ї з позицій литовського права вивчає учений-юрист Г. Сагатис [210], дослідження якого дає широку картину консервативного підходу Литви до інституту сім'ї та увиразнює причини відкидання ліберально-демократичних підходів, яких дотримується ЄС щодо шлюбу та сім'ї. Литовські дослідники проблематики гендерної рівності І. Жвінклієне, Е. Крініцкене, А. Тваронавічієне, А. Лобачевскіте [232; 234; 235] охопили на прикладі, найперше, кейсу Литви, а також зіставляючи його з кейсами інших держав Балтії, широке коло питань гендерних розривів і дискримінацій.

Оскільки зміцнення принципу толерантності є важливим елементом підґрунтя новітніх демократичних держав та їх інтеграційних об'єднань, то у нашому дослідженні ми звернули прицільну увагу на його реалізацію на

теренах Естонії, Латвії та Литви. Наш аналіз опирався на вже проведені дослідження з проблематики, які присвячені широкому колу питань інтолерантності, зокрема: проявам мови ворожнечі [61], неорасизму [54], антисемітизму [58; 150], дискримінації сексуальних [60] і національних меншин [118], ромофобії [130; 144; 187; 230], ісламофобії [223] та ін.

Велике значення для нашого дослідження мали численні моніторингові дослідження, проведені Європейською комісією проти расизму та нетерпимості (ERCІ) [84; 85; 86; 87; 88; 89]. Їх значущість – в охопленні широкого комплексу питань дискримінації та виробленні на основі моніторингу національних кейсів рекомендацій для держав-учасниць ЄС в частині подолання наявних проявів інтолерантності.

У контексті вивчення різноманітних розбіжностей в політиці країн Балтії та ЄС, велике значення має ціннісний вимір. Відтак, важливими для дослідження нашої теми є наукові розвідки про цінності (соціально-політичні, духовні та ін.), які нині характерні населенню Естонії, Латвії та Литви, а також праці, які є моніторингом змін у ціннісній парадигмі за три десятиліття суверенного демократичного розвитку цих держав [18; 200; 201; 205].

Серед важливих цінностей ЄС є антикорупційні, відповідність яким ще залишається більшою чи меншою мірою проблемою для держав Балтії, особливо в частині топ корупції. Естонія, Латвія та Литва, безумовно, за роки підготовки до вступу в ЄС та членства у ньому, досягли вагомих антикорупційних результатів, особливо в частині побутової та бюрократичної корупції. Водночас у темпах запобігання та протидії корупції наявна деяка стагнація і навіть регрес, що актуалізує вивчення проблеми відповідності країн Балтії антикорупційним стратегіям ЄС. Відтак, ми звернулися до низки уже проведених досліджень, які зафіксували такі тенденції в державах Балтії.

Зокрема в українській політичній науці наявні нечисельні дослідження на тему корупції та протидію їй саме в країнах Балтії. Відзначимо доробки українського дослідника-політолога І. Кушнарєва [20; 21; 22; 23], у якому він прицільно вивчає кейси Естонії, Латвії та Литви, а також дослідження Є. Неклюдова [29], котрий вивчає досвід Естонії в протидії поширенню корупції. Водночас у політичній науці країн Балтії та дослідженнях, проведених інституціями ЄС, цій темі присвячена доволі значна увага [231]. Найперше, антикорупцію пов'язують з інструментами електронного урядування [50; 90; 125; 129; 142], яке вже міцно укорінені в державах Балтії, особливо – в Естонії.

Також при підготовці цього дослідження використані моніторингові та інші наукові праці, які проводить орган Ради Європи з антикорупційного моніторингу GRECO [69], національні антикорупційні стратегії [51] тощо.

1.2. Методологічні засади дослідження інституційного та ціннісного вимірів відповідності Естонії, Латвії та Литви вимогам членства в ЄС.

Аналіз прогресу/регресу процесів ліберально-демократичної модернізації держав колишнього СРСР засвідчує: найкращих результатів досягли ті країни, які потрапили у сферу впливу «колективного Заходу» [13, с. 38; 14, с. 48]. Євроінтеграційний процес потужно сприяв демократичному транзиту Естонії, Латвії та Литви. Значущість євроінтеграційного процесу проявилася у спрямованості на згуртування народів Європи саме на основі демократичних цінностей. Процес інтеграції країн-кандидатів до ЄС передбачає досягнення ними відповідності певним стандартам розвитку (політичним, економічним, соціальним та ін.). Відтак, визнання з боку ЄС факту виконання певною країною-кандидатом визначених вимог сприяє її

переходу на вищі позиції у стандартах життя. Однак функціонування ЄС після кількох останніх «хвиль» розширення доводить: для успішності євроінтеграційного процесу важливими є не лише інституційні зміни, а й синхронна ціннісна трансформація суспільства, демократизація політико-правової культури населення, його ресоціалізація.

Угоди країн Балтії про асоціацію з ЄС спонукали їх до консолідації демократичних інститутів, активізації механізмів захисту прав людини та громадянина, зміцнення ринкової економіки, прийняття правової системи ЄС (*Acquis communautaire*) тощо. Розширення НАТО, а згодом і ЄС стали найважливішими подіями, пов'язаними зі входженням Естонії, Латвії та Литви в систему західних демократій.

Готовність ЄС до розширення на Схід стало своєрідним «антидотом» для східноєвропейців, що дозволило їм не «скотитися» в неопатримоніальний режим й уникнути деформацій політичної системи [5, с. 18]. Євроінтеграція виступила чинником, який запобіг формуванню в країнах Балтії гібридних політичних режимів, як це сталось у більшості пострадянських країн. Для урядів держав Балтії євроінтеграція стала своєрідним організаційним і дисциплінарним чинником, каталізатором процесу зміцнення інститутів демократії, ринкової економіки, національних громадянських суспільств тощо. Погодимося з українською політологинею Г. Зеленько, як схарактеризувала євроінтеграційний досвід цієї групи посттоталітарних країн Центральної та Східної Європи як «інституційні зміни внутрішнього характеру – механізмів ухвалення політичних рішень, механізмів інкорпорації політичного класу, механізмів політичного контролю і політичної відповідальності, узгодження інтересів тощо» [14, с. 56]. Відтак йдеться про появу інструментів, які заклали підґрунтя подальшого конструктивного екзогенного впливу ЄС на «молоді» демократії Балтії.

Водночас бачимо, що факт приєднання до ЄС не став гарантією швидкої ліберальної демократизації країн Балтії, найперше – на ціннісному рівні, що проявляється й нині у невідповідності політико-правової культури населення цінностям ліберальної демократії, які є фундаментально значущими для ЄС. Повноцінне членство «молодих» демократій Балтії в ЄС вимагає як інституційних, так і соціокультурних змін всередині держав-учасниць. Для того, щоб досягнути ці процеси, велике значення для нашого аналізу має методологічний потенціал неоінституціоналізму, аксіологічного (ціннісного) підходу, порівняльного методу, теорії конвергенції та ін. Відтак, методологія дослідження відповідності держав-учасниць ЄС стратегіям функціонування ЄС є синтезом кількох важливих способів дослідження політичних інститутів та процесів, а також цінностей, від яких узалежнені власне ці інститути та процеси.

Інструментарій методології неоінституціоналізму використовується для дослідження деформацій демократичних політичних інститутів, міжінституційних протистоянь, зумовлених відкиданням цінностей ліберальної демократії з позицій консерватизму, націоналізму та інших ідеологій. Політичні інститути країн Балтії вивчатимуться нами відповідно до підходу фундатора неоінституціоналізму Д. С. Норта – як правила гри, що складаються з офіційних писаних правил, а також, зазвичай, неписаних кодексів поведінки, що лежать глибше офіційних правил і доповнюють їх. Відтак неоінституціоналізм є тим методологічним підходом політичної науки, який допомагає охопити аналізом як формальні, так і неформальні інститути політики, які зазнають деформацій за ситуації зниження якості демократії.

Найбільший інтерес для нашого дослідження має такий напрямок неоінституціоналізму як історичний неоінституціоналізм. За його допомогою можемо пояснити темпи (поступ, сповільнення або ж регрес) Естонії, Латвії та

Литви у зміцненні тих стандартів ліберальної демократії, які розвиває ЄС. В історичному минулому країн Балтії (перебування в складі різних імперій, комуністичні режими тощо) можна віднайти пояснення наростання дефектів демократії, висхідного популізму, нинішньої увиразненості мови ворожнечі, певних розходжень в окремих питаннях курсів урядів держав Балтії з цілями та пріоритетами ЄС, до прикладу, як у випадку зі Стамбульською конвенцією, яку дві з трьох нами аналізованих держав не ратифікували. Історичний інституціоналізм допомагає врахувати вплив суспільства та його цінностей на суб'єктів інституційних змін, уможлиблює пошук пояснень того, чому в країнах Балтії активізувалися консервативні та ультраправі політичні актори, які відкрито протистоять або ж лобіюють відкладення прийняття рішень щодо певних ініціатив ЄС. Саме історичний неінституціоналізм пояснює реверси політичних процесів: чому попри певні успіхи щодо інтеграції певних норм і цінностей, згодом політичні процеси повертаються до попереднього стану, який погано узгоджується з політикою ЄС.

Не лише положення історичного неінституціоналізму, а й соціологічного неінституціоналізму, є значущі для нашого аналізу. Відповідно до положень соціологічного неінституціоналізму, ціннісно забарвлені норми та формальні правила інституцій визначають поведінку політичних, громадсько-політичних акторів. Ця методологія зацентровує на значенні контексту: суб'єкти політики не є вільними у своїх діях, позаяк під час діяльності постають перед різноманітними нормативними обмеженнями, які вимушені враховувати. Громадяни як носії певних цінностей, а також створювані ними інституції, «вбудовані» у певний культурний та організаційний контекст. За допомогою інструментарію соціологічного інституціоналізму уможлиблюється пошук відповідей на питання про причини деякого зниження якості демократії в країнах Балтії, сповільнення темпів

ліберально-демократичних перетворень, а відтак – невідповідність тим цілям і завданням, які визначає ЄС. Відзначимо, що відповідно до методологічних засад соціологічного інституціоналізму, елементи культури (зокрема, політико-правової) є складовими інститутів, а інститути постають як посередники між індивідом, з одного боку, іншими індивідами та суспільством – з іншого.

Безумовно значущим для вивчення відповідності політики держав Балтії стандартам ЄС є аксіологічний (ціннісний) підхід. Крізь його призму уможлиблюється вивчення значущості цінностей, на яких базується ЄС, для населення Естонії, Латвії та Литви. Цей підхід допомагає з'ясувати, де знаходяться цінності ЄС (людська гідність, свобода, рівність, солідарність, демократія, правова держава, безпека, правосуддя та ін.) співвідносно системи ціннісної ієрархії населення країн Балтії. Дослідницький потенціал політичної аксіології уможливлює визначення ролі системи цінностей ЄС у політичному процесі країн Балтії, населення яких ще досі проходить складний процес переходу на європейські цінності та ліберально-демократичну ресоціалізацію. Вивчення цінностей значуще, позаяк вони значною мірою визначають систему владних відносин і політичних інститутів в аналізованій групі держав.

В контексті аксіологічного підходу важливою є роль соціологічної концепції цінностей, що сягає своїм корінням підходів М. Вебера та інших класиків соціологічної науки. Ця концепція виходить із тези, що саме цінності є засадничими для акторів політики; вони детермінують моделі їх поведінки. Відтак, будь-який акт соціальної дії є осмисленим лише в співвідношенні з цінностями, відповідно до яких коригується поведінка осіб, їх груп, визначаються індивідуальні або колективні цілі. Цінності виступають найважливішим регулятором людської дії/бездіяльності. Вважаємо, що саме на основі цінностей суспільство чи його групи інтегруються для підтримки

політики ЄС або ж демонстрування її неприйняття демонструють її неприйняття (євроскептицизм). Виконання рекомендації інституцій ЄС, підтримка певних ініціатив ЄС постають як акумуляція певних цінностей, підтримуваних у певному суспільстві. У цьому вбачаємо важливість включення аксіологічного підходу до методологічного інструментарію оцінки відповідності Естонії, Латвії та Литви вимогам членства у ЄС.

Певну теоретико-методологічну роль для пізнання процесів демократизації країн Балтії та їх відповідності стандартам ЄС має теорія конвергенції. Конвергенція є максимальною кооперацією «економічно менш розвинених країн з більш розвиненими задля вирівнювання потенціалів, ресурсів, інституційних систем» [14, с. 47]. У цьому конструктивному процесі велике значення мали розвиток торгівлі, освітні обміни, міграційні процеси, програми надання міжнародної допомоги, членство в міжнародних організаціях і т. д. Визначальним став останній зі згаданих чинників, який проявився в поступовому зближенні країн Балтії з ЄС та подальшому приєднанні до цієї організації 01.05.2004 р.

Класична версія теорії конвергенції була прикладною соціальною гіпотезою, за якою подібні проблеми в капіталістичних та соціалістичних спільнотах спроможні вплинути та їх еволюцію в напрямку досягнення злиття (поєднання). Автори теорій конвергенції 1950–1960-х років (Р. Арон, Дж. Гелбрейт, У. Ростоу, П. Сорокін, Д. Стрейч та ін.) перебували на позиціях, що історична еволюція сучасного індустріального (згодом – постіндустріального) суспільства створює умови для зближення та взаємної інфільтрації двох протилежних систем – західного капіталізму та східного комунізму. Згодом (1960–1970-ті роки) ця теорія набула популярності й у дисидентських колах СРСР (А. Сахаров та ін.). Учені-«конвергенціоналісти» мали оптимістичне бачення, що західний індустріалізм і ліберальна демократія

поглинуть, реформують структури східного комунізму в процесі всеосяжної модернізації [34; 226].

Однак вже у 1970-х роках увиразнилася криза теорії конвергенції (З. Бжезінський, С. Гантінгтон та ін.), позаяк було поставлено під сумнів можливість «злиття» двох політичних систем-антагоністів. Натомість набула популярності ідея т. зв. «негативної конвергенції» (Г. Маркузе, Ю. Габермас, Р. Хейлбронер та ін.): переймання кожною з протилежних конкурентних систем одна від одної не стільки позитивних, скільки негативних якостей, що неминуче веде до «кризи сучасної індустріальної цивілізації» в цілому [31]. Надалі критика теорії конвергенції в її класичному трактуванні лише поглиблювалася і «холодна війна» сприяла цьому. Однак інтенсифікація процесів глобалізації у 1990-ті роки, одним із проявів котрої власне й стало зростання масштабів інституційних запозичень, сприяв відродженню інтересу до ідей конвергенції [30, с. 29].

Нині теорія конвергенції зберігає присутність в аналізі інтеграційних процесів. На нашу думку, науково коректно говорити про «конвергентний підхід», неокласичні теорії конвергентного розвитку. Коли йдеться про входження «молодих» демократій до складу ЄС, то маються на увазі зближення «старих» і «нових» держав-учасниць ЄС на основі низки цінностей та ідей, уже перелічених нами вище. І знову ж підіймається питання «негативної конвергенції» в частині загальноєвропейського погіршення демократії, ерозії демократичних цінностей, адже такий регрес спостерігається й у державах-фундаторах ЄС, і в державах останніх «хвиль» розширення ЄС, як-от Естонія, Латвія та Литва.

Держави ЄС нині мають чимало спільних проблем: висхідний популізм, активізація радикальних, консервативних акторів, наростання мови ворожнечі, інтолерантний дискурс, демонстрація відкидання гендерного паритету і т. д. –

всього, що підриває стійкість ліберальної демократії та засадничих принципів функціонування ЄС. Виходячи з цього, ми формулюємо наступну робочу гіпотезу дослідження. Після набуття державами Балтії очікуваного членства в ЄС знизився як зовнішній тиск на них з вимогами поглиблення ліберально-демократичних перетворень, так і зменшилась внутрішня мотивація Естонії, Латвії та Литви активно примножувати реформаційні досягнення. Невдовзі після п'ятого розширення ЄС почали наростати фінансові проблеми (зумовлені, найперше, кризою 2008 р.), які перманентно доповнюються новими викликами (включно з останніми кризами – криза в єврозоні 2008–2012 років, міграційна криза 2015 року, криза 2020 року, спричинена карантинними обмеженнями) й ослаблюють цей економічний і політичний союз. Це впливає на рівень співпраці (у нашому випадку – зниження її активності) між інститутами ЄС та державами Балтії в частині зміцнення стійкості ліберально-демократичних цінностей. Не виключено, що деякий регрес у питанні зміцнення ліберальної демократії в країнах Балтії та їх деяке відставання від стандартів ЄС, пов'язані не лише з низкою внутрішніх причин (інституційних та ціннісних), а й з політикою та сповільненням ініціатив сповільненням ініціатив власне ЄС у поглибленні ліберально-демократичних перетворень.

Важливе значення як елемент методологічної основи дослідження має й порівняльний метод. Адже ми маємо об'єктом дослідження три держави (Естонія, Латвія, Литва), які вивчаємо, з'ясовуючи як спільні, так і відмінні характеристики їх відповідності за певними критеріями членству в ЄС, як на інституційному, так і на ціннісному рівнях. Такими основними індикаторами, за якими ми проводитимемо порівняння, виступають: 1) права та свободи людини та громадянина (кілька найважливіших політичних та громадянських прав і свобод); 2) відповідність принципу гендерної рівності, проблеми на шляху досягнення гендерного паритету; 3) відповідність принципу

толерантності, наявні інтолерантні практики в громадсько-політичному житті, наявні соціальні тривожності та фобії на ґрунті інтолерантності; 4) прогрес / регрес у запобіганні та протидії корупції. Часові рамки нашого дослідження охоплюють проміжок від 2004 року до середини 2020 року, тобто мова про Естонію, Латвію та Литву вже як держави-учасниці ЄС. Водночас основну увагу ми приділили останнім рокам, коли: почали увиразнюватися щоразу більші проблеми якості демократії через наростання популізму, радикалізацію політики, зміцнення позиції у владі політичних партій консервативного, націоналістичного типу тощо.

Відзначимо, що в випадку застосування порівняльного методу до вивчення кейсів Естонії, Латвії та Литви відсутньою є проблема порівнюваності, яка часто увиразнюється при спробах дослідників застосувати компаративістику до дослідження конкретних політичних процесів. Це пояснюється тим, що порівнюються країни, схожі між собою за більшістю параметрів, а також близькі на ґрунті історичної, культурної, економічної та іншої близькості. Застосування порівняльного методу дозволить з'ясувати спільне та відмінне між країнами Балтії за визначеними індикаторами. У підсумку, завдячуючи порівняльному дослідженню, уможлиблюється з'ясування різноманітних невідповідностей політики країн Балтії цілям, завданням, стратегіям ЄС.

1.3. Визначення особливостей стану ліберальної демократії як передумова оцінки її якості в «молодих» демократіях ЄС.

Третя глобальна «хвиля» демократизації, розпочата в середині 1970-х років, набрала оберти у 1980–1990-х і досягла максимуму в 1993–1999 роках.

Тоді велика кількість держав продемонструвала ліберально-демократичний поступ. У загальнопланетарному масштабі у 1978–2010 роках демократичний прогрес виражено домінував над демократичним регресом. Однак після цього поступального етапу, на тлі набирання від 2008 року обертів глобальної фінансової кризи, подальший прогрес ліберальної демократії сповільнився, а кількість держав з рецидивами авторитаризму наразі незмінно зростає. За останню чверть століття саме нині кількість держав, які не відступають від впровадження демократичних стандартів і цінностей, є найменшою. Натомість тенденція автократизації посилюється.

Відтак, хоч цінності ліберальної демократії й продовжують згуртовувати людей, однак зростає спільнота розчарованих тим, як вона працює; висхідною є недовіра до органів влади, різноманітних інститутів демократії. Це своєю чергою зумовлює ще більше зниження якості демократії з причини радикалізації політики, посилення позицій популістських партій, наростання мови ворожнечі тощо [17, с. 109].

Такі деструктивні процеси увиразнені зокрема й у державах-учасницях ЄС, а також у тих державах, які претендують на членство в цьому об'єднанні. Це при тому, що ЄС створений на основі цінностей демократії, свободи, верховенства закону, прав людини та ін. Відтак всі дії як інституцій ЄС, так і держав-учасниць, іманентно мали б підпорядковуватися переліченим цінностям. Однак в останнє десятиліття політичні процеси, особливо у «молодих» демократіях ЄС, засвідчують демократичний регрес. Вочевидь на ці процеси вплинула загальнопланетарна тенденція відступу від демократії [17, с. 109].

Згадані процеси увиразнилися в політологічному дискурсі останніх років: тут посилюються песимістичні настрої щодо перспектив неоліберальної демократії й тональність академічних розвідок стає щораз тривожнішою. На

це, найперше, звертають увагу, американські політологи. Так, Л. Даймонд означив нинішній період еволюції демократії як «демократичну рецесію» [78]. М. Платтнер аргументував, що демократія перебуває «в облозі» та зазнала ерозії [185]. Я. Мунк акцентував на недемократичному лібералізмі як реакції на популізм [171]. С. Левіцкі та Д. Зіблат висловили бачення того, «як помирають демократії» [152]. Британський учений Д. Рансімен з'ясовує, «як закінчується демократія» [203]. Отже, дослідники останніми роками заактуалізували вивчення питання кризи західної моделі ліберальної демократії, основних дефектів демократії, причин та наслідків деконсолідації демократії і под. «Молоді» демократії ЄС дають особливо широкий емпіричний матеріал для досліджень у цьому напрямку, відступаючи від засадничих принципів Союзу [17, с. 109].

Про те, що ліберальна демократія в ЄС переживає кризу свідчать численні суперечності навколо ліберально-демократичних принципів між державами Сходу та Заходу, Півночі та Півдня ЄС. Видається, що повертаються «хвороби» націоналізму та популізму, актуалізовані в 1920–1930-х роках. Попри те, що нині існує доволі широке сприйняття демократії як оптимального політичного режиму, впевненість громадськості в цьому похитнулася за останні десятиліття під тиском неоавторитарного виклику, а громадянські та політичні права в усьому світі зазнають деструктивних утисків. Усе це спонукало ЄС неодноразово заявляти про готовність інвестувати в поглиблення стійкості неоліберальних демократій [17, с. 109].

На кризу ліберальної демократії нині вказує підйом лівого та правого популізму, неліберальні урядові ініціативи, агресивна реакція окремих акторів політики на міграційну кризу (2015 р.), намагання влади звузити простір дії громадянського суспільства, утиски меншин (етнічних, сексуальних та ін.)

тощо. Особливістю процесу демократичного відставання є його поступовий перебіг, тобто революційна стрімкість змін не є характерна [59; 157].

Особливу загрозу ліберальній демократії становить піднесення правих і лівих популістів [175]. Результати парламентських виборів у державах ЄС засвідчують стрімке зростання впливу популістських партій. Наприклад, у 2018 році в шістьох державах ЄС пройшли парламентські вибори й усюди зріс вплив популістських партій: Італія («Рух п'яти зірок», «Ліга Півночі»), Латвія (партія «Кому належить держава?», Нова консервативна партія), Словенія (Словенська демократична партія, партія «Ліві», Словенська національна партія), Угорщина («Фідес»), Швеція («Шведські демократи»). У 2019 році ця тенденція ще чіткіше проявилася в державах Балтії: в Естонії пройшла в парламент (а також увійшла до керівної коаліції та уряду) Консервативна народна партія Естонії. Отже, на теренах ЄС висхідною є підтримка популістських партій [17, с. 109-110]. Не виключено, що результати парламентських виборів, які пройдуть у Литві в жовтні 2020 року дадуть додаткові підстави для констатації посилення популізму на теренах Балтії.

Звичайно ж, якість демократії в державах-учасницях ЄС сильно різниться. В одних із них ліберальна демократія переживає екзистенційну кризу, а в інших – погіршення її якості не має драматичного характеру. За останнє десятиліття Угорщина, Польща, Словаччина та Литва втратили статус ліберальних демократій, погіршивши характеристику національної демократії до рівня електоральної (за оцінками Інституту V-Dem) [74]. Ще нещодавно (2017 р.) Інститут V-Dem зробив висновок про стійкість демократії в державах Європи [156; 161], однак невдовзі ця оцінка була переглянута [75]. Динаміка наростання дефектів демократії найбільш очевидна в субрегіонах Центральної Європи (Угорщина, Польща, Болгарія, Словаччина, Румунія) та Балкан

(Сербія, Чорногорія); держави Балтії після приєднання до ЄС є радше прикладом стагнації, а не регресу в демократичних перетвореннях [17, с. 110].

Держави, прийняті до ЄС в ході останніх розширень, напередодні інтеграції демонстрували значний прогрес у ліберально-демократичних перетвореннях. Це засвідчувало, що ЄС справді наділений нормативною владою¹ щодо держав-кандидатів. Однак, після останніх розширень Союзу щодо нових держав-учасниць послідовна та рішуча нормативна влада інституцій ЄС, як видається, не була збережена. Увага ЄС в останні роки до питань якості ліберальної демократії в державах Балтії не була належною. Це підтверджують дії окремих держав-учасниць, які не узгоджують свою національну політику з продемократичним курсом ЄС, відкрито нехтують цінностями правової держави та ліберальної демократії. Наявний спектр інструментів ЄС на сьогодні є недостатнім, щоб ефективно запобігати погіршенню якості демократії в державах-учасницях. Хоч до держав-порушників може застосовуватися трирівнева процедура за ст. 7 Договору про ЄС (попередження, дисциплінарна процедура, санкції), але кейси Угорщини та Польщі увиразнюють недосконалість такого механізму протидії ЄС проявам демократичного відступу. Це залишає відкритим питання про нові механізми контролю за дотриманням демократичних стандартів у державах-учасницях [17, с. 110]. Конструюються ідеї на взірць озвученої німецьким дослідником Я.-В. Мюллером про створення «Копенгагенської комісії» для захисту демократичних цінностей, які розглядаються як основа осучаснених критеріїв вступу нових держав-учасниць до ЄС (Копенгагенські критерії) [174].

¹ Мається на увазі здатність, можливість ЄС контролювати дотримання певних (ліберально-демократичних) правил поведінки та за необхідності – наполягати на їх виконанні [17, с. 110].

Відтак, у межах ЄС (як і в інших регіонах планети) наростає автократизація. Національні органи влади щораз більше схильні віддавати перевагу прийняттю рішень на власний розсуд, без огляду на громадськість; посилюється тиск на опозицію, свободу слова; наростає політична корупція і под. Дедалі більший вплив на життєдіяльність держав отримує прошарок економічно могутніх. У діях окремих державних діячів, політичних партій, неформальних політичних об'єднань, особливо у «молодих» демократіях ЄС, простежується неповага до конституцій і судової влади, радикалізм, мова ворожнечі. При цьому часто такі дії залишаються практично безкарними та завершуються озвученням «занепокоєності» інституцій ЄС конкретними деструктивними процесами [17, с. 110].

Очевидно, що новітні цифрові технології, які мали б сприяти демократії та правовій державі, часто перетворюються на загрозу для них, є концентрованим вираженням мови ворожнечі. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій посилив тиск на ліберально-демократичні цінності: www-боти, ботруми, онлайн-тролі, DDoS- та DoS-атаки, поширення сфальшованої інформації тощо. З'явилася велика кількість віртуальної «зброї» проти ліберально-демократичних цінностей. У «молодих» демократіях ЄС латентно функціонує ринок маніпуляції інформацією, найперше – в популярних соціальних мережах, на форумах, у коментарях новин тощо. На ринку мають попит послуги компаній, які формують інформаційне поле, розгортають інформаційні війни, використовуючи при цьому дискурс ворожнечі та інші деструктивні маніпулятивні інструменти. Новітні методи впливу використовуються для формування «потрібної» громадської думки щодо соціально-чутливих тем, при цьому принижуються демократичні цінності, демонізуються іммігранти та біженці тощо [17, с. 111].

Дискусійним залишається питання про те, коли був даний старт стрімкому наростанню дефектів демократії в посттоталітарних державах-учасницях ЄС – ще до початку глобальної фінансової кризи (2008 р.), чи згодом – як її результат? Ті дослідники, які підтримують першу гіпотезу (тобто, до початку фінансової кризи), найчастіше причиною демократичного відступу називають низьку ефективність управлінської, політичної діяльності, високу корупцію в посттоталітарних державах [186, с. 232]. Початок відступу від цінностей ліберальної демократії, на думку прихильників цього підходу, стартував уже через два роки після «великого розширення» 2004 року [216]. Його пов'язують з електоральною невдачею 2006 року угорської партії «Фідес»: увійшовши в парламент, ця партія не змогла сформувати уряд, а відтак В. Орбан озвучив думку про нелегітимність результатів цих виборів. Це поставило під сумнів мінімальні критерії демократичної консолідації, за якими усі основні політичні актори приймають правила гри. На нашу думку, передумови для погіршення якості демократії в «молодих» демократіях Центральної та Східної Європи були закладені ще до глобальної фінансової кризи 2008 року, однак саме вона спрацювала як детонатор деконсолідації демократії [17, с. 111].

Дослідники вказують на широкий спектр причин нинішнього демократичного відставання: вплив фінансово-економічних криз [137], зміни в доходах на душу населення [189], відсутність демократичної традиції [85], піднесення популістських партій [179], прийняття популістської риторики партіями як політичної стратегії [180] та ін. Коли мова йде про «молоді» демократії ЄС, найперше, виділяються інституційні, політичні та економічні причини; також розглядаються етнічні, релігійні [97] причини, показники розвитку громадянського суспільства [105] та ін.

Закцентуємо на трьох групах причин, які впливають на якість демократії держав-учасниць ЄС останніх «хвиль» розширень, зокрема й держав Балтії. Це неповний перелік, а лише означення основних причин, які називаються у науковій політологічній літературі.

1. *Інституційні причини* зосереджені, найперше, в площині національних виборчих систем, системи стримувань і противаг, стійкості інституцій [55; 65; 91; 179]. Зокрема, Е. Рейнольдс [193] наголошує на важливості організації чіткої та зрозумілої виборчої процедури, що є неодмінним принципом демократії; дизайн виборчої системи має вирішальне значення для демократичної стабільності, оскільки він визначає рівень включеності партій та маргіналізованих груп. Е. Б. Капстайн та Н. Конверс [124] звертають увагу на важливість недопущення зловживань владою з боку виконавчої гілки. М. С. Фіш [96] аргументує, що в посткомуністичних державах система, яка уможлиблює концентрацію влади виконавчою владою, є головним чинником демократичного відставання [17, с. 111].

Дослідники акцентують: слабкість державних інститутів унеможлиблює виконання ними тих функцій, які очікувані громадянами [101, с. 14]). Саме це і зробило, на думку І. Крастева, «молоді» демократії Центральної та Східної Європи уразливими [137, с. 36]. Угорський політолог А. Аг переконаний: політичні інститути у цьому регіоні слабкі через недостатню народну підтримку, незначний досвід громадсько-політичного активізму, тобто в Центральній та Східній Європі демократичні інститути впроваджувалися без такого соціокультурного контексту, який є на Заході [47, с. 277, 280]. Своєю чергою це спричинило зниження авторитету демократії серед населення, а відтак – активізацію й подальший прихід до влади неліберальних акторів. Саме тому наявність стійких, легітимних політичних інститутів розглядається як

основний чинник недопущення зниження якості ліберальної демократії [17, с. 111–112].

Безумовно, ЄС відіграв велику роль у розбудові демократичних інститутів держав, зацікавлених в євроінтеграції. Однак, акцентування на інституційних новаціях зумовило значно меншу увагу до змін на ціннісному рівні, попри те, що політична культура громадян держав Центральної та Східної Європи мала (і має нині) серйозні відставання від ліберально-демократичного стандарту, на який зорієнтований ЄС [17, с. 112].

2. *Політичні причини.* Основною причиною в межах цієї групи, на нашу думку, є наростання правого та лівого популізму. Популісти прагнуть влади «в ім'я народу», а фундаментальні демократичні принципи та інститути розглядають перешкодою своїм цілям [17, с. 112].

Угорська політологиня А. Баторій аргументує: спільноти, які електорально підтримують популістські партії, не проходять «тест на демократію», бо лояльні до ідей, які ослаблюють ліберально-демократичні інститути [55, с. 284]. На схожих позиціях перебувають й Р. А. Губер і С. Г. Шимпф [114], які довели деструктивний вплив популістів, що увиразнюється в ігноруванні принципу стримувань і противаг, сприянні концентрації влади виконавчою гілкою, несхильності до компромісів при прийнятті політичних рішень тощо. Тобто, згадані учені довели: популізм і ліберальна демократія – несумісні; сильні популістські партії становлять потенційну загрозу неоліберальній демократії. У цьому контексті погоджуємося й з фінською політологинею Е. Пелонен [179], яка вважає, що популістські партії сприяють політичній поляризації та зменшують дискусію в політиці.

Дж. Доусон і Ш. Ханлі стверджують, що лібералізм не був уповні інтегрований у політико-правове життя держав Центральної та Східної

Європи. Відтак, деструктивний спадок неліберальних режимів не є цілковито усунений і політичні еліти продовжують функціонувати під його впливом, а громадяни залишаються чутливими до популістських аргументів [73]. На тілі наростання дефектів демократії в «молодих» демократіях ЄС слушно звучить висновок французького політолога Ж. Рупніка про те, що без справжньої зміни норм і політичної культури в «молодих» демократіях, ліберальна демократія буде «порожнистою» [206, с. 22].

3. *Економічні причини.* Ця група причин демократичного відставання (як й інституційні) є серед основних, на які звертають увагу дослідники. Американський політолог А. Пшеворські [189] був серед перших, хто крізь призму економіки пояснив проблеми якості демократії, показавши узалежненість життєздатності демократії від розміру доходу на душу населення, рівня життя тощо. Дослідник переконаний, що економічні кризи дестабілізують демократичні системи. Зауважимо: учені найперше звертають увагу на вплив на якість демократії глобальної фінансової кризи 2008 року [17, с. 112].

І. Крастєв аргументує, що неспроможність ліберальної демократичної політики забезпечити економічне процвітання в умовах кризи може сприяти ще глибшій кризі демократії [137, с. 38]. А. Аг доводить: соціально-економічні проблеми та нерівності, що наростають унаслідок економічних криз у державах колишнього Східного блоку в період демократизації, відкрили політичне поле для неліберальних акторів політики, а громадськість відчула демократичну «втому» [46]. Загалом у політичній науці домінує думка, що економічне зростання, високі соціально-економічні показники сприяють збереженню та поступу ліберальної демократії [17, с. 112].

Отже, вищесказане дає підстави вважати, що інституційні, політичні та економічні чинники є основою для пояснення демократичного відставання в

держав-учасницях ЄС Центральної та Східної Європи. Однак ці три групи причин не є вичерпним поясненням деконсолідації демократії, позаяк кейси окремих держав увиразнюють національні особливості.

В процесі роботи над нашою темою додався ще один чинник. Мова про вплив пандемії COVID-19, яка не лише відклала реалізацію ЄС низки завдань щодо покращення якості демократії, а й слугувала підставою окремим державам-учасницям форсовано звужувати демократичний громадянський простір, мотивуючи це потребою убезпечення від захворювання. Уже через кілька місяців після початку цієї пандемії очевидний її руйнівний вплив не лише на життя та здоров'я громадян, економіку та соціальну сферу, а й на демократію, права людини та інші загальнозначущі цінності [16, с. 6]. Пандемія стала підставою для не завжди виправданих звужень у деяких державах-учасницях ЄС демократичного громадянського простору, нехтування верховенством права, обмеження свободи вираження поглядів тощо. Європейські демократії стикнулися з обмеженнями свободи зборів, пересування, посиленням виконавчої влади тощо. COVID-19 став новим чинником зниження довіри населення до влади з огляду на вимушене звуження прав людини та громадянина, скорочення робочих місць, різке поглиблення соціально-економічних проблем тощо [17, с. 113].

Отже, окремі уряди країн ЄС у 2020 році розширили повноваження більше, ніж цього вимагає надзвичайна ситуація з пандемією COVID-19, і використали це для посилення тиску на демократичні інститути. Наприклад, В. Орбан домогся надання йому парламентом Угорщини (30.03.2020 р.) надзвичайних повноважень, наприклад, видавати декрети, які мають силу закону. Також уряди окремих держав ЄС використали ситуацію з поширенням коронавірусу для радикалізації міграційного питання. Наприклад, Міністерством внутрішніх справ Естонії було ініційовано внесення

нормативно-правових змін, які дозволяють уряду в односторонньому порядку відкликати візи на довгострокове перебування, дозволи на проживання та роботу для громадян третіх держав у випадку втрати ними роботи на естонському ринку праці в умовах пандемії [17, с. 113].

«Антипандемічні заходи навесні 2020 року зумовили випадки обмеження діяльності правозахисників, журналістів, організацій громадянського суспільства. Окремі уряди почали прицільно використовувати ситуацію боротьби з пандемією для тестування нових методів масового спостереження за населенням, що вступає у суперечність з правами та свободами людини. І хоч тут радше мова про неоавторитарні держави, однак це актуально й щодо окремих держав-учасниць ЄС» [16, с. 6]. Загалом події першої половини 2020 року зумовили актуалізацію в політологічному дискурсі питання: чи «переживе» ліберальна демократія пандемію COVID-19?

«Очевидно, що на тлі пандемії COVID-19 якість демократії ще більше знизиться з огляду на: перенесення в багатьох державах чергових виборів; тимчасове зупинення або винесення в онлайн роботи парламентів; розгляд судами лише невідкладних справ; обмеження свободи зібрань; роботу більшості журналістів вдома, у результаті чого унеможливлений належний збір інформації і т. д. Затяжні карантинні заходи посилили загрози обмеженню прав і свобод громадян, загрожують верховенству закону, позбавляють впливу опозиційних акторів. Фактично ця пандемія є тестом для ліберальної демократії держав ЄС (і планети загалом) на стресостійкість. Очевидно, що в кризові періоди соціальна єдність, солідарність, соціальна відповідальність є важливішими, ніж будь-коли, однак попри зміщення пріоритетів, свобода вираження поглядів і демократичний нагляд за владою не мають бути ослаблені» [16, с. 6–7].

Видається, що не зміцнення демократичних цінностей, а проблеми безпеки, протидія кліматичним змінам, розв'язання міграційної кризи, а віднедавна – боротьба з пандемією COVID-19 нині виступають пріоритетами в діяльності ЄС. Завдання «порятунку» економіки, а не демократії, набуло особливої значущості для ЄС, адже світова економіка увійшла в рецесію і за прогнозами МВФ у неї є перспектива найгірших (після Великої економічної депресії 1930-х років) часів. Однак, за наявних дефектів демократії та динамічного погіршення її якості, політика ЄС щодо зміцнення цінності ліберальної демократії, запобігання руйнування її основ, на нашу думку, має вийти на передній план. Відсутність цілісної політики зміцнення ліберальної демократії є однією зі серйозних загроз перспективі функціонування ЄС [17, с. 113].

За нашими оцінками, поточні дії ЄС щодо покращення якості демократії, запобігання дедемократизації є лише фрагментарною колекцією політичних відповідей на наявні виклики. Наразі не вироблений цілісний узгоджений план дій ЄС щодо зміцнення демократії й справді дієвого запобігання наростанню її дефектів [17, с. 113]. ЄС радше концентрується на проєктах підтримки демократії на національному рівні, однак, вважаємо, потребує якнайшвидшого осмислення макрорівневої стратегії демократичного прогресу ЄС. Для зміцнення ліберальної демократії у країнах Центральної та Східної Європи і загалом для перспективи ЄС це дуже значимо.

1.4. Особливості демократизації пострадянських країн Балтії та їх адаптації до стандартів ЄС.

Для подальшої оцінки відповідності на сучасному етапі держав Балтії вимогам членства в ЄС ставимо початкові завдання: 1) з'ясувати особливості демократичного транзиту країн Балтії; 2) визначити, якою нині є ступінь інтегрованості посттоталітарних держав Балтії в ЄС. Структуруємо наш виклад відповідно до цих завдань.

Найперше, відзначимо, що історична спадщина наклала відбиток на країни Балтії. Найперше, на них довготривало здійснювалися зовнішні впливи. Зокрема, Латвія зазнала впливу Німеччини та Швеції, Естонія – Данії, Фінляндії, Швеції, Литва – Речі Посполитої і т. д.

Для оцінки процесів демократизації пострадянських держав Балтії важливим є той факт, що на відміну від багатьох держав колишнього СРСР, Естонія, Латвія та Литва мали у своїй історії хоч і недовготривалий, але досвід демократичного врядування. Мова про період 1920–1930 років, коли на теренах Балтії існували парламентські демократії. Однак, із часом парламентські демократії трансформувалися в помірковані авторитарні режими (з 1934 р.). Радянська окупація (від літа 1940 р.²) стала півстолітнім деструктивним чинником, який перервав еволюцію демократичної традиції. Однак, за таких обставин на теренах балтійських держав «загартувалося політично активне населення з високим рівнем національної та політичної самоідентифікації» [3, с. 320].

Держави Балтії були включені до СРСР одними з останніх, і першими вийшли з його складу [25, с. 387]. Модернізаційні перетворення на цих теренах відбулися цілеспрямовано, завдяки вольовим зусиллям керівних еліт або тиску з боку інституцій громадянського суспільства (в Литві – руху «Саюдіс», у Латвії та Естонії – народних фронтів) [11, с. 24]. Руйнування комуністичних

² Радянська окупація країн Балтії відбулася порівняно пізно, адже інші республіки перебували у складі СРСР з 1920–1930-х років.

режимів на рубежі 1980–1990-х років викликало в країнах Балтії «демократичну ейфорію» та високу прихильність до західної моделі. Прагнення держав Балтії до незалежності, чітко увиразнене наприкінці 1980-х років, стало одним із важливих чинників розпаду СРСР. Дослідники зацентровують саме на історико-культурних чинниках успішності демократичних перетворень у пострадянських державах Балтії [33, с. 91].

На Заході три країни Балтії завше сприймалися як частина західного світу, яка постраждала внаслідок радянсько-німецької змови та подальшої агресії СРСР. Наприклад, США та Велика Британія, ніколи не визнавали легітимності приєднання держав Балтії до СРСР [38, с. 99]. Виходячи з цього, ЄС й вибудовував відносини з Естонією, Латвією та Литвою (як безумовною частиною Заходу) після відновлення їх незалежності [147, с. 15–16].

В текстах конституцій Естонії (1992), Литви (1992) та Латвії (1993) було закріплено прихильність до вільного демократичного суспільства. У ці роки відбувся «безпрецедентний демократичний прорив» [8, с. 16]. На цьому етапі панівною була ейфорійна теза про незворотну перемогу ліберальної демократії, поступальний розвиток демократії в посткомуністичних державах. Однак, як відомо, у світі в ході третьої хвилі демократизації відбулася низка непрогнозованих, суперечливих явищ, які спричинили «сумніви щодо неминучого встановлення нових демократичних режимів» [6, с. 282].

Держави Балтії після проголошення незалежності почали розвивати політико-економічну модель раціонального підприємницького капіталізму (для порівняння: у Росії розвинувся державно-монополістичний, а в Україні – олігархічний капіталізм). Естонія, Латвія та Литва пішли шляхом розбудови ліберального ринку, орієнтуючись на держави Скандинавії та інші прогресивні взірці, зокрема зусилля були спрямовані на розвиток інноваційного підприємництва (особливо – в Естонії). Це відкрило доступ до західних

інвестицій і привнесення технологій, від чого в підсумку позитивний результат отримала більшість населення, а не вузька група зацікавлених. Звичайно ж, як і в інших пострадянських країнах, перехід країн Балтії від планової до ринкової моделі економіки супроводжувався соціальними потрясіннями, однак це компенсувалося позитивним очікуванням спільнот країн Балтії щодо економічного й технологічного поступу, а також вираженим устремлінням до ЄС.

Маємо враховувати, що демократизація країн Балтії була детермінована низкою чинників, які відрізняли цей процес від того, який раніше розгортався у більшості «старих» демократій Європи. Йдеться, зокрема, про: необхідність одночасного виконання багатьох завдань (демократизації, ринкового реформування економіки, національного відродження та ін.); старт демократизації розпочався «вже після проходження фази індустріалізації» [6, с. 283]; слабо розвинене громадянське суспільство і т. д. Одночасне «потрійне» реформування – демократизація інституту держави та суспільства, реформування економіки, національне будівництво – необхідно було узгодити з європейським та євроатлантичним вибором «молодих» демократій Балтії.

Важливим кроком до лібералізації та демократизації Естонії, Латвії й Литви була заборона комуністичних партій, адже в тих державах пострадянського простору, де такі політичні сили не були заборонені, вони стали відчутним деструктивним чинником процесу зміцнення ліберально-демократичних перетворень.

Не менш важливе значення для процесу демократизації держав Балтії мала й люстрація:

– в Естонії ще до проголошення незалежності, у 1990 році, з ініціативи Конгресу незаконно репресованих Естонії, Латвії та Литви було прийнято

Закон Естонської РСР «Про позасудові масові репресії в Радянській Естонії в 1940–1950 роках» [133], за яким прокуратурі було доручено розглянути питання про порушення кримінальних справ і притягнення до кримінальної відповідальності осіб, винних у масових вбивствах та інших злочинах проти людяності. Також в Естонії радянська керівна еліта була частково відокремлена від владних посад законами, які передбачали складання присяги (1992 р.) та передбачали механізми виявлення співробітників, агентів спецслужб держав, які свого часу окупували Естонію (СРСР, нацистська Німеччина) (1995 р.). Як інструмент люстрації було використано й процедуру надання громадянства Естонської Республіки;

– ст. 21 Закону Латвійської Республіки «Про вибори 5-го Сейму» (1992 р.) [146] вимагала від усіх кандидатів у депутати парламенту подання заяви про наявність/відсутність у них зв'язків з радянськими або іншими секретними службами. Ст. 5 Закону Латвійської Республіки «Про вибори Сейму» (1995 р.) [209] заборонила обрання осіб, які зберігали після 13.01.1991 р. членство в Комуністичній партії та близьких до неї організаціях, були штатними працівниками чи негласними агентами КДБ. Аналогічні заборони були запроваджені щодо процедури натуралізації відповідно до ст. 11 Закону Латвійської Республіки «Про громадянство» (1994 р.) [184];

– у Литовській Республіці було прийнято Закон «Про перевірку мандатів депутатів, підозрюваних у свідомій співпраці зі спеціальними службами СРСР або інших держав» [153]. Відповідно до цього нормативно-правового акту, для перевірки та розслідування фактів співпраці депутата зі спецслужбами СРСР або інших держав створювалася спеціальна депутатська комісія відповідної ради, яка за потреби залучала посадових осіб прокуратури, органів внутрішніх справ і служби національної безпеки. Також на сайті Центру досліджень геноциду і спротиву було оприлюднено список резервістів КДБ (238 осіб).

Названі кроки лише поверхово окреслюють механізми люстрації, проведеної Естонією, Латвією та Литвою в перші роки незалежності. Безумовною схвальною характеристикою країн Балтії в контексті цього процесу стала наявність політичної волі, причому не лише політичної еліти, а й спільнот країн Балтії, з якими проводилися консультації з такого непростого питання.

Відтак, старт демократизації країн Балтії та їх співпраці з ЄС припадає на першу половину 1990-х років. Тоді проходив перший етап демократизації, в ході котрого було започатковано співпрацю Естонії, Латвії та Литви з ЄС. Конструктивні зміни, досягнуті в ці роки, сприяли відновленню державності, розбудові нових владних інституцій, демократичній ресоціалізації суспільства, запустили механізм переходу до ліберально орієнтованої економіки. Тобто, вже цьому стартовому етапові відбулася низка важливих як інституційних, так і ціннісних змін. Найшвидше такий етап пройшла Естонія, фактично завершивши його 1995–1997 роках; іншим же державам Балтії на проведення згаданих реформ знадобилося дещо більше часу.

Уважаємо, що саме завдяки сильній політичній волі керівництва країн Балтії та підтримці більшості населення, зі стартом демократизації було встановлено режим електоральної (процедурної) демократії, який поступово рухався в керунку консолідованої демократії. Однак консолідація демократії й нині більшою чи меншою мірою є викликом для країн Балтії.

О. Брусиловська та Н. Сіндецька слушно зацентровують на виникненні в країнах Балтії спершу етнократичних режимів, а згодом – так званих етнічних демократій [3, с. 320]. Власне в ході євроінтеграційного процесу це питання постійно підіймалося з критичної точки зору. Спеціальні комісії Ради Європи починаючи від 1991 року здійснювали моніторинг прав національних меншин у балтійських державах. Водночас слушно звучить оцінка Т. Кузьо [145], що

швидкий розрив з минулим став можливим лише у регіонах з міцною національною ідентичністю³, тобто таких, як держави Балтії.

Труднощі процесу демократизації держав Балтії були очевидними; реформи не завжди впроваджувалися послідовно. Наприклад, хоч Естонія (як і Латвія) швидко впровадила пропорційну виборчу систему, однак норми виборчого законодавства часто вступали в суперечність зі засадами демократії: у 1998 – було позбавлено права голосу осіб, які відбували покарання в місцях позбавлення волі, до 1999 року агітувати можна було навіть в день виборів, у 2001 році піднято виборчий ценз для активного виборчого права до 21 року і т. д. Тобто, процес демократизації супроводжувався прогалинами у праві та суперечностями, однак, поза сумнівом, країни Балтії значно швидшими за інші пострадянські країни темпами інтегрувалися у світові та європейські структури. Вони доволі швидко провели основні демократичні перетворення, найперше – на інституційному рівні. Український учений-політолог О. Романюк у своїй авторській класифікації моделей посткомуністичних трансформацій вказує на Естонію, Латвію та Литву як приклади «моделі прямого переходу», коли після падіння тоталітарного режиму країна безпосередньо переходить до демократії, яка швидко набуває ліберальної якості та консолідується [36].

На демократичну модернізацію пострадянських держав Балтії вплинули та активно впливають досі екзогенні (зовнішнього походження) чинники. Естонія, Латвія та Литва розташовані між ЄС (з характерною для більшості держав-учасниць консолідованою демократією, хоча відбувається наростання

³ У тих посткомуністичних країнах, де національна ідентичність була і є доволі слабка, такий процес перетворень відбувається дуже повільно або практично не відбувається. Прикладом слугує більшість пострадянських держав Центральної Азії з характерними їм дедемодернізацією (зворотнім від демократизації процесом) та неоавторитаризмом.

неліберальної демократії та загалом знижується якість демократії) та Російською Федерацією (з неоавторитарним режимом). Це два геополітичні гравці та потужні центри сили. У перші роки незалежності чинник потенційної загрози з боку Російської Федерації був одним із найсильніших стимулів до реформ задля повернення до національної системи координат і цінностей, швидкої інтеграції до західних економічних, політичних і безпекових структур. Це сприяло початку діалогу держав Балтії з ЄС та включення Естонії, Латвії та Литви в орбіту економічної та іншої політики ЄС.

Безумовно, такого типу геополітичний вплив позначився на характері політичних трансформацій і продовжує більшою чи меншою мірою зберігатися в Естонії, Латвії та Литві. Однак на перебіг політичних процесів в країнах Балтії і досі відчутно впливає не лише Брюссель, а й Москва. Загалом демократичність політичних режимів у пострадянських державах не в останню чергу узалежнена від глибини зближення з ЄС або ж Російською Федерацією [233, с. 32]. «Російський чинник» найперше сповільнює не стільки інституційне, скільки ціннісне зближення країн Балтії з ЄС, особливо – через токсичні пропагандистсько-інформаційні кампанії. Деструктивний вплив Російської Федерації продовжує зберігатися щодо країн Балтії з огляду на спільне радянське минуле, завдяки якому в деяких соціально-демографічних групах суспільств країн Балтії досі міцно укоріненими залишаються недемократичні характеристики політичної культури: патерналізм, корупційний прагматизм, непотизм тощо. Прикладом реалізації намірів Російської Федерації підірвати стійкість західної демократії є реалізовані корупційні схеми через банки країн Балтії (наприклад, ABLV Bank у Латвії, філію Danske Bank в Естонії та ін.), втручання в електоральний процес тощо.

Отже, з-поміж країн колишнього СРСР Естонія, Латвія та Литва найупевненіше пішли шляхом ліберальної демократизації. Поставивши мету

повернення до європейської цивілізації, вони досягли її. Було обрано за взірць західноєвропейську модель із розвиненим парламентаризмом і акцентом на національній ідеї. Однією з причин цього можна уважати те, що країни Балтії належать до західнохристиянської (католицько-протестантської) культурної цивілізації, на ґрунті якої зародилися ідеї гуманізму, лібералізму та представницької демократії. Відтак, зі здобуттям незалежності для них важливим завданням було повернення до джерел свого цивілізаційного розвитку, а європейська спільнота була зацікавлена сприяти якнайшвидшим процесам демократичного транзиту в Естонії, Латвії та Литві.

Погодимося з українським ученим С. Скилем, який передумовами швидкого реформування політичних систем держав Балтії в напрямку європейських стандартів назвав дві групи чинників: 1) нормативні (насамперед, конституційні); 2) соціально-психологічні (історичні та культурні зв'язки з цінностями Західної цивілізації) [39, с. 151].

Відзначимо, що демократичні реформи не відбувалися рівномірно серед трьох пострадянських республік Балтії [33, с. 95]. Естонія була і залишається лідером ліберально-демократичних трансформацій. Дослідники вказують чимало причин цьому, серед котрих – роль характерних Естонії етики протестантизму й індивідуальних цінностей [45]. Завдяки їм в цій країні швидко сформувалося проєвропейське інституційне середовище, а значна частина населення порівняно легко сприйняла норми західного суспільства. Відтак Естонія найшвидше (грудень 1997 р.) увійшла до групи країн-кандидатів на членство в ЄС; натомість Латвія та Литва доєдналися до наступної «хвилі» країн-кандидатів. Відтак перемовини з Естонією щодо вступу до ЄС почали вестися вже від 30.03.1998 р., а з Литвою та Латвією – з 15.02.2000 р. Ще одним аргументом на користь лідерства Естонії на шляху лібералізації та демократизації є той факт, що у процесі приватизації тільки тут

в межах групи країн Балтії 70% державної власності були продані іноземним підприємцям, причому частина об'єктів реалізовані за символічну ціну з умовою подальших інвестицій на модернізацію та реконструкцію виробництва [3, с. 319]. Велика приватизація ще у 1996 році була практично завершена, що уважалося значним успіхом на пострадянських теренах. Тобто, економічні перетворення в Естонії були результативними, як на тлі інших країн Балтії, так і з-поміж інших кандидатів на вступ до ЄС. Для порівняння: в економічній системі Литви на той час ще зберігалось багато елементів радянської соціалістичної системи.

На думку фінських дослідників (К. Ліухто та ін.), саме країни Балтії найшвидше з-поміж країн Центральної та Східної Європи подолали перехідний період [155]. Уважаємо таку думку дискусійною, адже якщо порівнювати з пострадянськими країнами Східної Європи, то справді лідерство країн Балтії у демократичному транзиті є поза сумнівом. Однак успіхи інших посттоталітарних держав Центральної та Східної Європи були значними, а також в межах групи трьох країн Балтії темпи демократизації країн цього субрегіону не були, як ми уже відзначали вище, однаковими.

Наступний (другий) етап демократизації країн Балтії та співпраці з ЄС пов'язаний з отриманням запрошення до переговорів щодо потенційного приєднання до ЄС, подальшого виконання Копенгагенських критеріїв. Естонія стала першою країною, яка уклала (14.06.1995 р.) Європейську угоду (Угоду про асоціацію) без перехідного періоду; ця держава першою подала заявку на членство в ЄС (24.11.1995 р.) і у грудні 1997 на саміті ЄС у Люксембургу Європейська Рада прийняла рішення розпочати переговори про вступ Естонії

до ЄС⁴. Натомість Латвія та Литва почали вести такі переговори у 1999 році. Цей кількарічний процес консолідував країни довкола перспективи європейської інтеграції.

Оцінка Європейської Комісії 1997 року щодо Естонії, Латвії та Литви як країн-кандидатів містила висновки за трьома групами критеріїв: 1) політичні (всі країни Балтії уже відповідали їм); 2) економічні (лише щодо Естонії було констатовано відповідність ринковій економіці, однак зі застереженнями щодо її неадаптованості до конкурентного тиску); 3) нормативно-правові (щодо усіх країн Балтії наголошено на потребі докладання значних зусиль для адаптації до правової системи ЄС) [120]. Очевидно, на цьому етапі внутрішніх перетворень Естонія була найбільше готова для подальших перемовин з ЄС, наблизилася до вимог ЄС в економічному плані⁵, що увиразнилося в динамічному поступі економіки цієї країни [57, с. 362]. Відтак, на саміті ЄС у Люксембурзі (грудень 1997 р.) прийнято рішення про початок перемовин щодо вступу до ЄС низки країн, однак з-поміж країн Балтії воно стосувалося лише Естонії. Лише через два роки, на саміті у Гельсінкі (грудень 1999 р.) таке ж

⁴ Політика розширення була визначена офіційною політикою ЄС, яка спрямовувалася на інтенсифікацію переговорного процесу з країнами-кандидатами на членство в ЄС.

⁵ Є чимало пояснень цьому, з поміж яких: міцність зв'язків Естонії з північноєвропейськими державами, найперше – Фінляндією; особливості політико-правової культури, для якої притаманна відкритість політиків, практика корпоративних домовленостей як оптимальний спосіб узгодження інтересів; міжнародна відкритість Естонії; прозорість політичних процесів; більш однорідна (етнічно, ідеологічно) політична еліта Естонії, аніж Латвії та Литви; розвиненіша мережа міжнародних контактів, проєктів, інвестицій, спрямованих саме на Естонію; більша інтенсивність контактів з державами Заходу навіть у радянські часи, зумовлена географічною близькістю до Фінляндії та значною кількістю естонських емігрантів у Швеції і т. д. [38, с. 101; 147, с. 56-57].

рішення було прийнято щодо Латвії та Литви (а також групи інших держав-кандидатів) [4, с. 64; 38, с. 101].

ЄС випрацював механізми співпраці з країнами Балтії в рамках передвступної стратегії для стимулювання процесів демократизації. Найперше, вплив ЄС на соціально-політичні трансформації у країнах Балтії полягав у формуванні цілісної програми реформ і ресурсній підтримці в ході їх реалізації. Реалізація стратегії розширення ЄС на Схід проявилася в низці кроків, наприклад:

- створення зони вільної торгівлі та інститутів економічної співпраці в межах програм PHARE, SAPARD та ISPA;

- політичний діалог ЄС і Балтії як потенційних кандидатів, їх асоційоване членство з подальшим визначенням критеріїв членства в ЄС (Копенгагенські критерії 1993 р.): стабільне функціонування політичних інститутів, незалежне судочинство, прозорі та демократичні вибори, незалежні медіа, верховенство права, дотримання прав і свобод громадян, повага та належний захист прав національних меншин, наявність ринкової економіки. Європейська Комісія здійснювала моніторинг реалізації Естонією, Латвією та Литвою реформ, спрямованих на відповідність Копенгагенським критеріям;

- гармонізація законодавства країн-кандидатів з *Acquis communautaire*. З метою розбудови інституціональної спроможності, необхідної для адаптації національного законодавства до *Acquis communautaire*, реалізовувалися програми технічної допомоги (зокрема, Twinning, TAIEX);

- розвиток проєктів у сфері культури, освіти, науки тощо, реалізація проєктів, спрямованих на розвиток громадського сектора у державах-кандидатах;

– ініціативи, спрямовані на протидію монополізму в економіці, «зрощення» політики та бізнесу, запобігання та протидію усеможливим видам корупції (політичної, бюрократичної, побутової тощо);

– модернізація системи органів державного управління відповідно до стандартів ЄС, тобто мова про входження країн Балтії до Європейського адміністративного простору (програма SIGMA). Йдеться на належну якість та ефективність надання державою адміністративних послуг, адміністративну реструктуризацію і под.;

– вироблення Європейською Комісією щодо країн Балтії та інших країн-кандидатів «Комунікативної стратегії щодо розширення» (2000) з акцентом на завданні забезпечення населення об'єктивною інформацією. Така стратегія впроваджувалася з метою уникнення розриву між політиками, які приймають рішення про вступ країни до ЄС, та суспільством. Закцентуємо, що комунікація визначалася однією з трьох базових засад розширення на рівні з консолідацією зобов'язань (consolidation of commitments) та виконанням вимог у межах Копенгагенських критеріїв для країн-кандидатів (conditionality).

Позитивний ефект на Естонію, Латвію та Литву мали інвестиції з країн ЄС, значна фінансова, технічна та інша підтримка. У 1992–2002 роках обсяг прямих інвестицій в економіку країн Балтії становив 8761 млн євро. Підтримка ЄС країнам Балтії в перерахунку на душу населення у цей період була найвищою у порівнянні з іншими країнами Центральної та Східної Європи. Тільки у 1991–2001 роках через такі інструменти підтримки країн-кандидатів, як PHARE, ISPA та Interreg, розмір допомоги становив: для Латвії – 319 млн євро, Литви – 527 млн євро, Естонії – 323 млн євро [33, с. 94]. Такі капіталовкладення позитивно позначилися на економічному зростанні, зміцненні зв'язків держав Балтії з ЄС, формуванні позитивного (єврооптимістичного) ставлення більшості населення щодо вступу їх держав

до складу ЄС. Останнє увиразнилося в результатах референдумів, проведених напередодні завершення євроінтеграційних процедур, хоч рівень підтримки ідеї євроінтеграції помітно відрізнявся: 66,9 % та 66,8 % відповідно у Латвії та Естонії, 91 % – у Литві від числа громадян, які проголосували на референдумі.

Одним із найскладніших для країн Балтії завдань у межах виконання Копенгагенських критеріїв була адаптація законодавства країни-кандидата до *Acquis communautaire* та створення інституцій, які б забезпечували практичне функціонування оновленої правової системи [10, с. 15]. Кожна з країн Балтії адаптувала до 2003 року близько двох тисяч нормативно-правових актів. Для країн Балтії одним із найскладніших завдань було узгодження правових норм ведення сільського господарства, найперше – у частині санітарних норм і стандартів. Країнам Балтії довелося пристосовуватися до нових умов, що створювалися через впровадження загальноєвропейського торгового, фінансового, митного та ін. законодавства, однак саме ці реформи уможливили подальше просування продукції цих країн на ринку ЄС. Також завдяки адаптації Естонією, Латвією та Литвою соціального, трудового законодавства були відкриті численні можливості для працевлаштування та навчання у країнах ЄС.

Усі три країни Балтії у 2002 році були запрошені до членства в НАТО (Празький саміт НАТО). Важливо, Естонія, Латвія та Литва визначилися з пріоритетами своєї зовнішньої політики з перших днів незалежності, що уможливило старт процесу інтеграції до трансатлантичних структур безпеки [32, с. 55]. Країни Балтії були послідовні у цьому курсі, незмінно відкидаючи зроблені у 1990-х роках їм пропозиції Російської Федерації щодо підписання угоди з проблем безпеки у Балтійському регіоні. Питання вступу країн Балтії до НАТО також є прикладом однакості політичної еліти.

16.04.2003 р. на саміті ЄС в Афінах були підписані угоди про вступ трьох держав Балтії до ЄС. Хоч Естонія, Латвія та Литва виконали не в повному обсязі вимоги ЄС щодо країн-кандидатів, фактом їх прийняття у спільноту держав-учасниць ЄС продемонстрував політичну зацікавленість з боку Об'єднаної Європи у членстві колишніх прибалтійських радянських республік [15, с. 106].

Дослідники вказали на кілька основних політичних причин, які мотивували двосторонню зацікавленість ЄС та пострадянських країн Балтії до взаємозближення. М. Лаурістін і П. Віхалем [147] головними передумовами європейського вибору країн Балтії (на прикладі Естонії) визначили руйнування комуністичного режиму та близькість до політичних традицій інших європейських країн. А. Леджінс і Ж. Озоліна [149] передумовою євроінтеграції (на прикладі Латвії) назвали зацікавленість у пошуку потужного союзника, яким вбачався ЄС, задля протистояння можливій експансії з боку Російської Федерації, тобто йдеться про безпековий чинник. А. Озолінш [177] та Х. Рібас [192] головною політичною передумовою зближення країн Балтії з ЄС визначили: з боку ЄС – інтерес до поширення свого впливу на Балтійські країни; з боку держав Балтії – покращення політичного іміджу та ваги на світовій арені завдячуючи членству в ЄС. Я. Палецкіс головними політичними передумовами європейської інтеграції держав Балтії визначив намагання забезпечити визнання світовою спільнотою місця та ролі цих країн як незалежних та самостійних [178]. В. Завадський політичними передумовами інтеграції країн Балтії до ЄС визначив: загальне розуміння значущості об'єднання країн Європи в єдиний політичний простір; розгляд вступу Естонії, Латвії та Литви до ЄС як механізму повернення цих країн до європейської спільноти; дезінтеграція СРСР; позиція політичних сил країн Балтії, які у

першій половині 1990-х спрямували зусилля на налагодження діалогу з ЄС [10, с. 28].

Наступний (третій) етап демократизації країн Балтії розпочався з приєднанням 01.05.2004 р. країн Балтії до ЄС. На цьому етапі бачимо, що хоч на певних напрямках демократичні перетворення справді були успішними, однак щодо інших – наявна стагнація та навіть деякий регрес. Утім, ми не можемо не відзначити, що зниження якості демократії є загальноєвропейською проблемою і ця проблема з року в рік лише загострюється.

На думку дисертанта, після приєднання країн Балтії до ЄС зовнішній (тобто, з боку ЄС) контроль за послідовністю та якістю реформ ослабився. Це зробило внутрішні чинники домінуючими у процесі демократизації, тобто прогрес або ж сповільнення ліберально-демократичних перетворень у країнах Балтії значною мірою почали залежати саме від національних особливостей: політичної волі керівництва держави, політичної ситуації в середині країни, розставлення політичних сил, інтересів еліт, результатів виборів, активізації радикальних, консервативних та інших політичних акторів, активізації популістського дискурсу, наростання мови ворожнечі тощо. Проте вже інсталювані в ході першого та другого етапів демократизації атрибути демократії, безумовно сприяють тому, що нині демократії в країнах Балтії все ж є достатньо стійкою.

Виникає питання: наскільки ефективно спрацював у випадку країн Балтії «так званий закон „сполучених посудин”, завдяки якому держава запозичує ті чи інші ознаки від сусідніх, але більш вагомих політичних утворень» [14, с. 46]? Держави Балтії є прикладом того, що зовнішній тиск (найперше, від ЄС) справді здатен реформувати інституційний дизайн політичної системи та покращити правові процедури прийняття політичних

рішень, однак він недостатньо впливає на конструктивні зміни в політичній культурі еліт та соціальні відносини [44, с. 619].

Після досягнення відповідності формальним критеріям, які уможливили інтеграцію до ЄС, політики країн Балтії у своїх управлінських практиках демонструють деякий відхід від ліберально-демократичних норм і цінностей. Це відбувається, на нашу думку, з огляду на прихід до влади через електоральні механізми політичних партій, які не уповні солідаризовані з ліберально-демократичним курсом ЄС і спрямовані на просування, найперше, консервативного, націоналістичного курсу, наростання популізму, а інколи навіть вдаються до прояву мови ворожнечі та інтолерантності. Як приклади, назвемо такі політичні сили, представлені (станом на 2020 р.) у парламентах країн Балтії: Консервативна народна партія Естонії (EKRE), латвійські партії «Кому належить держава?» (KPV LV) та Нова консервативна партія, литовська консервативна партія Литовський союз селян і зелених (LVŹS) та ін. Кожна нова криза і в глобальному масштабі, і в масштабі ЄС, тільки посилює впливовість таких політичних акторів.

Звичайно ж, європейський вплив не зник після прийняття у 2004 році Балтії до ЄС, однак він набув нових форм. Йдеться про участь політичної еліти країн Балтії у європейських структурах, що зумовлює опанування національними елітами демократичних норм в ході політичної участі. Відтак уповні погодимось із Л. Веєм та С. Левітські в тому, що якщо на першому етапі впливу ЄС увиразнювався тиск (leverage), то після великого розширення 2004 року більшою мірою актуальний формат рутинних контактів і зв'язків (linkage) [151, с. 57]. Такий вплив за задумом має охоплювати процедурні та формально-правові основи демократичної консолідації, а також ті, що пов'язані з еволюцією політичної культури еліт та їх повсякденних політичних

практик. Однак, чи достатнім він є за специфічних інституційних та ціннісних характеристик Естонії, Латвії та Литви?

Нині відбувається чергова зміна поколінь, що потенційно уможлиблює розв'язання багатьох питань структурного порядку через подолання ціннісних перешкод подальшій ліберальній демократизації країн Балтії. Поступово щораз більша чисельність виборців у країнах Балтії позбавляється тягаря негативного досвіду СРСР, позаяк їх політична соціалізація відбувалася вже на ґрунті національних та європейських цінностей. Окрім цього постійна залученість політичної еліти країн Балтії у європейські структури, політичний процес ЄС, головування у Раді ЄС (Литва – у 2013, Латвія – 2015, Естонія – 2017 роках) і под. інтенсифікує процеси ліберально спрямованої політичної соціалізації та зміцнення стійкості ліберально-демократичних цінностей. Відтак це все у комплексі зумовлює певні позитивні результати в царині консолідації демократичних режимів держав Балтії, хоча завершеним цей процес назвати було б дуже передчасно з огляду на проблеми з якістю демократії в кожній із країн аналізованої групи. Хоч з пострадянських держав лише країни Балтії наблизилися до характеристики консолідованих демократій, однак якість демократії в Естонії, Латвії та Литві погіршується.

Очевидно, що складний процес демократичної консолідації є значно довготривалішим, аніж інсталяція формальних демократичних інституцій. Через три десятиліття демократичних перетворень країни Балтії хоч і склали формальний тест на відповідність основним нормам ліберальної демократії, що дозволило їм набути членства у ЄС, однак у багатьох аспектах вони досі не відповідають стандарту консолідованої демократії. Наразі не можна щодо держав Балтії констатувати, що тут основні демократичні принципи та правила в жоднім разі не піддаються сумніву та не порушуються провідними

політичними гравцями, а процес легітимації демократії у громадян є широким (за концепцією Л. Даймонда [76]).

Необхідно враховувати вплив уже багаторічної кризи в рамках самого ЄС, у результаті якої знижується потенційний вплив на процеси поглиблення ліберально-демократичних реформ у країнах Балтії. Починаючи від глобальної фінансової кризи 2008 року особливо увиразнилася проблематичність адекватної реакції на потужні фінансові потрясіння заходами фіскальної політики [63]; до цього процесу додалася міграційна криза 2015 року, а упродовж 2020 року – чергова дестабілізація, зумовлена руйнівним впливом на економіки держав-учасниць ЄС різноманітних карантинних обмежень і т. д. Складний комплекс проблем у межах ЄС позначається на якості демократії та посилює євроскептицизм, популізм, правий радикалізм, зміцнює позиції консервативних партій, які опозиційні до ліберально-демократичних цінностей ЄС, увиразнюють євроскептичний дискурс і т. д.

Безумовними позитивними характеристиками країн Балтії є чітка прозахідна орієнтація, спрямованість на західноєвропейську соціально-економічну модель розвитку, чітке бачення свого місця в європейських та євроатлантичних структурах. Наявність консенсусу серед політичних еліт країн Балтії щодо пріоритетів зовнішньої політики вважаємо визначальним чинником, який безальтернативно визначив вектор еволюції Естонії, Латвії та Литви. І навіть ротація політичних партій в ході виборів (найперше, до національних парламентів), не вплинула на стійкість європейського та євроатлантичного курсу. Однак нині перед державами Балтії стоїть завдання виходу зі свого роду стагнації у демократичних перетвореннях та недопущення погіршення якості демократії. Оскільки ознаки таких процесів очевидні, то їх вивчення становить актуальний напрямок політологічних досліджень.

Висновки до розділу I.

1. Малодослідженим політичною наукою (як вітчизняною, так і закордонною) є віднедавна актуалізоване питання відповідності нинішнього курсу Естонії, Латвії та Литви вимогам, які ставилися до них як країн-кандидатів (Копенгагенські критерії), а також подальшим (після 01.05.2004 р.) нормативно-правовим актам ЄС. Якщо комплекс питань інституційних перетворень частіше виступає предметом політологічних досліджень, то ціннісний вимір (не менш значущий, аніж інституційний) вивчений недостатньо. Відповідність критеріям членства в ЄС держав-учасниць останніх «хвиль» розширень незадовільно проаналізована в контексті впливу низки криз, незмінно визначають політичний клімат у «молодих» демократіях Балтії.

Аналіз історіографії проблематики відповідності на інституційному та ціннісному рівнях держав Балтії вимогам до членства в ЄС засвідчує наступне: 1) в українській політичній науці тема під таким ракурсом не вивчалася, а окремі охоплені аспекти не дають комплексного сприйняття проблеми. Це актуалізує постановку дослідницької проблеми у заявленому звучанні; 2) у наявних закордонних дослідженнях акцент більшою мірою зроблений на інституційному, а не на ціннісному аспекті; 3) проблема відповідності Естонії, Латвії та Литви вимогам до держав-учасниць ЄС не є належно дослідженою відповідними національними школами політології. Про це свідчить відсутність комплексних наукових розвідок естонських, латвійських і литовських політологів на означену нами тематику, але окремі аспекти проблеми все ж є розкриті.

2. Представлена наукова робота проводилася з використанням потенціалу методологій неінституціоналізму, аксіологічного (ціннісного) підходу, порівняльного методу та ін. Методологія неінституціоналізму

(історичного неоінституціоналізму) застосована для дослідження деформацій демократичних політичних інститутів, міжінституційних протистоянь, які зумовлені намаганням витіснити ще не зміцнілі в державах Балтії цінності ліберальної демократії консервативними та націоналістичними цінностями. Саме історичний неоінституціоналізм дозволяє пояснити темпи (поступ, сповільнення або ж регрес) Естонії, Латвії та Литви у зміцненні тих стандартів ліберальної демократії, які розвиває ЄС. Щодо застосованого в дослідженні аксіологічного підходу, то через його призму з'ясовується значущість цінностей, на яких базується ЄС, для населення Естонії, Латвії та Литви. За допомогою порівняльного метода за кількома індикаторами визначаються спільні та відмінні характеристики відповідності держав Балтії вимогам до членів ЄС.

3. Проблема відповідності Естонії, Латвії та Литви інституційним та ціннісним вимогам ЄС до держав-учасниць розглядається в контексті загальнопланетарної проблеми погіршення якості демократії. Для держав Балтії останніми роками характерне сповільнення темпів ліберально-демократичних перетворень, хоча проблема не настільки масштабна, як у багатьох інших «молодих» демократіях Центральної та Східної Європи. Це дозволяє означити поточні процеси як «стагнацію ліберальної демократизації». На це вказує підйом популізму, неліберальні урядові ініціативи, агресивна реакція окремих акторів політики на ініціативи ЄС, інтолерантність щодо меншин (етнічних, сексуальних та ін.), висхідна мова ворожнечі тощо. Основними групами чинників, які визначальні для якості демократії в державах Балтії визначено: 1) інституційні (стійкість демократичних інститутів, наявність системи стримувань і противаг, дизайн виборчої системи тощо); 2) політичні (рівень популізму та електоральна підтримка популістських партій); 3) економічні (розмір доходу на душу населення, рівень

життя тощо); 4) ціннісні (відповідність політичної культури громадян ліберально-демократичному стандарту ЄС).

Деструктивний спадок неліберальних режимів у пострадянських державах Балтії за три останні десятиліття не був уповні усунений: політичні еліти частково продовжують функціонувати під його впливом, а громадяни залишаються чутливими до популістських аргументів. Водночас наявний спектр інструментів ЄС до держав, які відходять від принципів та цінностей ЄС, не можна схарактеризувати як достатній для справді дієвого запобігання погіршенню якості демократії в державах-учасниках. Відкритим залишається питання про нові механізми контролю за дотриманням демократичних стандартів у державах-учасниках ЄС. Нині дії ЄС щодо покращення якості демократії, запобігання дедемократизації не цілісним комплексом ініціатив щодо зміцнення демократії в державах-учасниках.

4. Успішність демократичних перетворень минулих років у державах Балтії пояснюється високою прихильністю населення до західної моделі, сприйняттям провідними ліберальними демократіями цих держав як органічної частини Заходу. Безумовним позитивом став розвиток в Естонії, Латвії та Литві після проголошення незалежності моделі раціонального підприємницького капіталізму, інноваційного підприємництва, розбудови ліберального ринку, що відкрило доступ до західних інвестицій і новітніх технологій. Демократизація інститутів держави та суспільства, реформування економіки, національне будівництво були синхронізовані з європейським та євроатлантичним вибором Естонії, Латвії та Литви, причому для проведення цих реформ була наявна сильна політична воля. Ці процеси супроводжувалися сильними зовнішніми впливами (чинники Брюсселя та Москви).

Попри загалом успішні інституційні перетворення в державах Балтії перших двох десятиліть пострадянської демократизації, історична спадщина

наклала відбиток на значущість (деяке несприйняття) ліберально-демократичних норм і цінностей для політичної еліти та населення. Зовнішній тиск ЄС та інших міжнародних інституцій сприяв видозміні інституційного дизайну політичної системи, змінив процедури прийняття політичних рішень, однак він недостатньо конструктивно змінив політичну культуру еліт та соціальні відносини. Наслідком цього є деякий відхід політичних еліт країн Балтії від ліберально-демократичних норм і цінностей за одночасного наростання в політиці популізму, консерватизму, націоналізму, а на тлі почастищення різноманітних криз у межах ЄС – ще і євроскептицизму.

Список використаних джерел до розділу 1.

1. Бедратенко, О. (2018). Відхід від лібералізму в Східній Європі не йде на користь Україні. *Агора*, 19-20, 44-47.
2. Бибо, И. (1991). Нищета духа малых восточноевропейских государств. *Венгерский меридиан*, 2, 39-82.
3. Брусиловська, О., Сіндецька, Н. (2013). Друга Естонська Республіка: взаємовплив складових системної трансформації. *Studia politologica Ucraino-Polona*, 3, 318-325.
4. Воронов, К. В. (2002). Пятое расширение ЕС: судьбоносный выбор. *Мировая экономика и международные отношения*, 9, 59-69.
5. Гельман, В. Я. (2010). «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России. *Полития*, 2 (57), 6-24.
6. Головка, І. В. (2013). Особливості демократичних перетворень у посткомуністичних суспільствах. *Вісник Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого»*, 2 (16), 281-291.

7. Григор'єв, О. В. (2019). *Неліберальна демократія в системі дефектних демократій: форми прояву в сучасному політичному процесі посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи*. Одеса: Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського.
8. Даймонд, Л. (1999). Прошла ли «третья волна» демократизации? *Поліс, 1*, 10-25.
9. Долженков, О. О. (2015). Сучасна демократія: проблеми та перспективи. *Актуальні проблеми політики, 54*, 221-229.
10. Завадський, В. М. (2009). Виконання країнами Балтії критеріїв членства у ЄС: досвід для України. *Наука. Релігія. Суспільство, 1*, 14-18.
11. Зеленько, Г. І. (2017). Концепція «третьої хвилі» демократизації і пострадянський простір. In А. Г. Бульвінський (Ed.), *Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору* (pp. 18-32). Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».
12. Зеленько, Г. І. (2017). Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору. In А. Г. Бульвінський (Ed.), *Рушійні сили та зміст соціально-політичних трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи* (pp. 76-92). Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України.
13. Зеленько, Г. І. (2018). Фактор ЄС в модернізаційних процесах країн Центрально-Східної Європи. In А. Г. Бульвінський (Ed.), *Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі* (pp. 36-48). Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».
14. Зеленько, Г. І. (2019). Демократизація через конвергенцію: механізми співпраці Європейського Союзу з посткомуністичними країнами (на прикладі країн ЦСЄ та України). *Наукові записки ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2 (98)*, 44-75.

15. Ковтун, Є. (2008). Досвід інтеграції Латвії, Литви та Естонії до Європейського Союзу, як приклад для України. *EMINAK: Scientific Quarterly Journal*, 1-4, 105-109.

16. Кокорєв, О. (2020). COVID-19 як новітній виклик стійкості ліберальної демократії в країнах ЄС. In «Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність»: матеріали II міжнародної наукової конференції (м. Дніпро, 26-27 червня 2020 р.). Дніпро: СПД «Охотнік», pp. 5-7.

17. Кокорєв, О. (2020). Визначення особливостей ліберальної демократії як передумова оцінки її якості в «молодих демократіях» ЄС. *Актуальні проблеми політики*, 65, 109-116.

18. Кокорєв, О. (2020). Відповідність Естонії антикорупційним цінностям ЄС. *Політикус*, 1, 52-57.

19. Кокорєв, О. (2020). Історіографія проблеми якості демократії держав Балтії та її відповідності вимогам членства в ЄС. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*, 29, 192-199.

20. Кушнарєв, І. (2018). Деструктивна інституціалізація країн Балтії: вимір політичної корупції. In R. Kordonski, A. Kordonska, Ł. Muszyński (Eds.), *Kontynent europejski wobec wyzwań współczesności* (Vol. 3, pp. 90-100). Lwów – Olsztyn: Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki.

21. Кушнарєв, І. В. (2017). Механізм мінімізації політичної корупції: досвід країн Балтії (на прикладі Естонії та Латвії). In *Світова спільнота перед викликами сьогодення: інтеграція, самоідентифікація, цінності* (pp. 150-155). Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.

22. Кушнарєв, І. В. (2017). Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі. *Держава і право. Серія Політичні науки*, 77, 92-105.

23. Кушнар'ов, І. В. (2018). *Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація*: автореф. дис. ... д-ра політ. н: 23.00.02. Київ: Інститут держави та права імені В. М. Корецького.
24. Литвин, В. (2012). Популістські партії у структурі модерних партійних систем країн Центральної Європи: порівняльний аналіз. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*, 2, 69-77.
25. Мазіна, А. (2009). Особливості демократичного процесу в країнах Балтії. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, 16, 389-393.
26. Мацієвський, Ю. В. (2016). *У пастці гібридності: зигзаци трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014)*. Чернівці: Книги–ХХІ.
27. Меркель, В., Круассан, А. (2002). Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. *Полис*, 1, 6-17.
28. Меркель, В., Круассан, А. (2002). Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. *Полис*, 2, 20-30.
29. Неклюдов, Є. С. (2019). Досвід Естонії у протидії поширенню корупції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 52 (2), 245-250.
30. Олейник, А. Н. (2007). Эрозия демократии в России и на Западе в свете гипотезы о негативной конвергенции. *Общественные науки и современность*, 2, 28-29.
31. Павленко, Ю. В. (2008). Конвергенції теорія. In В. Смолій (Ed.), *Енциклопедія історії України*, Vol. 5. Київ: Наукова думка. Available from: http://www.history.org.ua/?termin=KonvergentsiI_Teoriya

32. Палій, О. А. (2002). Специфіка та наслідки інтеграції країн Балтії до євроатлантичної структур безпеки. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*, 20, 55-60.
33. Пальшков, К. Є. (2017). Детермінанти посткомуністичної трансформації країн Балтії. In О. Івакін, Д. Яковлев (Eds.), *Ідея і дія: погляд* (pp. 90-100). Херсон: Гельветика.
34. Покровский, Н. Е. (1994). Теория конвергенции: классические основы и современные проблемы (20 тезисов). *Социологические исследования*, 5, 34-39.
35. Романюк, А., Литвин, В., Панчак-Бялоблоцка, Н. (2014). *Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
36. Романюк, О. І. (2011). *Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій*. Харків: ХДАК.
37. Сарбаш, К. О. (2015). Теоретичні перспективи типології демократичного спектру гібридного політичного режиму. *Молодий вчений*, 9 (24), 166-169.
38. Сидорук, М. (2010). Особливості інтеграції держав Балтії до ЄС. *Наукові записки студентів та аспірантів. Серія Міжнародні відносини*, 2, 97-104.
39. Скриль, С. А. (2015). Трансформація політичних систем Латвії, Литви та Естонії в умовах інтеграції в Європейське Співтовариство. *Актуальні проблеми політики*, 54, 146-152.
40. Стойко, О. М. (2016). *Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Логос.

41. Фисун, А. А. (2006). *Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации*. Харьков: Константа.
42. Шульга, М. А. (2015). Дещо про «брак» демократії у Європейському Союзі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Питання політології*, 14 (839), 196-202.
43. Яковлев, М. В. (2010). *Явище інституційного ізоморфізму у процесах демократичної трансформації постсоціалістичних держав (теорія питання)*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.
44. Ямалова, Э. Н. (2015). Внешние и внутренние факторы демократизации: опыт постсоветских стран Балтии. *Фундаментальные исследования*, 2, 616-620.
45. Ямалова, Э. Н. (2015). Политические факторы диверсификации экономического развития постсоветских стран Балтии. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, 7 (57), 210-214.
46. Ágh, A. (2013). The triple crisis in Hungary: The "Backsliding" of Hungarian Democracy after Twenty Years. *Romanian Journal of Political Science*, 13 (1), 25-51.
47. Ágh, A. (2016). The Decline of Democracy in East-Central Europe: Hungary as the Worst-Case Scenario. *Problems of Post-Communism*, 63 (5-6), 277-287.
48. Alas, R., Kaarelson, T. (2008). Gender equality in post-socialist country: case of Estonia. *Problems and Perspectives in Management*, 6 (2), 13-20.
49. Aleknonis, G., Matkevičienė, R. (2016). Populism in Lithuania: defining the research tradition. *Baltic Journal of Law & Politics*, 9 (1), 26-48.

50. Andersen, T. B. (2009). E-Government as an anti-corruption strategy. *Information Economics and Policy*, 21, 201-210.
51. *Anti-Corruption Strategy 2013–2020* (2013). Available from: https://www.korruptsioon.ee/sites/www.korruptsioon.ee/files/elfinder/dokumendid/estonian_anti-corruption_strategy_2013-2020.pdf
52. Azpuzu, D., Malone, M., Pereze, O. (2017). American caudillo: The rise of strongmen politics in the United States and Latin America. In *2017 Latin American political science association conference*. Montevideo, Uruguay.
53. Balcytiene, A., Juraite, K. (2016). *Media Pluralism Monitor 2016 Monitoring Risks for Media Pluralism in the EU and Beyond. Country report: Lithuania*. Firenze: Centre for Media Pluralism and Media Freedom.
54. Bathke, B. (2019 18 Jul). Estonia Battles Its Elected Racists. *Foreign Policy*.
55. Batory, A. (2016). Populists in government? Hungary's "system of national cooperation". *Democratization*, 23 (2), 283-303.
56. Bayer, J. (2002). Rechtspopulismus und Rechtsextremismus in Ostmitteleuropa. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 31 (3), 265-280.
57. Bengtsson, R. (2000). Towards a Stable Peace in the Baltic Sea Region? *Cooperation and Conflict*, 35, 355-388.
58. Beresniova, C. (2017). *Holocaust Education in Lithuania: Community, Conflict, and the Making of Civil Society*. Lanham: Lexington books.
59. Bermeo, N. (2016). On Democratic Backsliding. *Journal of Democracy*, 27 (1), 5-19.
60. Birnbaum, M. (2015 25 Jul). Gay rights in Eastern Europe: A new battleground for Russia and the West. *The Washington Post*.
61. Bitiukova, N. (2011). *Hate Speech in Lithuania*. Vilnius: Human Rights Monitoring Institute.

62. Braghiroli, S., Petsinis, V. (2019). Between party-systems and identity-politics: the populist and radical right in Estonia and Latvia. *Journal European Politics and Society*, 20 (4), 431-449.
63. Brunnermeier, M. K., James, H., Landau, J.-P. (2016). *The Euro and the Battle of Ideas Hardcover*. Princeton: Princeton University Press.
64. Bugarič, B., Ginsburg, T. (2016). The Assault on Postcommunist Courts. *Journal of Democracy*, 27 (3), 69-82.
65. Buzogány, A. (2017). Illiberal democracy in Hungary: authoritarian diffusion or domestic causation? *Democratization*, 24 (7), 1307-1325.
66. Carothers, T. (2002). The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 13 (1), 5-21.
67. Cianetti, L., Dawson, J., Hanley, S. (2018). Rethinking “democratic backsliding” in Central and Eastern Europe – looking beyond Hungary and Poland. *East European Politics*, 34 (3), 243-256.
68. Colton, T. J., Skach, C. (2005). A Fresh Look at Semipresidentialism: The Russian Predicament. *Journal of Democracy*, 16 (3), 113-126.
69. *Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors. Second compliance report Latvia (2019)*. GRECO Secretariat Council of Europe. Available from: <https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-members-of/168094bc97>
70. Cristova, C. (2010). Populism: the Bulgarian case. *Sociedade E Cultura*, 13 (2), 221-232.
71. Crowther, W. (2017). Ethnic Condominium and Illiberalism in Macedonia. *East European Politics and Societies*, 31 (4), 739-761.
72. Dahrendorf, R. (1990). *Reflections on the Revolution in Europe*. London: Chatto Windus.

73. Dawson, J., Hanley, S. (2016). What's Wrong with East-Central Europe? The Fading Mirage of the "Liberal Consensus". *Journal of Democracy*, 27 (1), 20-34.
74. Democracy Facing Global Challenges. V-Dem Annual Democracy (2019). Gothenburg: University of Gothenburg.
75. *Democracy for All? The V-Dem Annual Democracy Report 2018* (2018). Gothenburg: Varieties of Democracy Institute, University of Gothenburg.
76. Diamond, L. (1999). *Developing Democracy Toward Consolidation*. Baltimore, London: The John Hopkins University Press.
77. Diamond, L. (2008). The democratic rollback: the resurgence of the predatory state. *Foreign affairs*, 87 (2), 36-48.
78. Diamond, L. (2015). Facing up to the democratic recession. *Journal of Democracy*, 26 (1), 141-155.
79. Dimitrova, A. L. (2010). The new member states of the EU in the aftermath of enlargement: Do new European rules remain empty shells? *Journal of European Public Policy*, 17 (1), 137-148.
80. Dimitrova, A., Pridham, G. (2004). International actors and democracy promotion in Central and Eastern Europe: the integration model and its limits. *Democratization*, 11 (5), 91-112.
81. Dzihic, V. (2016). Illiberal democracy. A European issue. *European Civic Forum Magazine Activizenship*, 2, 30-39.
82. *Dzimumu līdztiesības politika Latvijā. Padziļināta analīze* (2015). Brussels: European Parliament.
83. Dăianu, D. (2018). *Is democracy doomed to lose its liberal core?* Available from: <https://www.eurozine.com/democracy-doomed-lose-liberal-core/>

84. *ECRI Conclusions on the Implementation of the Recommendations in respect of Lithuania subject to Interim Follow-Up (2019)*. Strasbourg: ECRI Secretariat Directorate General II – Democracy Council of Europe.

85. *ECRI Conclusions on the Implementation of the Recommendations in respect of Estonia subject to Interim Follow-Up (2018)*. Strasbourg: ECRI Secretariat Directorate General II – Democracy Council of Europe.

86. *ECRI Report on Estonia (fifth monitoring cycle) (2015)*. Strasbourg: ECRI Secretariat Directorate General II – Democracy Council of Europe.

87. *ECRI Report on Latvia (fifth monitoring cycle) (2019)*. Strasbourg: ECRI Secretariat Directorate General II – Democracy Council of Europe.

88. *ECRI Report on Latvia (fourth monitoring cycle) (2012)*. Available from: <https://rm.coe.int/fourth-report-on-latvia/16808bhttps://rm.coe.int/fourth-report-on-latvia/16808b58b658b6>

89. *ECRI's General Policy Recommendation No. 7 (2017)*. Available from: <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/recommendation-no.7>

90. Elbahnasawy, N. G. (2014). E-Government, Internet Adoption, and Corruption: An Empirical Investigation. *World Development*, 57, 114-126.

91. Enyedi, Z. (2016). Populist Polarization and Party System Institutionalization: The Role of Party Politics in De-Democratization. *Problems of Post-Communism*, 63 (4), 210-220.

92. Eriksen, E. O., Fossum, J. E. (2012). *Rethinking Democracy and the European Union*. Routledge.

93. Eriksonas, L. (2020). *Lithuania political briefing: Lithuania's democracy is awaiting a new maturity test as the country prepares for the upcoming elections*. Budapest: China-CEE Institute.

94. *Eurobarometer 66* (2006). Available from: https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb66/eb66_lv_nat.pdf
95. *European Public Opinion Three Decades after the Fall of Communism. Pew Research Center, October 2019* (2019). Available from: <file:///D:/Media/Downloads/Pew-Research-Center-Value-of-Europe-report-FINAL-UPDATED.pdf>
96. Fish, M. S. (2001). *The Dynamics of Democratic Erosion*. In Anderson, R.D. et. al, *Postcommunism and the theory of democracy*. Chichester; Princeton: Princeton University Press.
97. Fish, M. S. Wittenberg, J. (2009). *Failed democratization*. In C. W. Haerpfer (Ed.), *Democratization*, Oxford University Press, Oxford. Ch. 17.
98. *Flash Eurobarometer 457: Businesses' attitudes towards corruption in the EU* (2017). Available from: https://data.europa.eu/euodp/data/dataset/S2177_457_ENG
99. *Flash Eurobarometer 482: Businesses' attitudes towards corruption in the EU* (2019). Available from: https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2248_482_ENG
100. Friedrich, D. (2011). *Democratic Participation and Civil Society in the European Union*. Manchester University Press.
101. Fukuyama, F. (2015). *Why Is Democracy Performing So Poorly?* In L. J. Diamond, M. F. Plattner (Eds.), *Democracy in decline?* Baltimore: Johns Hopkins University Press.
102. Ganev, V. (2018). «Soft Decisionism» in Bulgaria. *Journal of Democracy*, 29 (3), 91-103.
103. Gati, C. (2007). *Backsliding in Central and Eastern Europe*. *The Quarterly Journal*, Fall 2007, 107-120.

104. Gavaille, N. (2019). Gender Gaps in Wages and Wealth: Evidence from Estonia. *Policy Brief, 11*. https://freepolicybriefs.org/wp-content/uploads/2019/11/freepolicybriefs_20191118.pdf
105. Greskovits, B. (2015). The Hollowing and Backsliding of Democracy in East Central Europe. *Global Policy, 6 (1)*, 28-37.
106. Guasti, P., Mansfeldová, Z. (Eds.) (2018). *Democracy Under Stress. Changing Perspectives on Democracy, Governance and Their Measurement*. Prague: Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences.
107. Habermas, J. (2008). Notes on post-secular society. *New perspectives quarterly, 25 (4)*, 17-29.
108. Haggard, S., Kaufman, R. R. (1995). *The Political Economy of Democratic Transitions*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
109. Hanley, S. L., Vachudova, M. A. (2018). Understanding the illiberal turn: democratic backsliding in the Czech Republic. *East European Politics, 34 (3)*, 276-296.
110. Hansson, L., Aavik, K. (2012). The Effect of Gender and Ethnicity and Their Intersection on Work Satisfaction and Earnings in Estonia, 1993-2008. *Studies in Transition States and Societies, 4*, 3-19.
111. Herman, L. (2016). Re-evaluating the post-communist success story: party elite loyalty, citizen mobilization and the erosion of Hungarian democracy. *European Political Science Review, 8 (2)*, 251-284.
112. Hobsbawm, E. (1994). *The Age of Extremes. The short twentieth century, 1914-1991*. London: Viking.
113. Howard, M. M. (2003). *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

114. Huber, R. A., Schimpf, C. H. (2016). Friend or Foe? Testing the Influence of Populism on Democratic Quality in Latin America. *Political Studies*, 64 (4), 872-889.
115. Ignatieff, M. (2014). New World Disorder. *New York Review of Books*, Iss. 25.
116. Innes, A. (2014). The Political Economy of State Capture in Central Europe. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 52 (1), 88-104.
117. Iusmen, I. (2015). EU Leverage and Democratic Backsliding in Central and Eastern Europe: The Case of Romania. *Journal of Common Market Studies*, 53 (3), 593-608.
118. Janušauskienė, D. (2013). Tolerancijos apraiškos Lietuvoje: vertybinės nuostatos tautinių mažumų atžvilgiu. *Socialinių mokslų studijos*, 5 (2), 421-432.
119. Jenne, E., Mudde, C. (2012). Hungary's Illiberal Turn: Can Outsiders Help?, *Journal of Democracy*, 23 (3), 147-155.
120. Jopp, M., Arnswald, S. (Eds.) (1998). *The European Union and the Baltic States: Visions, Interests and Strategies for the Baltic Sea Region*. Helsinki: The Finnish Institute of International Affairs.
121. Jurėnienė, V. (2010). Gender Roles in Lithuanian Society. *Global Journal of Human Social Science*, 10 (6), 2-7.
122. Jurkynas, M. (2019). *Populist Parties in Lithuania: Curious Case of Party Order and its Leadership*. *Polish Political Science Review*, 7 (1), 120-137.
123. Kamenska, A. (2017). *Lifecycle of a hate crime. Country report for Latvia*. Latvian Centre for Human Rights.
124. Kapstein, E. B., Converse, N. (2008). *The fate of young democracies*, Cambridge University Press, Cambridge.
125. Karv, J. (2015). *E-Government and its ability to reduce corruption. The case of Estonia*. Lund: Lund University.

126. Kasekamp, A., Madisson, M.-L., Wierenga, L. (2019). Discursive Opportunities for the Estonian Populist Radical Right in a Digital Society. *Problems of Post-Communism*, 66 (1), 47-58.

127. Kelemen, R. D. (2017). Europe's Other Democratic Deficit: National Authoritarianism in Europe's Democratic Union. *Government and Opposition*, 52 (2), 211-238.

128. Kelemen, R. D., Blauburger, M. (2017). Introducing the debate: European Union safeguards against member states' democratic backsliding. *Journal of European Public Policy*, 24 (3), 317-320.

129. Kim, C. K. (2014). Anti-Corruption Initiatives and E-Government: A Cross-National Study. *Public Organizations Review*, 14 (3), 385-396.

130. Kiurè, V. F. (2017). A «Vilnius Model» for Roma Integration? *Defending History*, Vol. XI, No 3875. Available from: <http://defendinghistory.com/a-lithuanian-model-for-roma-integration/89892>

131. Kmezić, M., Bieber, F. (2017). *Western Balkans and the EU Fresh Wind in the Sails of Enlargement*. Balkans in Europe Policy Advisory Group.

132. Kochenov, D., Magen, A., Pech, L. (2016). Introduction: The Great Rule of Law Debate in the EU. *Journal of Common Market Studies*, 54 (5), 1045-1049.

133. *Kohtuväliste massirepressioonide kohta Nõukogude Eestis 1940–1950-il aastail* (1998). Available from: <https://www.riigiteataja.ee/akt/116042014073?leiaKehtiv>

134. Krastev, I. (2007). The Strange Death of the Liberal Consensus. *Journal of Democracy*, 18 (4), 56-63.

135. Krastev, I. (2008). Two cheers for populism. *Prospect*, January, 24-27. Available from: <https://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/twocheersforpopulism>

136. Krastev, I. (2014). *Democracy Disrupted: The Politics of Global Protest*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
137. Krastev, I. (2016). Liberalism's Failure to Deliver. *Journal of Democracy*, 27 (1), 35-38.
138. Krastev, I. (2016). What's Wrong with East-Central Europe? Liberalism's Failure to Deliver. *Journal of Democracy*, 27 (1), 35-39.
139. Krastev, I., Holmes, S. (2018). Explaining Eastern Europe: Imitation and Its Discontents. *Journal of Democracy*, 29 (3), 117-128.
140. Krastev, I. (2018). Eastern Europe's Illiberal Revolution. The Long Road to Democratic Decline. *Foreign Affairs*, 97 (3), 49-56.
141. Krastev, I. (2007). The Strange Death of the Liberal Consensus. *Journal of Democracy*, 18 (4), 56-63.
142. Krishan, S., Teo, T. S. H., Lim, V. K. G. (2013). Examining the relationships among e-government maturity, corruption, economic prosperity and environmental degradation: A cross-country analysis. *Information & Management*, 50 (8), 638-649.
143. Kröger, S. (2014). *Political Representation in the European Union Democracy in a time of Crisis*. Routledge.
144. Kukliansky, F. (2018). *Rekomendacijos dėl veiksmų kovojant su antisemitizmu ir romafobija Lietuvoje, 2018 m.* Available from: <https://www.lzb.lt/wp-content/uploads/2018/03/Rekomendacijos-2018.pdf>
145. Kuzio, T. (2001). Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple. *Politics*, 21 (3), 168-177.
146. *Latvijas Republikas likums «Par 5. Saeimas vēlēšanām»* (1992). Available from: <https://likumi.lv/ta/id/66524-par-5-saeimas-velesanam>

147. Lauristin, M., Vihalemm, P. et al. (Eds.) (1997). *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu: Tartu University Press.

148. Lehndorff, S. (2015). *Divisive integration. The triumph of failed ideas in Europe*. Brussels: ETUI.

149. Lejins, A., Ozolina, Z. (Eds.) (1997). *Small States in Turbulent Environment: The Baltic Perspective*. Riga: Latvian Institute of International Affairs.

150. Levin, D. (2000). *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*. Vilnius: Izraelio ambasada, Tarptautinis žydų civilizacijos centras.

151. Levitsky, S., Way, L. (2010). *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War UK*. Cambridge: Cambridge University Press.

152. Levitsky, S., Ziblatt, D. (2018). *How Democracies Die*. New York: Crown Publishing Group.

153. *Lietuvos Respublikos įstatymo «Dėl deputatų, įtariamų sąmoningu bendradarbiavimu su kitų valstybių specialiosiomis tarnybomis, mandatų patikrinimo»* (1991). Available from: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=zve9kjuck&actualEditionId=eJgHmwvegu&documentId=TAIS.2390&category=TAD>

154. Lindberg, S. I. (2018). *The Nature of Democratic Backsliding in Europe*. Available from: <https://carnegieeurope.eu/2018/07/24/nature-of-democratic-backsliding-in-europe-pub-76868>

155. Liuhto, K. (Ed.) (1997). *The Baltic States and the European Union integration*. Turku: Turku School of Economics and Business Administration.

156. Lührmann, A. et al. (2017). *Democracy at Dusk? V-Dem Annual Report 2017*. Gothenburg: Varieties of Democracy Institute, University of Gothenburg.

157. Lust, E., Waldner, D. (2015). *Theories of Democratic Change - Phase I: Theories of Democratic Backsliding*. USAID Research and Innovation Grants Working Papers Series.
158. Makarychev, A., Sazonov, V. (2019). Populisms, popular geopolitics and the politics of belonging in Estonia. *European Politics and Society*, 20 (4), 450-469.
159. Matonytė, I., Krupavičius, A. (2003). Women in Lithuanian Politics: From Nomenklatura Selection to Representation. In R. E. Matland, K. A. Montgomery (Eds.), *Women's Access to Political Power in Post-Communist Europe* (pp. 81-104). Oxford: Oxford University press.
160. Matonytė, I., Mejere, O. (2011). *Politinio atstovavimo galimybių plėtra? Lietuvos parlamentarų požiūrio į moterų kvotas analizė. Parlamento Studijos*, 10, 99-127.
161. Mechkova, V., Lührmann, A., Lindberg, S. I. (2017). How Much Backsliding? *Journal of Democracy*, 28 (4), 162-169.
162. Mejere, O. (2012). Does Gender Matter in Governance? Gender Quotas as a Good Policy Tool: Practice and Failures in Lithuania. *Socialiniai tyrimai / Social Research*, 2 (27), 46-61.
163. Merkel, W. (2004). Die „eingebettete“ Demokratie – Ein analytisches Konzept. *WZB-Mitteilungen*, 106, 7-10.
164. Merkel, W. (2004). Embedded and Defective Democracies. *Democratization*. 11. Jg., 5, 33-58.
165. Merkel, W. (2008). Plausible Theory, Unexpected Results: The Rapid Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe. *International Politics and Society*, 2, 11-29.
166. Merkel, W., Busch, A. (1999). Defekte Demokratien. In *Demokratie in Ost und West* (pp. 361-381). Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

167. Merkel, W., Croissant, A. (2000). Formal Institutions and Informal Rules in Defective Democracies. *Central European Political Science Review*, 1 (2), 31-48.
168. Merkel, W., Puhle, H.-J., Croissant, A., Eicher, C., Thiery, P. (2003). *Defekte Demokratien*. Bd. 1: *Theorien*. Opladen: Leske + Budrich.
169. Merkel, W., Puhle, H.-J., Croissant, A., Thiery, P. (2006). *Defekte Demokratien*. Bd. 2: *Defekte Demokratien in Osteuropa, Ostasien und Lateinamerika*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
170. Merkel, W., Scholl, F. (2018). Illiberalism, Populism and Democracy in East and West. *Czech Journal of Political Science*, 1, 28-44.
171. Mounk, Y. (2018). *The people vs. democracy. Why our freedom is in danger and how to save it*. Harvard: U Press.
172. Müller, J. W. (2013). Defending Democracy within the EU. *Journal of Democracy*, 24 (2), 138-149.
173. Müller, J.-W. (2014). Eastern Europe Goes South. Disappearing democracy in the EU's Newest Members. *Foreign Affairs*, 93 (2), 14-19.
174. Müller, J.-W. (2015). Should the EU Protect Democracy and the Rule of Law inside Member States? *European Law Journal*, 21 (2), 141-160.
175. Müller, J.-W. (2016). *What is populism?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
176. Norris, P., Inglehart, R. (2019). *Cultural Backlash: The Rise of Authoritarian-Populism*. New York: Cambridge University Press.
177. Ozolinsh, A. (1994). The Policies of the Baltic Countries vis-à-vis the CSCE, NATO and WEU. In P. Joenniemi, J. Prikulis (Eds.), *The Foreign Policies of the Baltic Countries: Basic Issues* (pp. 49-74). Riga: Center of Baltic-Nordic History and Political Studies.

178. Paleckis, J. V. (1998). Aspects of Foreign Policy Orientation in the Baltic Sea States: Experience of Lithuania. In T. Jundis (Ed.), *The Baltic States at Historical Crossroads: Political, Economic, and Legal Problems in the Context of International Cooperation on the Doorstep of the 21st Century: a Collection of Scholarly Articles* (pp. 107-127). Riga: Academy of Sciences of Latvia.
179. Palonen, E. (2009). Political polarisation and populism in contemporary Hungary. *Parliamentary Affairs*, 62 (2), 318-334.
180. Pappas, T. (2014). Populist Democracies: Post-Authoritarian Greece and Post-Communist Hungary. *Government and Opposition*, 49 (1), 1-23.
181. Pavilionienė, M. A. (2015). Lithuania: Pioneering Women's and Gender Studies in the Post-Soviet Baltic Republics. In R. Haas (Ed.), *The Development of the Anglicist Women's and Gender Studies of Continental Europe* (pp. 277-303). Frankfurt am Main: Peter Lang.
182. Petsinis, V. (2019). Identity Politics and Right-Wing Populism in Estonia: The Case of EKRE. *Nationalism and Ethnic Politics*, 25 (2), 211-230.
183. Piattoni, S. (2015). *The European Union: Democratic Principles and Institutional Architectures in Times of Crisis*. OUP Oxford.
184. *Pilsonības likums* (1994). Available from: <https://likumi.lv/ta/id/57512-pilsonibas-likums>
185. Plattner, M. F. (2017). Liberal democracy's fading allure. *Journal of Democracy*, 28 (4), 5-14.
186. Pop-Eleches, G. (2010). Throwing out the bums. Protest voting and unorthodox parties after communism. *World Politics*, 62 (2), 221-260.
187. Poviliunas, A. (2011). *Lithuania. Promoting Social Inclusion of Roma*. European Commission.
188. Pridham, G. (2005). *Designing democracy: EU enlargement and regime change in post-Communist Europe*. London: Palgrave Macmillan.

189. Przeworski, A. (2005). Democracy as an Equilibrium. *Public Choice*, 123 (3/4), 253-273.
190. Ramanes, I., Rozenvalds, J. (Eds.) (2009). *Cik demokrātiska ir Latvija. Demokrātijas monitorings, 2005–2007*. Stratēģiskās Analīzes Komisija.
191. Ramonaitė, A., Ratkevičiūtė, V. (2013). The Lithuanian Case: National Populism without Xenophobia. In *Exposing the Demagogues: Right-Wing and National Populist Parties in Europe*. Berlin: KAS.
192. Rebas, H. (1998). Barriers to Baltic Cooperation – Opportunities for Surmounting Them. In T. Jundis (Ed.), *The Baltic States at Historical Crossroads: Political, Economic and Legal Problems in the Context of International Cooperation on the Doorstep of the 21st Century: A Collection of Scholarly Articles* (pp. 319-335). Riga: Academy of Sciences of Latvia.
193. Reynolds, A. (2011). *Designing democracy in a dangerous world*. Oxford: Oxford University Press.
194. Rõõm, T., Kallaste, E. (2004). *Women-Men on the Estonian Labour Market: Assessing Salary Differences*. Tallinn: Policy Analysis by the Centre of Policy Research PRAXIS.
195. Roosalu, T. (2013). Income Inequality and Equality. In M. Heidmets (Ed.), *Estonian Human Development Report, 2012/2013* (pp. 114-122.). Tallinn: Eesti Koostöö Kogu.
196. Rose, R., Mishler, W., Haerpfer, C. W. (1998). *Democracy and its alternatives. Understanding post-communist societies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
197. Rozenvalds, J. (Ed.) (2014). *Cik demokrātiska ir Latvija? Demokrātijas audits, 2005–2014*. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts.
198. Rožukalne, A. (2018). *Monitoring Media Pluralism in Europe: Application of the Media Pluralism Monitor 2017 in the European Union, FYROM*,

Serbia & Turkey. Country Report: Latvia. Firenze: The Centre for Media Pluralism and Media Freedom.

199. Rožukalne, A. (2018). Undermining Media Pluralism: Impact of Free Municipal Gazettes on Media Market. In S. Kruk (ed.), *Pluralism Anxiety. Acting Socially in Latvia*. Rīga: Rīga Stradiņš University, pp. 187-199.

200. Rožukalne, A. (2020). *Monitoring Media Pluralism in the Digital Era: Application of the Media Pluralism Monitor in the European Union, Albania and Turkey in the years 2018-2019. Country report: Latvia.* Firenze: The Centre for Media Pluralism and Media Freedom.

201. Rožukalne, A. (2012). Journalism quality in Latvia: looking for new values in the middle of chaos. *Media Transformations*, 6, 92-107.

202. Rožukalne, A., Skulte, I., Stakle, A. (2020). Media education in the common interest: Public perceptions of media literacy policy in Latvia. *Central European Journal of Communication*, Vol. 13, Iss. 2 (26), 202-229.

203. Runciman, D. (2018). *How democracy ends*. London: Profile Books.

204. Rungule, R., Seņkāne, S. (2016). *Latvijas iedzīvotāju vērtības pēc Eiropas. Sociālā pētījuma datiem.* In Zinātniskās konferences tēzes (Rīga, 2016.g. 17.-18.martā). Rīga: Rīgas Stradiņa universitāte.

205. Rungule, R., Seņkāne, S. (2018). Values of Latvians Across Socio-Demographic Groups. In S. Kruk (Ed.), *Pluralism Anxiety. Acting Socially in Latvia* (pp. 91-104). Rīga: Rīga Stradiņš University.

206. Rupnik, J. (2007). From Democracy Fatigue to Populist Backlash. *Journal of Democracy*, 18 (4), 17-25.

207. Rupnik, J. (2018). Explaining Eastern Europe: The Crisis of Liberalism. *Journal of Democracy*, 27 (3), 24-38.

208. Saar, E., Helemäe, J. (2016). Differentiated Educational Pathways and Gender Inequalities in the Estonian Labour Market: What Is the Impact of the

Systemic Change? In T. Roosalu, D. Hofäcker (Eds.), *Rethinking Gender, Work and Care in a New Europe* (pp. 325-347). London: Palgrave Macmillan.

209. *Saeimas vēlēšanu likums* (1995). Available from: <https://www.vestnesis.lv/ta/id/35261-saeimas-velesanu-likums>

210. Sagatys, G. (2010). The Concept of Family in Lithuanian Law. *Jurisprudencija/Jurisprudence, 1* (119), 181-196.

211. Scheppele, K. L. (2014). The Rule of Law and the Frankenstate: Why Governance Checklists Do Not Work. *Governance, 26* (4), 559-562.

212. Schimmelfennig, F. (2007). European Regional Organizations, Political Conditionality, and Democratic Transformation in Eastern Europe. *East European Politics and Societies, 21* (1), 126-141.

213. Sedelmeier, U. (2014). Anchoring Democracy from Above? The European Union and Democratic Backsliding in Hungary and Romania after Accession. *Journal of Common Market Studies, 52* (1), 105-121.

214. Sedelmeier, U. (2016). Protecting democracy inside the European Union? *MAXCAP Working Paper Series, 27*.

215. Sedelmeier, U. (2017). Political safeguards against democratic backsliding in the EU: the limits of material sanctions and the scope of social pressure. *Journal of European Public Policy, 24* (3), 337-351.

216. Sitter, N., Bakke, E. (2019). *Democratic Backsliding in the European Union*. Oxford Research Encyclopedia of Politics.

217. Sitter, N., Batory, A., Kostka, J., Krizsan, A., Zentai, V. (2016). *Mapping Backsliding in the European Union, TransCrisis Policy Brief D.1*. Budapest: Central European University.

218. *Special Eurobarometer 437. Discrimination in the EU in 2015. Report* (2015). Available from: [file:///D:/Media/Downloads/ebs_437_en%20\(1\).pdf](file:///D:/Media/Downloads/ebs_437_en%20(1).pdf)

219. *Special Eurobarometer 470. Report. Corruption* (2017). Available from: https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2176_88_2_470_ENG
220. *Special Eurobarometer 493. Report on Discrimination in the European Union* (2019). Available from: https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2251_91_4_493_ENG
221. Stašienė, J. (2016). Populist Discourse on Political Representation: A Case Study of Anti-Establishment Organizations in Lithuania. *Baltic Journal of Political Science*, 5, 54-72.
222. Stie, A. E. (2015). *Democratic Decision-making in the EU: Technocracy in Disguise?* Routledge.
223. Stõun, S. (2018). *Islamophobia in Estonia: National Report 2018*. In E. Bayraklı, F. Hafez (Eds.), *European Islamophobia Report 2018* (pp. 283-294). Istanbul: SETA.
224. Szent-Iványi, B., Tétényi, A. (2008). Transition and foreign aid policies in the Visegrád countries. A path dependent approach. *Transition Studies Review*, 15 (3), 573-587.
225. Szomolány, S., Gál, Z. (2016). Slovakia's Elite: Between Populism and Compliance with EU Elites. In J. Pakulski (Ed.), *The Visegrad Countries in Crisis* (pp. 67-86). Warsaw: Collegium Civitas.
226. Tiryakian, E. (1991). Dialectics of modernity: reenchantment and differentiation as counterprocesses. In H. Haferkamp, N. Smelser (Eds.), *Modernization and social change*. Berkley and Los Angeles: University of California press.
227. Trumm, C. (2018). The 'new' wave of populist right-wing parties in Central and Eastern Europe: Explaining electoral support for the Conservative People's Party of Estonia. *Representation: Journal of Representative Democracy*, 54 (4), 331-347.

228. Vachudova, M., Hooghe, L. (2009). Postcommunist Politics in a Magnetic Field: How Transition and EU Accession Structure Party Competition on European Integration. *Comparative European Politics*, 7, 179-212.

229. Van den Abeele, E. (2015). *Better regulation: a bureaucratic simplification with a political agenda*. Brussels: ETUI aisbl.

230. Viies, M. (2011). *Estonia. Promoting Social Inclusion of Roma. A Study of National Policies*. Tallinn: Tallinn University of Technology.

231. Wadsworth, F., Swartz, B., Wheat, J. (2010). Corruption in the Baltic State Region. *International Business & Economics Research Journal*, 9 (2), 109-116.

232. Žalėnienė, I., Krinickienė, E., Tvaronavičienė, A., Lobačevskytė, A. (2016). Gender Equality and its Implementation in Universities of Lithuania. *Economics and Sociology*, 9 (1), 237-251.

233. Zelenko, G. (2019). Democratization Through Convergence: External Factors in Political Transition in Eastern Europe. *Journal of Political Science and International Relations*, 2 (2), 32-38.

234. Žvinklienė, A. (2009). Gender Gap or Signs of Patriarchy in the Baltic States: Case of Lithuania. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 240, 99-118.

235. Žvinklienė, A. (2016). Innovations in gender equality politics in the Baltic States: from woman to gender mainstreaming. *Filosofija. Sociologija*, 27(4), 353-363.

РОЗДІЛ 2

СТАГНАЦІЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В КРАЇНАХ БАЛТІЇ: ОСНОВНІ ПРИЧИНИ ТА ПРОЯВИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОГО ПОГІРШЕННЯ ЯКОСТІ ДЕМОКРАТІЇ

У ст. 2 Лісабонського договору демократія визначена базовою цінністю ЄС. Однак вже друге десятиліття в країнах ЄС, як і загалом у світі, наростає дефіцит демократії («демократія в кризі» за оцінками Freedom House [26]). «Щораз чіткіше окреслюються дефекти демократії та збільшується їх спектр. Радикальні громадсько-політичні актори різного кшталту з висхідною активністю протистоять неоліберально-демократичним цінностям і підривають їх мовою ворожнечі, інтолерантними акціями тощо» [4, с. 159]. Третина населення світу живе в країнах, де стан ліберально-демократичних інститутів погіршився за останнє десятиліття [46]. Світова тенденція зниження якості демократії є «третьою хвилею автократизації» [45]. В умовах глобального погіршення якості демократії країни ЄС також стають прикладами висхідної підтримки політичних сил, які просувають наративи, що дисонують зі засадами неоліберальної демократії [8, с. 134].

«Відтак нині виправдано говорити про антидемократичний розворот, який більшою чи меншою мірою нині характерний усім демократичним державам. Схоже, демократія поступово втрачає своє ліберальне ядро. Зростають різні форми нерівності, а відтак зменшується прошарок середнього класу, що спричиняє піднесення антиліберального популізму» [8, с. 134]. Відбувається, образно кажучи, корозія, ослаблення «будівельних блоків» демократії. Глобальна фінансова криза 2008 року, а згодом міграційна криза 2015 року посилили крихкість демократичних систем, поставили під загрозу демократичний консенсус. Схоже, деконсолідація демократії продовжить

поглиблюватися в результаті руйнівного впливу пандемії COVID-19, хоча наслідки впливу цього чинника лише починають увиразнюватися й уповні не можуть бути наразі схарактеризовані [4, с. 159].

Відтак, постала низка питань: 1) чи відповідають держави ЄС, зокрема «молоді» демократії Балтії, обрані предметом нашого вивчення, ліберально-демократичному стандарту? 2) наскільки нині виражений у них дефіцит демократії та з якими саме її дефектами ці країни стикаються? 3) наскільки загрозливим для виконання цілей і завдань ЄС є демократичний відступ «молодих» європейських демократій? [4, с. 159].

Очевидно, що країни Балтії наразі не здійснили неліберального повороту, як це, до прикладу, сталося в Угорщині або ж Польщі, однак останнім часом вони також увиразнюють стагнацію і навіть деякий регрес у зміцненні ліберально-демократичних цінностей. Тобто, мова про те, що держави, прийняті до ЄС в ході великого розширення 2004 року, відходять від Копенгагенських критеріїв, які виконували як держави-кандидатів на членство в ЄС [8, с. 134]. Перевіримо цю гіпотезу на прикладі кейсів Естонії, Латвії та Литви.

2.1. Особливості політики ЄС щодо поглиблення ліберальної демократизації у державах Балтії.

Останнім часом очевидним є посилення дефектів ліберальної демократії, особливо на тлі викликів, зумовлених інформаційно-комунікаційним прогресом, цифровими технологіями, наслідками пандемії COVID-19 та низки інших чинників. Кейс ЄС (як і США та низки інших держав) демонструє, що прогресивна світова спільнота надто швидко повірила в повну перемогу демократії та незворотність ліберально-демократичних процесів. Натомість

міцніє усвідомлення, що демократія потребує послідовної праці, без якої може наступити відступ від ліберально-демократичного стандарту. На ці тенденції ми уже звертали увагу в підрозділі 1.3. цього дослідження.

У 2019–2020 роках в державах-учасницях ЄС антиліберальні політичні сили отримали значний рівень підтримки. Щораз більше лідерів держав Центральної та Східної Європи відмовляються навіть від удаваної гри за правилами демократії. Якість демократії щороку продовжує погіршуватися у багатьох державах-учасницях, зокрема й в державах Балтії, найперше – Литві та Латвії.

Синхронно з погіршенням якості демократії на теренах ЄС окреслилися нові пріоритети об'єднаної Європи й ці пріоритети, за нашими оцінками, не є відповідні означеним вище тенденціям. Вони викладені в низці документів ЄС, з-поміж яких виділимо, передусім, «Римську декларацію ЄС» (The Rome Declaration, 2017). У тексті згаданого документа акцентовано на цілі побудови безпечної та надійної спільноти народів Європи, яка буде конкурентоспроможною, сталою та соціально-відповідальною, з вираженим бажанням та здатністю здійснювати провідну роль у світі. ЄС поставив завданням побудову такої спільноти держав, де громадяни матимуть нові можливості для економічного зростання, культурного та соціального розвитку. Однак реалізація таких високих цілей відтермінувалася пандемією коронавірусної інфекції, хоч їх постановка на тлі цього новітнього виклику зберігає актуальність.

З тексту «Римської декларації ЄС» [64] випливає актуалізація ЄС найближчими роками чотирьох цілей-пріоритетів:

1) безпечна та надійна Європа. Йдеться про ЄС, де: всі громадяни відчувають себе в безпеці; наявна свобода пересування; зовнішні кордони належно охороняються; реалізується ефективна, відповідальна та стійка

міграційна політика з повагою до норм міжнародного права; належно організований процес запобігання та протидії тероризму, організованій злочинності;

2) успішна та стійка Європа. Передбачається, що в ЄС: створюються умови для економічного зростання та збільшення кількості робочих місць; має бути сильний зв'язаний єдиний ринок, що розвивається, охоплює технологічні перетворення; стабільно зміцнюється єдина валюта; реалізує завдання стабільного та стійкого зростання завдяки інвестиціям, структурним реформам; буде завершена робота над створенням економічного та валютного союзу; енергія стане безпечною та доступною, а довкілля – чистим, безпечним.

3) соціальна Європа. Ставиться завданням: подальша еволюція ЄС на основі сталого економічного зростання, яке сприяє економічному та соціальному прогресу; урахування різноманітності національних систем і ключової ролі соціальних партнерів, профспілок; забезпечення рівності між жінками та чоловіками, прав і рівних можливостей для всіх; боротьба з безробіттям, дискримінацією, соціальною ізоляцією і бідністю; уможливлення доброї освіти молоді, її можливості навчатися та знайти роботу в масштабах всього європейського континенту; збереження культурної спадщини та заохочення культурного розмаїття;

4) сильна Європа на світовій арені. Йдеться про: подальший розвиток наявних партнерських зв'язків ЄС, формування нових зв'язків та зміцнення стабільності, процвітання найближчих сусідів ЄС на сході та півдні, а також на Близькому Сході, в Африці, у всьому світі; взяття ЄС на себе більше відповідальності та сприяння у створенні більш конкурентоспроможної та інтегрованої оборонної промисловості; зміцнення загальної безпеки й оборони, зокрема у співпраці та взаємодоповнюваності з НАТО, з урахуванням національних особливостей і правових зобов'язань; співпраця з ООН і

відстоювання основних правил багатосторонньої системи, збереження своїх цінностей, заохочення до вільної та справедливої торгівлі, позитивної глобальної кліматичної політики.

На основі вивчення тексту «Римської декларації ЄС» у нас сформувалося враження, що нині для ЄС завдання підвищення якості демократії, сприяння подальшій ліберальній демократизації держав останніх «хвиль» свого розширення не є першочерговим. З аспектів, які лежать у площині якості демократії, зміцнення стійкості ліберальної демократії, у «Римській декларації ЄС» звернено увагу хіба що на завдання досягнення вищого рівня гендерної рівності та запобігання соціальній ізоляції, а також – відповідальну міграційну політику. Водночас багато питань якості демократії, відповідності держав-учасниць характеристикам ліберальної демократії залишаються поза увагою інституцій ЄС. Помітно, що пріоритет останніми роками все ж перейшов до питань безпеки. Ідея підтримки демократії на рівні ЄС, за нашими оцінками, вже не працює як всеосяжний чинник, який згуртовує держави-учасниці ЄС. Не виключено, що саме в зниженні уваги самого ЄС корениться проблема сповільнення й групою держав Балтії темпів демократизації та відповідності тим стандартам якості демократії, на які власне й зорієнтований ЄС.

09.05.2019 р. на неформальному саміті в румунському місті Сібіу було ухвалено стратегію дій держав-учасниць ЄС на найближчі п'ять років («Декларація Сібіу») [65]. Акцент було зроблено на спільних діях задля перспективи ЄС, захисту на його теренах демократії та верховенства права, дотримання спільних (ліберально-демократичних за характером) цінностей. В ході згаданого саміту тематика демократії та її цінностей не була акцентована чітко, була представлена доволі побіжно. Тему якості демократії витіснило обговорення проблем цифрових перетворень, кліматичних змін, збереження

довкілля, підтримання та розвитку міжнародного порядку, інвестування в молодь та ін.

Нині очевидно, що здатність ЄС діяти в напрямку зміцнення демократії на міжнародній арені підривається численними атаками на демократичний режим (як ззовні, так і зі середини) зацікавлених акторів політики в окремо взятих державах-членах ЄС. Вже 10-12 років тому окремі держави-учасниці ЄС почали увиразнювати недостатню послідовність у відповідності демократичним стандартам та не виявляли політичну волю поглиблювати ліберально-демократичні перетворення. Найперше, мова про держави-учасниці ЄС останніх (від 2004 року) розширень. Сьогодні частина з цих держав ще більше ставить під сумнів потребу зорієнтуватися на стандарти саме ліберальної демократії, демонструючи натомість прихильність до консервативних, націоналістичних чи інших цінностей. Прикладом, найперше, назвемо Угорщину, де В. Орбан впроваджує консервативну християнську демократію. Це попри факт, що напередодні прийняття до ЄС ці держави виконали Копенгагенські критерії (найперше – групу політичних критеріїв).

Звідси випливає припущення (вірогідність котрого, однак, потребує окремого вивчення), що задля прийняття до ЄС частина держав-кандидатів, бажаючи отримати преференції від майбутнього членства в ЄС, певною мірою приховувала своє істинне ставлення до ліберально-демократичних цінностей ЄС. За такої ситуації очікувано ЄС нині мав би приділяти значно більшу увагу проектам, спрямованим на підвищення якості демократії як загалом в межах ЄС, так і в окремо взятих державах-учасницях, де той чи інший аспект проблеми якості демократії увиразнений з особливою гостротою.

Уважаємо, що позиції окремих держав-учасниць (Угорщини, Польщі та ін.), а також впливових політичних партій у названих та інших державах ЄС (наприклад, польської партії «Право та справедливість», угорських партій

«Фідес» та «Йоббік», болгарської партії «Атака» та ін.) певною мірою «розмили» довготривалу європейську прихильність до демократії та прав людини. І за таких обставин ЄС увиразнює недостатню, за нашими оцінками, активність у сприянні демократичним реформам та контролі за конкретними напрямками поглиблення демократичних перетворень у державах останніх розширень ЄС.

Помітно, що ЄС ніколи не був особливо схильний до застосування жорстких і послідовних санкцій задля стійкості демократії. Станом на 2019 рік ЄС загалом було застосовано близько сорока різноманітних санкцій [51, с. 122]. Тут йдеться про широке коло обмежень ЄС, застосованих до різних світових акторів, а не лише до держав-учасниць ЄС. Прикладами можуть слугувати: санкції, зумовлені ядерною програмою Ірану; санкції до Російської Федерації через анексію Автономної Республіки Крим; санкції, спричинені розгортанням громадянської війни в Сирії та ін. І хоча ці заходи спрямовувалися проти недемократичних режимів, а відтак – містили продемократичну компоненту, саме відступ від цінностей ліберальної демократії не був безпосередньою причиною запровадження ЄС санкцій, бо пріоритетом (за нашою оцінкою) виступали цінності міжнародної безпеки та стабільності, а не ліберальної демократії, хоч вони й є взаємозалежними.

Нині в частині санкцій, зумовлених антидемократичними діями європейських урядів, ЄС дедалі більшу увагу приділяє європейським державам з-поза меж ЄС, а не державам-учасницям. Останні ж сприймаються як такі, що буцім-то вже мали справитися з основними недемократичними проявами, вийшли на високий рівень демократичних стандартів. Аргументом на користь такої нашої гіпотези (про приділення більшої уваги державам з-поза меж ЄС) слугують держави Балканського півострова від 2018 року (Боснія та Герцеговина, Сербія, Чорногорія).

Також відзначимо, що хоч ЄС реагує санкціями на проблеми, пов'язані з демократією у світі, однак зберігається широкий перелік кейсів співпраці, особливо у сфері торгівлі з неоавторитарними державами (Азербайджан, Білорусь, Китай, Куба, Єгипет, Марокко, Сербія та ін.). Складається враження, що бізнес-прагматизм витісняє високі цілі ліберально-демократичного прогресу.

Також саме держави з недемократичними режимами отримують значні обсяги допомоги від ЄС: тільки у 2013–2017 роках 84% різних допомог на розвиток були скеровані не на держави останніх «хвиль» розширень ЄС, а на держави з неоавторитарними або ж гібридними політичними режимами. 2,88 млрд дол. США спрямовано на підтримку демократизації в державах з неоавторитарними режимами; 6,59 млрд дол. США – на держави з гібридними режимами; 1,8 млрд дол. США – на дефектні демократії; 0,03 млрд дол. США – на повні демократії [28, с. 6]. Зрозуміло, що підтримуючи демократичні ініціативи передусім у неоавторитарних та гібридних режимах, ЄС хоче зміцнити свій імідж як флагмана демократії, хоч очевидно, що цей флагман сам сповільнений у демократичному прогресі.

Одним із викликів при оцінці якості політики ЄС в частині просування цінностей демократії є те, що різні документи та джерела дають відмінні дані, на основі яких формується наше уявлення про рівень підтримки ЄС цінностей та стандартів ліберальної демократії. У щорічній доповіді ЄС про права людини у світі за 2018 рік зазначається, що у 2018 році ЄС виділив 115 млн євро (127 млн дол. США) на різноманітні демократичні проекти [23, с. 19]. Водночас бюджетний рядок ЄС, відведений на проекти фінансування демократії, за даними Програми дій «Європейський інструмент демократії та прав людини» (EIDHR) щороку (за даними від 2014 року) становить близько 160 млн євро (177 млн дол. США) щорічно. При цьому дані EIDHR показують,

що в більшість років лише близько 15–20 млн євро (17–22 млн дол. США) із щорічних 160 млн євро спрямовуються на власне демократичні проекти. Натомість решта розподілялися на фінансування широкого спектра проектів щодо прав людини: права дітей, кампанії проти смертної кари тощо. Безумовно, ці питання також є значущими, однак вони мали б мати практичне вираження в рамках проектів захисту прав людини.

За допомогою численних фінансових інструментів ЄС рухався до збільшення демократичної допомоги там, де за останні роки зароджуються нові можливості для утвердження стандартів ліберальної демократії: Вірменія, Фіджі, М'янма, Туніс та ін. Однак чи така «розпорошеність» не впливає на якість взаємодії щодо зміцнення якості демократії у державах останніх «хвиль» (від 2004 року) розширення ЄС?

Після 01.05.2004 р. перед ЄС головним завданням було сприяти, щоб нові держави-учасниці ЄС наздогнали держави-учасниці, які вже віддавна перебувають у складі ЄС. Примітно, що передусім ставилось завдання сприяти вирівнюванню держав-учасниць за темпами зростання та рівнем доходів, а не ефективністю демократичних реформ. Наприклад, від 2014 року це завдання реалізується за допомогою Європейського фонду стратегічних інвестицій (EFSI) або «Плану Юнкера». Його головною метою є збільшення інвестицій для створення нових робочих місць, усунення перешкод на шляху інвестування, надання технічної допомоги інвестиційним проектам. Основна мета спрямована на реформи в державах-учасницях, завдяки яким вони ставали б привабливими для інвесторів, бізнесу, населення. Втім, реалізація згаданого проекту зазнала серйозної критики. Відтак бачимо, які питання стали пріоритетом: сюди не увійшли проблеми зміцнення демократичних реформ на інституційному або ж ціннісному рівнях.

Сконцентруємось на тих проєктах ЄС щодо підтримки демократизації на інституційному та ціннісному рівнях, які були реалізовані ЄС щодо трьох держав Балтії після їх прийняття у 2004 році до складу ЄС.

У 2004–2020 роках європейськими структурними та інвестиційними фондами в Литву було вкладено 18,1 млрд євро; ще 1,6 млн євро додаткових інвестицій було залучено Литвою за «Планом Юнкера» за період від 2014 року [31]. За шість років функціонування Європейського фонду стратегічних інвестицій було підтримано 10 750 малих та середніх підприємств Литви. Ключовими інвестиційними результатами стали: будівництво та модернізація 445 км залізничних колій та 1659 км доріг, підтримка 1,468 дослідницьких проєктів, активний розвиток відновлювальної енергетики тощо [31]. У 2014–2020 роках Литва отримала 54,2 млн євро в межах Рамкової програми ЄС з фінансування науки та інновацій «Горизонт-2020».

Щодо кейса Латвії, то у 2004–2020 роках європейськими структурними та інвестиційними фондами в цю державу було вкладено 12,2 млрд євро; ще 1 млн євро додаткових інвестицій було залучено Латвією за «Планом Юнкера» за період від 2014 року [30]. Європейським фондом стратегічних інвестицій було підтримано 12 187 малих і середніх підприємств Латвії. У 2014–2020 роках Латвія отримала 56,6 млн євро в межах Рамкової програми ЄС з фінансування науки та інновацій «Горизонт-2020».

У 2004–2020 роках європейськими структурними та інвестиційними фондами в Естонію було інвестовано 9,1 млрд євро; ще 1,3 млн євро додаткових інвестицій було залучено Естонією за «Планом Юнкера» за період від 2014 року [29]. Європейським фондом стратегічних інвестицій було підтримано 20 808 малих і середніх підприємств Естонії. У 2014–2020 роках Естонія отримала 140,3 млн євро в межах Рамкової програми ЄС з

фінансування науки та інновацій «Горизонт-2020» (Horizon 2020/H2020) – найбільше фінансування в межах групи балтійських держав.

Відзначимо, що наприкінці 2020 року між Європейським парламентом та Радою Європи була досягнута політична домовленість щодо нової програми ЄС – «Горизонт Європа» (Horizon Europe). Це наразі найбільша транснаціональна програма з підтримки досліджень та інновацій. Її бюджет становить 95,5 млрд євро на період 2021–2027 роки. Ще до затвердження цієї програми дві держави Балтії (Литва та Латвія) озвучували очікування отримувати більше від участі в цій програмі, позаяк наразі сплачують в бюджет науково-дослідних програм ЄС навіть більше, ніж отримують від участі в них [48].

Наголосимо, що згадана програма спрямована на фінансування не демократії, верховенства права тощо, а саме науки, інновацій. Однак, наголосимо, що при визначенні розміру фінансування державам-учасницям ЄС неодноразово озвучував пропозицію узалежнювати цей розмір від якості демократії, верховенства права, незалежності судів в окремо взятих державах-учасницях. Загалом щораз частіше лобіюється думка про те, що розмір фінансування з фондів ЄС має залежати від поваги до верховенства права та інших параметрів, за якими визначається якість демократії. Про це в ЄС почали дебатувати ще у 2018 році, коли фінанси ЄС були позиційовані як механізм захисту ліберально-демократичних цінностей ЄС. Це мало стати важливим кроком у захисті основоположних цінностей ЄС. Однак бачимо, що європейським інституціям бракує політичної волі та послідовності у реалізації такого курсу, вони не готові до ескалації конфліктів з окремими державами-учасницями.

На нинішньому етапі ЄС надає меншою мірою фінансову, а більшою – консультаційну допомогу країнам Балтії. Наведемо приклад. 11.06.2020 р.

парламент Литовської Республіки прийняв новий закон, який визначає засади регіонального розвитку [44]. В рамках спільного проєкту Ради Європи та ЄС «Забезпечення належного урядування в Литві» («Delivering Good Governance in Lithuania») було проведено експертизу згаданого законопроєкту з метою встановлення його відповідності правовій системі ЄС. Такі консультації є важливим превентивним заходом, який сприяє недопущенню в майбутньому розбіжностей між ЄС та окремо взятою державою-учасницею.

Також ЄС останніми роками проявляє ініціативу в частині привернення уваги урядів держав Балтії до конкретних проблемних питань, пов'язаних із деструктивними явищами в соціополітичній сфері. Наприклад, у 2018 році зусиллями інституцій ЄС було оцінено ризики відмивання грошей через банківські установи Литовської Республіки [17]. В контексті згаданого кейса зауважимо: ініціативи ЄС щодо держав-учасниць, які не уповні звершили демократичні перетворення, зазвичай, стають відповіддю на загострення наявних (зазвичай «хронічних») проблем, зумовлених недостатнім досвідом демократичної організації інститутів держави та суспільства в посттоталітарних регіонах Європи, прикладом яких є Балтія.

Це підводить нас до думки, що ЄС доцільно якнайшвидше переосмислити свою стратегію зміцнення стійкості ліберальної демократії та прав людини так, щоб вони узгоджувалися з поточним загрозам зміцненню демократії та її цінностей. Слушним є формулювання проблеми очільницею Європейської комісії У. фон дер Ляєн про потребу нового формату європейської демократії; ми поділяємо її позицію про те, що європейській демократії потрібен новий поштовх [42]. Бачимо, з одного боку, така позиція лідерів ЄС відкриває нові можливості для продемократичних інновацій та експериментів; європейські лідери постійно наголошують на готовності захищати та поглиблювати демократію. Однак часті кризи різного типу на

теренах ЄС, які потребують невідкладного реагування євроінституцій, відтісняють комплекс завдань зі зміцнення якості демократії. Органи влади ЄС та більшості держав-учасниць, схоже, усвідомлюють важливість проблеми зміцнення стійкості ліберальної демократії, проте гарантування високої якості європейської демократії часто виявляється більш абстрактною і менш пріоритетною метою, ніж зміцнення євро, узгодження квот на прийняття мігрантів, узгодження бюджету ЄС та інші нагальні завдання.

Потреба уваги ЄС до продовження демократичних реформ у низці регіонів ЄС, зокрема й на теренах пострадянської Балтії, зумовлена тим, що й через три десятиліття після відновлення незалежності Естонія, Латвія та Литва, досягнувши значних якісних перетворень національних політичних систем, не завершили процеси політичної трансформації та демократичної консолідації. Про тривожні процеси в частині якості демократії держав Балтії свідчать: недостатня довіра населення до політиків та політичних інститутів; доволі часті зміни урядів; невисока явка виборців на голосування; низька готовність населення включатися у політичні процеси; недостатньо сильний та активний продемократичний сегмент громадянського суспільства і т. д.

Найбільш очевидні проблеми якості демократії фіксуються саме в Латвії та Литві. Натомість демократичний прогрес Естонії є більш очевидний, хоч нещодавній (2019 р.) електоральний успіх консервативно-націоналістичних політичних сил (партії EKRE) може найближчим часом істотно zdeформувати ліберально-демократичну траєкторію розвитку цієї держави.

Питання про те, чи повинен ЄС захищати демократію та верховенство права всередині держав-членів здавалося б звучить риторично [47]. Таке завдання неодмінно має бути заактуалізоване з огляду на ті деструктивні антиліберальні тенденції, які проявляються у скороченні, передусім, громадянських і політичних прав та свобод, ерозії принципу плюралізму.

Очевидно, що ЄС доцільно більш ретельно підходити до здійснення аудиту ліберальної демократії у державах-учасницях, хоч факт наявності проблем і так засвідчують різноманітні індекси демократії та демократизації.

Особливу проблему становить те, що громадяни більшості держав ЄС не є задоволені тим, як працює демократія в їх країнах (SWD – satisfaction with democracy). Це засвідчують опитування на цю тему, які є регулярними останнє півстоліття. Безумовно, людина XXI століття має доволі високі очікування від інституту держави та інших акторів політики, і цим пояснюється переважно критична оцінка якості демократії та роботи демократичних інститутів. В умовах глобальної пандемії COVID-19 рівень критики влади істотно зріс.

Не менш актуальним є питання демократичного дефіциту у взаєминах ЄС з громадянами держав-учасниць. Видається, що часто ЄС віддаляє свого роду «прірва» від проблем і очікувань громадян держав-учасниць. Чимало попередніх зусиль ЄС щодо зміцнення демократії в межах держав-учасниць мали невисоку результативність. Доказом цьому може слугувати хоча б безуспішний процес 2019 року Шпітценкандидатен (Spitzenkandidaten process), пов'язаний з обранням голови Європейської Комісії. Цей процес став відступом від прозорого та всеосяжного процесу прийняття рішень в межах ЄС, приводом для євроскептиків заявляти про «слабкість ЄС» [25, с. 200]. Відтак, гостро стоїть питання про якість демократії всередині ЄС, адже від цього узалежнена здатність інституцій ЄС впливати на держави-учасниці та держави-кандидати в ліберально-демократичному річищі.

Низка питань залишається відкритими. Як зміцнити внутрішньоєвропейську демократію, а відтак – і зміцнити імідж ЄС як демократичної спільноти держав? Які ініціативи ЄС можуть сприяти зменшенню демократичного дефіциту в державах-учасницях? Як запобігти ситуації демократичного регресу в потенційних державах-членах ЄС після

визнання за ними факту виконання Копенгагенських критеріїв? Наскільки сильним має бути контроль ЄС за дотриманням стандартів і цінностей ліберальної демократії, щоб такий контроль не суперечив самим принципам демократії та поваги до прав меншості? В чому, найперше, має проявитися конструктивна роль ЄС щодо держав-учасниць, зокрема й «молодих» демократій Балтії, щоб зміцнити якість національних демократичних політичних систем та не допустити відступу від уже наявного ліберально-демократичного поступу? Це відкритий перелік питань, відповіді на які є в процесі напруженого пошуку.

Наразі ми спостерігаємо, що багато попередніх проєктів ЄС щодо зміцнення демократії в межах держав-учасниць мали невисоку результативність. Прикладом можна назвати Європейську громадянську ініціативу (European Citizens Initiative). За даними на початок 2021 року за увесь час реалізації проєкту було зареєстровано лише 75 ініціатив, з яких лише 6 були результативними, набравши понад 1 млн підписів громадян (підданих) держав-учасниць ЄС⁶.

Фактично відтоді, як глобальна рецесія охопила терени ЄС, тобто після 2008 року, основними досягненнями ЄС були, передусім, відносно ефективні кроки, спрямовані на тимчасове приборкання фінансових ринків, підтримку єдиної валюти, пошуки компромісів між державами щодо прийняття мігрантів і т. д. Звичайно, проблеми якості демократії теж підіймалися, наприклад, в контексті можливої активації ст. 7 Лісабонського договору до держав (урядів), які отримують субсидії, пільги та інші преференції ЄС, але порушують правила співжиття, цінності ЄС. ЄС неодноразово озвучував пропозиції позбавляти фінансування ті країни, які відступають від принципів демократії. Відтак за

⁶ Див.: https://europa.eu/citizens-initiative/_en

період 2012–2020 років Європейська комісія подала до Європейського суду три скарги на Угорщину і чотири – на Польщу, які були зумовлені, найперше, спробами урядів згаданих держав підпорядкувати собі законодавчу та судову гілки влади, незалежні медіа та неурядові організації.

Станом на середину 2020 року Європейський суд розглянув ці позови та ухвалив рішення щодо них (не на користь Угорщини та Польщі). Однак бачимо, що владні інституції держав, щодо яких ЄС хоче застосувати санкції, вдалися до погроз заблокувати (накласти вето) прийняття Європейським парламентом довгострокового (семирічного) бюджету ЄС на 2021–2027 роки і плану порятунку (фонду відновлення) економіки, розміром 1,830 трлн євро. Зауважимо, що законодавчо передбачена необхідність одностайної згоди усіх держав-учасниць ЄС, зокрема й в бюджетних питаннях. Ці погрози реалізувалися 16.11.2020 р. У такий спосіб польський та угорський уряди виступили проти узалежненості між доступом до грошей ЄС і дотриманням окремо взятою державою-учасницею принципу верховенства права. Відомо, що й прем'єр-міністр Словенії Я. Янша підтримав позицію Угорщини та Польщі, однак Словенія не приєдналася до блокування проєкту бюджету ЄС. Вето Польщі та Угорщини означало, що виділення коштів на відновлення економіки всіх держав-учасниць ЄС після рецесії, викликані пандемією COVID-19, могло бути відтерміноване, якби не подальше віднайдено компромісу. Сторони дійшли згоди, що норма про неодмінне дотримання принципу верховенства права при виділенні коштів державам-учасницям з бюджету ЄС не буде застосовуватися, поки Вищий суд ЄС не доведе її законність.

Така ситуація зумовлює питання про те, чи достатньо в ЄС інструментів, щоб обійти у прийнятті важливих рішень (як-от бюджетні) позиції окремих держав-учасниць? Відомо, що більшість рішень ЄС приймає кваліфікованою

більшістю (підтримка як мінімум 55% країн-членів ЄС, в яких повинно проживати не менше 65% від усього населення ЄС). Однак з низки питань (зокрема, й бюджетних) для прийняття рішення необхідна однотайність усіх держав-учасниць, що й становить певну проблему з огляду на розбіжності між членами ЄС. Очевидно, що ЄС повинен удосконалити політико-правові механізми, якими б можна було протистояти державам-учасницям, які відходять від стандартів європейської ліберальної демократії. Цим спільнота ліберально-демократичних держав ЄС зуміє захистити себе від потреби шукати компроміс у таких важливих питаннях, яким, до прикладу, є верховенство права. Наразі таким інструментом виступає судове рішення: держави-учасниці ЄС, які заперечують проти законопроекту про бюджет ЄС на 2021–2027 роки, мають можливість довести свою позицію в Європейському суді.

Критично оцінюючи ситуацію з якістю демократії в ЄС, можемо констатувати: ЄС недостатньо застосовує санкції до держав, які відступають від правових принципів і цінностей ЄС. Це може стати сигналом й для інших держав-учасниць ЄС, де стійкість ліберальної демократії нині підривається діями неліберальних акторів. Зокрема, це стосується й держав Балтії.

Складається враження, що у ЄС нині або відсутні належні інструменти для ефективного застосування санкцій, або ж ці інструменти наявні, однак ЄС остерігається вдаватися до їх застосування задля збереження цілісності спільноти народів Європи. Механізми запровадження санкцій проти окремої держави-учасниці ЄС справді є надто складні для застосування на практиці. Теоретично певну державу-учасницю інституції ЄС можуть тимчасово позбавити права голосу в центральних органах ЄС. Однак процедура, викладена у ст. 7 Договору про ЄС (Лісабонського договору) така, що можливості реально її застосувати майже немає. Хоч Європейська Рада (саміт

глав держав та урядів) за ініціативи 1/3 держав ЄС, Європейського парламенту чи Європейської Комісії встановлює у діях окремих держав-учасниць факти порушень, однак вже на цьому етапі будь-який союзник цієї держави-порушниці може самостійно заблокувати подальший процес притягнення до відповідальності. А далі, якщо міждержавний консенсус все ж був досягнутий, то Європейська рада уже згаданою вище кваліфікованою більшістю може позбавити країну права голосу. Видається, що така процедура настільки ускладнена, що унеможлиблює ефективний захист цінностей ліберальної демократії на теренах ЄС.

Очевидно, що ЄС є громіздкою, інституційно складною конструкцією, яка наразі не здатна швидко та гнучко виходити зі складних ситуацій. Також ЄС не набув наразі іміджу стресостійкого об'єднання держав. Власне це довела ситуація з наявністю серед держав-учасниць останніх «хвиль» розширень ЄС таких, що доволі радикально відходять від ухвалених за замовчуванням норм ліберальної демократії. І навіть подання Європейською комісією позову до Європейського суду не є результативним механізмом, адже держави-порушники шукають усіляких способів, прогалин у законодавстві, щоб ухилитися від виконання санкцій.

Також, за гіпотезою дисертанта, інструменти тиску ЄС на держави-порушниці все ж наявні, однак європейські інституції неналежно їх використовують, позаяк не виявляється належна політична воля. Зокрема, Європейська комісія могла б частіше використовувати інструменти судових позовів, активніше використовувати фінансові важелі тощо. Успішні приклади цьому в ЄС були: у 2000 році, коли до австрійського уряду увійшла ультраправа, популістська Австрійська партія свободи (FPÖ), чотирнадцять держав ЄС оголосили Австрії дипломатичний бойкот.

Нині відсутні формальні перешкоди для держав-учасниць ЄС фактично заморозити (тимчасово) дипломатичні відносини з владою держав-порушниць стандартів ліберально-демократичного розвитку ЄС. Актуальним інструментом могло б стати право ЄС зупиняти (відтермінувати) виплати з бюджету ЄС країнам, які не дотримуються принципу верховенства права, однак складності застосування такого інструменту очевидні. Ситуація з затвердженням бюджету ЄС на 2021–2027 роки показала їх.

Очевидно, що якщо держави, які першими порушили в межах ЄС стандарти ліберальної демократії, не будуть санкціоновані за підрив цінностей ЄС, то це буде чітким сигналом для інших держав-учасниць, зокрема й держав Балтії, що неліберальний розворот може залишатися безкарним. В інтересах іміджу ЄС як ліберально-демократичного утворення є ситуація, щоб кейси Будапешта та Варшави не створили небезпечного прецеденту, зокрема для Вільнюса, Риги та Таллінна.

Отже, наразі інституції ЄС не зарекомендували себе як ефективні гаранті ліберально-демократичних цінностей. Ними не було продемонстровано належної політичної волі у вимозі від держав учасниць слідувати зобов'язанням, які випливають із факту набуття членства в ЄС. Не виключено, що така ситуація є результатом того, що ЄС сам переживає кризу цінностей. За таких обставин «ключові положення законодавства ЄС систематично порушуються без значних спроб з боку інституцій ЄС забезпечити виконання законодавства ЄС» [56, с. 118].

Нині ЄС увиразнює недостатню активність у сприянні демократичним реформам та контролі за реформуванням держав останніх розширень. Рівень активності євроінституцій потребує перегляду з огляду на активізацію ультрарадикальних політичних сил, які отримують щораз більшу підтримку виборців країн ЄС.

Простір ЄС стикнувся з екзистенційною кризою і ця криза роз'єднує європейську спільноту. Помітно, що при вирішенні різних конфліктів між державами-учасницями, котрі виникають на ґрунті цінностей, ЄС понад усе ставить завданням не допустити відкритої конфронтації в межах ЄС. Однак така позиція не сприяє єдності держав-учасниць, а тільки ослаблює дієздатність самого ЄС, посилює лінії розломів між державами-учасницями. В той час, як численні новітні виклики потребують росту солідарності держав ЄС, складається враження, що частина з них сприймає ЄС як, найперше, джерело фінансування, а не систему цінностей. Складається враження, що ЄС хоче врятувати континентальну єдність навіть ціною погіршення якості ліберальної демократії. Такий сценарій має своєю перспективою, на нашу думку, і зменшення стійкості ЄС, і звуження ареалу ліберальної демократії. Власне три балтійські держави також охопив цей загальноєвропейський процес, що має своїм наслідком, найперше, зростання популярності та прихід до влади неліберальних акторів політики.

2.2. Дефекти демократії Естонії в умовах глобального погіршення якості ліберальної демократії.

Упродовж усього періоду членства в ЄС Естонія отримувала доволі високі міжнародні оцінки якості демократії. Загалом демократія в Естонії є міцною, права людини гарантуються, е-демократія забезпечує прозорість влади і под. Традиційно саме Естонію вважають лідером демократичних трансформацій з-поміж країн Балтії [8, с. 135]. «Інтеграція в західні структури та прихильність до демократії, верховенства права були основними складовими успіху цієї держави після здобуття нею незалежності в 1991 році.

Проте результати парламентських виборів навесні 2019 року поставили під сумнів таку подальшу перспективу Естонії, адже в країні відбувся перехід до більш консервативного, націоналістичного порядку денного» [7, с. 169].

Донедавна Естонія розглядалася як «бастіон» ліберально-демократичних цінностей і сильної підтримки ідеї Європейського дому [7, с. 169]. Демократичні інституції в Естонії наразі доволі сильні, а політичні та громадянські права в основному поважаються. НУО Freedom House відносить Естонію до групи «вільних» країн: у звіті «Freedom in the World 2019» [27] країна набрала 94 бали зі 100-а можливих. Водночас «понад 5 % населення Естонії не мають громадянства цієї держави, а відтак не можуть реалізувати активне виборче право на загальнонаціональних виборах. Попри перехід до моделі е-держави, корупція (особливо – політична) залишається проблемою. Наявні випадки дискримінації національних, сексуальних та ін. меншин. Існує гендерний дисбаланс, особливо в питанні заробітної плати. Це не вичерпне коло проблем у площині оцінки якості естонської ліберальної демократії» [4, с. 160].

Саме з огляду на наявні проблеми в Індексі демократії⁷ «за 2019 рік, Естонію віднесено до групи держав з недосконалою демократією (flawed democracy)» [4, с. 162]. «Така оцінка зумовлена тим, що хоч в Естонії наявні вільні та прозорі вибори, основні права та свободи дотримуються, однак фіксуються випадки тиску на журналістів та видання, прояви інтолерантності. Також недостатньо розвинена демократична політична культура населення, низьким залишається рівень його громадсько-політичної участі тощо» [8, с. 135]. «Починаючи від 2006 року, відколи Economist Intelligence Unit визначає Індекс демократії Естонії, ця країна не долала рубіж до повної

⁷ EIU Democracy Index визначає британська дослідницька організація Economist Intelligence Unit.

демократії (full democracy)» [4, с. 162]. «Найбільші недоліки Естонії вбачаються саме в площині політичної участі та політичної культури населення» [8, с. 135].

На нашу думку, якість демократії Естонії доцільно вивчати крізь призму цінностей і параметрів політико-правової культури населення. Естонська соціологиня Т. Віхаллем звернула увагу на цінності, які нині є пріоритетними для естонців: здоров'я, мир, міцна сім'я, національна безпека, особисте щастя, безпечне довкілля та ін. [21]. Дослідниця вважає, що естонці ще значною мірою за цінностями близькі до колишніх країн Східного блоку, і ще не увібрали в себе цінності західноєвропейських або ж нордичних країн.

У цьому контексті звернімося до підходу Р. Інглгарта [1], котрий звертав увагу, що стійкими демократіями більшою мірою є ті суспільства, які ґрунтуються саме на цінностях самовираження; дослідник одним із перших зацентрував на сильному зв'язку між цінностями виживання/самовираження і демократією. «Очевидно, що цінності виживання в естонців наразі домінують над цінностями самовираження. Водночас цінності, на яких базується ЄС, ґрунтуються на таких інтегральних стовпах, як відповідальна свобода (обмеження себе задля спільного співіснування та поступу) і відповідальна співпраця (схильність до співпраці, активність, готовність до компромісів, довіра, толерантність, участь у прийнятті рішень тощо). Цінності виживання, які ще міцно увиразнені в естонців, вступають у суперечність з цінностями ЄС. Наявним є високий рівень недовіри усім, хто поза межами близького кола осіб, а особливо т. зв. «Іншим». Значна недовіра державним установам традиційно є характерна спільнотам, в яких домінують цінності виживання. Це є безумовною перешкодою стійкості ліберальної демократії» [8, с. 136].

Якщо опиратися на параметри консолідації демократії, запропоновані політологами Гарвардського університету Р. С. Фоа та Я. Мунком, то рівень

консолідації демократії в певній державі визначається, найперше, за такими параметрами: наскільки демократія як система правління підтримується суспільством; наскільки антисистемні партії та рухи слабкі (чи відсутні узагалі); наскільки укорінені демократичні правила [24, с. 15]. «У випадку Естонії ми бачимо, найперше, проблему наявності антисистемних партій, рухів і навіть їх представлення у законодавчій та виконавчій владі країни» [8, с. 136]. Також очевидними є проблеми в площині політичної культури естонців, оскільки правила демократичного співжиття ще не є міцно укоріненіми в усіх соціально-демографічних групах населення країни [7, с. 170].

В країнах консолідованої демократії (за Х. Лінцем та А. Степаном [43, с. 5-7]: 1) відсутні групи, зацікавлені у зміні режиму; 2) абсолютна більшість населення твердо переконана, що демократія є найкращою формою врядування; 3) апарат держави функціонує за демократичними принципами. У випадку Естонії безумовним позитивом є розбудова прозорої та ефективної моделі е-держави, яка увиразнює демократичні принципи. Естонці загалом є прихильні до демократії, однак проблему становить наявність груп, зацікавлених у зміні режиму (найперше, маємо на увазі Консервативну народну партію Естонії (EKRE), її молодіжне крило «Синє пробудження» (Sinine Äratus) та інші радикальні політичні сили) [7, с. 169].

Нині в політичному процесі Естонії простежується деконсолідація демократії. Ще в часі свого президентства (2006–2016) Т. Г. Ільвес висловлював побоювання, що естонська демократія може бути «спустошена». Хоч темпи технологічного, економічного зростання Естонії упродовж останніх років були доволі значними (принаймні до пандемії COVID-19), очевидно, що деструктивні процеси, спрямовані на підрив неоліберальної демократії, після парламентських виборів 2019 року вийшли на поверхню [7, с. 170]. Йдеться

про електоральний успіх партії EKRE. У 2015 році ця новостворена партія, вперше беручи участь у виборах, одразу отримала 8,1% голосів (7 зі 101 місця в Рійгікогу). У 2019 році її підтримали вже 17,8% виборців (19 місць); це найбільший приріст електоральних симпатій з-поміж естонських партій [4, с. 160]. Очевидно, в естонському суспільстві доволі сильним є запит на ті цінності та вектори розвитку, які просуває партія EKRE. Не виключаємо, що причиною цього є наявний в естонського електорату доволі сильний попит на антиелітарну позицію, однак така гіпотеза потребує проведення окремого дослідження для підтвердження/спростування [7, с. 170].

Партія EKRE просуває мету збереження естонської етнічності та традиційних цінностей. Основними темами партійного дискурсу є «антиросійська позиція, євроскептицизм, пропаганда сімейних цінностей і виступ проти біженців» [8, с. 136; 55, с. 47]. Партійна програма «з позицій консерватизму спрямована на підтримку молодих естонських сімей, зменшення еміграції естонців, запобігання імміграції з-поза меж ЄС, дискримінацію ЛГБТІ-спільноти тощо. EKRE опозиційна до мультикультуралізму, сексуальних меншин, фемінізму, одностатевого партнерства тощо. Ця партія виступає за різке зменшення прав російської національної меншини, а також вважає, що єврейська меншина має надто багато привілеїв в Естонії. Критики курсу EKRE звинувачують цю політичну силу в ксенофобії, нативізмі, неорасизмі» [4, с. 160]. Вважаємо, що зміцнення позицій цієї партії у законодавчій та виконавчій гілках влади долучило Естонію до загальнопланетарної тенденції піднесення правого радикалізму та демократичного відступу [7, с. 170].

«Формально партія EKRE прагне просувати свою політику виключно через парламентські, урядові та інші демократичні інститути та процедури» [8, с. 137]. Однак на їх публічних заходах часто присутні актори з

відкритою радикальною позицією, наприклад, антимигрантський рух естонських «Солдат Одіна» (Soldiers of Odin Estonia). Відтак не виключається зв'язок між націоналістично-консервативними партіями Естонії та позапарламентськими бойовими ультраправими угрупованнями [7, с. 170].

Найбільшу популярність партія EKRE має серед сільського електорату і, що найбільш тривожно, серед молоді 18-24 років, політична соціалізація якої відбувалася вже в умовах підготовки до вступу та подальшого членства у ЄС. «EKRE підтримують ті естонці, для кого пріоритетною цінністю є порядок (цінність неоавторитарного кшталту), а не свобода (ліберально-демократична цінність)» [4, с. 160; 7, 170–171].

Відзначимо, що консервативні, націоналістичні цінності в дещо м'якшій формі були увиразнені в Естонії й раніше – ще до приходу до влади партії EKRE. Їх представленість була зумовлена, найперше, зрозумілим бажанням зберегти національну культуру та мову після багаторічного деструктивного радянського гніту [7, с. 171]. Однак, на нашу думку, «ідеологія EKRE увиразнює небезпеку популістського розвороту для Естонії зі загостренням євроскептицизму, відкиданням неоліберальних цінностей, наростанням мови ворожнечі тощо» [8, с. 137].

Стрімке піднесення радикальної партії EKRE в країні, котра довготривало незмінно імплементувала ліберально-демократичні стандарти, пояснюється комплексом причин [8, с. 137]. Вкажемо на основні, на нашу думку, причини росту популярності EKRE:

1) «у 2012 році з причини корупції саморозпустився Народний союз Естонії – консервативна партія, яка увиразнювала інтереси сільського електорату⁸. Її виборці, як і частина членів, частково доєдналися до

⁸ 31,2 % населення Естонії проживає у сільській місцевості. Тобто, виборці зі сільської місцевості становлять близько третини електорату країни.

новоутвореної партії ЕКРЕ. Під впливом цього процесу відбувся структурний зсув в естонській партійній системі» [4, с. 161], адже до цього часу тут не було успішної праворадикальної партії;

2) офіційне визнання державою цивільного партнерства у 2014 році. Така альтернатива традиційному шлюбу була уможливлена зокрема й для одностатевих пар. Це розділило естонську спільноту на прихильників і противників інституціоналізації такого нового інституту (вперше на пострадянських теренах). Тема одностатевих стосунків і до цього була однією з контроверсійних в естонській спільноті, а юридичне оформлення цивільного партнерства посилило акцент політичних партій у своїх програмах на питаннях шлюбу та сім'ї [7, с. 171; 8, с. 137];

3) початок загальноєвропейської міграційної кризи у 2015 році. Це загострило питання прийняття Естонією біженців, критику міграційної політики ЄС. Естонські політичні партії, зокрема ЕКРЕ, вдалися до маніпуляцій настроями страху перед можливими проблемами маленької Естонії з огляду на необхідність виконувати міграційні квоти ЄС [7, с. 171];

4) «угода прем'єр-міністра Естонії, лідера Центристської партії Естонії (ЕК) Ю. Ратаса з партією ЕКРЕ для формування у 2019 році нового коаліційного уряду» [4, с. 161] (глава виконавчої влади запропонував партії ЕКРЕ 5 з 15 урядових посад, а також погодився обговорити ідею щодо нормативно-правового закріплення визначення шлюбу як виключно союзу чоловіка та жінки). Лідери ЕКРЕ, батько та син Март і Мартін Хельме, зайняли одні з ключових посад для життєдіяльності країни – міністрів внутрішніх справ і фінансів [7, с. 171; 8, с. 137]. Це приклад непрогнозованого союзництва ідеологічно протилежних сил (про- та антиросійських), завдяки якому партія ЕКРЕ нині представлена не лише в парламенті, а й в уряді.

«Попри згадані ідеологічні розбіжності естонські партії ЕК та ЕКРЕ, які сформували коаліційний уряд, мають спільні точки дотику і вони, що важливо в контексті нашого аналізу, є доволі антиліберальними. Своєю політикою ці партії сприяють демократичному відступу Естонії та підривають стійкість ЄС. Наприклад, мова про солідарність у незгоді з принципом розподілу ЄС міграційних квот» [4, с. 161]. Реалізація такого курсу може перетворити Естонію з «відмінника євроінтеграції» на опонента ЄС (як у випадку з Угорщиною, Польщею, Чехією). Прогнозовано зросте напруга у відносинах з НАТО, позаяк естонському коаліційному уряду буде складно співпрацювати з Альянсом за ситуації, коли частина депутатів з коаліційних фракцій виступають за термінове виведення іноземних військових (місії НАТО) з державної території Естонської Республіки. Водночас зауважимо, що на момент проведення нашого дослідження партія ЕКРЕ не загострювала питання виходу Естонії з ЄС чи НАТО [7, с. 171].

Наголосимо, що «зазвичай основним інструментом демократичного відхилення є саме виконавча влада. Партія ЕКРЕ власне й просуває завдяки своєму представництву в уряді новації, які можуть бути критично оцінені з позицій ліберальної демократії. Тобто, на нашу думку, саме входження до урядової коаліції цієї радикальної політичної сили є поворотним моментом у наростанні дефектів демократії в Естонії» [8, с. 138].

В структурі громадянського суспільства Естонії представлений достатньо радикальний неліберальний сегмент, який за змістом є квазігромадянським суспільством. Такий сегмент «третього сектора» створює атмосферу, в якій різного кшталту неорасисти, націоналісти та етнопопулісти формулюють наративи, спрямовані на уразливі групи (етнічні та сексуальні меншини, біженці та ін.), підняття населення для захисту кордонів (від мігрантів), сприяють екстремістському релігійному консерватизму

(спрямований проти абортів, прав ЛГБТІ-спільноти тощо), атакують мультикультурні цінності [19, с. 169].

Зауважимо, що «з якої б причини останніми роками мігранти не намагалися осісти в Естонії, значна частина естонців не розуміє цього та протестує з позиції «кожен повинен жити у своєму домі» («iga roju oma vi»). При цьому згадане інтолерантне гасло озвучується щораз частіше» [4, с. 161]. А після початку європейської міграційної кризи в Естонії відбулися протести проти прийняття біженців з Близького Сходу та Африки⁹. Політики (наприклад, ексміністр закордонних справ Естонії та депутат Європейського парламенту К. Оюланд) навіть озвучують гасла на кшталт того, що «білій расі загрожують темношкірі іммігранти» [61]. «Це очевидний вияв мови ворожнечі. Відтак бачимо: політика Естонії поступово набуває інтолерантних характеристик щодо мігрантів, які зрештою у своїй більшості намагаються переїхати до Фінляндії чи Швеції. Після приходу партії EKRE до влади, країна стає все більш закритою для мігрантів» [4, с. 161]. «В оцінці питання розміщення біженців на території Естонії, EKRE застерігала від прийняття будь-якої кількості біженців, позаяк це зробить Естонію уразливою для подальшого тиску ЄС з метою розмістити ще більше таких осіб у майбутньому» [7, с. 172].

Питання підписання Естонією Глобального пакту про міграцію (2018 р.) призвело до розколу уряду¹⁰. «Частиною естонського політикуму підписання цього документа було сприйнято як загроза зростанню чисельності мігрантів на території країни. Оскільки на той час стартувала виборча кампанія до

⁹ Від 2015 року Естонія прийняла лише 206 біженців, близько половини з яких згодом покинули країну. Відзначимо: в опитуваннях громадської думки естонці саме міграцію називають найбільшою проблемою ЄС.

¹⁰ У підсумку пакт все ж був підписаний Естонією, однак не 10.12.2018 р. у Марракеші, а пізніше у Нью-Йорку.

Рійгікогу, то міграційне питання було одним із головних у виборчих програмах та акціях політичних партій, а в дебатах простежувалася мова ворожнечі та інтолерантності. Власне виступи проти міграції проводилися в Естонії й раніше, фактично одразу після загострення загальноєвропейської міграційної кризи розпочалися смолоскипні ходи, мітинги та інші протестні акції» [8, с. 138].

Антиміграційну позицію увиразнили в Естонії, найперше, згадані вище партія EKRE та її молодіжне крило «Синє пробудження», а також рух «Розумна та здорова Естонія» (Tark ja Terve Eesti), Європейський національний фронт (ER SA), Партія народної єдності (RÜE) та її лідерка К. Оюланд. Відзначимо, що рух «Розумна та здорова Естонія», керований раніше виключеною з партії EKRE М. Кальюсте, займає одну з найрадикальніших в Естонії політичних позицій (антиісламська, антимігрантська позиція, виступ проти сексуальних меншин тощо) [8, с. 138-139].

«На тлі пандемії COVID-19 уряд Естонії використав ситуацію з поширенням вірусу для радикалізації міграційного питання. «Міністерством внутрішніх справ, яке очолює лідер партії EKRE М. Хельме, було ініційовано внесення нормативно-правових змін, які дозволяють уряду в односторонньому порядку відкликати візи на довгострокове перебування, дозволи на проживання та роботу для громадян третіх країн у випадку втрати роботи на естонському ринку праці в умовах пандемії. 02.04.2020 р. внесення таких поправок до законодавчих актів про іноземних громадян було схвалено» [4, с. 161-162]. «Відзначимо: в той час як сусідня Фінляндія пом'якшує вимоги до трудових мігрантів, в Естонії зусиллями радикальних партій наростає мігрантофобія» [7, с. 172].

Після зміцнення позицій EKRE у законодавчій та виконавчій владі, критичні до цієї політичної сили естонські медіа та окремі журналісти відчули

тиск з вимогою пом'якшити «градус» критики [8, с. 139]. Прикладом, найперше, слугує щоденне суспільно-політичне видання «Postimees» [68], а також громадська телерадіомовна компанія ERR. Донедавна Індекс свободи преси в Естонії був високим і незмінно зростав¹¹. Однак після парламентських виборів у березні 2019 року посилювався словесний тиск на естонських журналістів, а відтак не виключено, що може зрости їх самоцензура, зникне жанр журналістських розслідувань. Такі антидемократичні процеси одразу увиразнилися в зниженні рейтингу Естонії у світовому Індексі свободи преси за 2019 рік [7, с. 172].

Звернемо увагу, що лідери естонських радикальних політичних сил, найперше – партії EKRE, для фото, в публічних виступах часто використовують символ, який нагадує знак «о'кей» (великий і вказівний пальці з'єднані у кільце, а решта три спрямовані уверх) [8, с. 139]. Цей знак віднедавна визнаний дискримінаційним, таким, що розпалює ворожнечу, позначає перевагу білої раси, владу білої раси¹². Схоже, що партія EKRE нині є основним увиразнювачем естонського націоналізму, додаючи до нього елементи неорасизму, хоча офіційні звинувачення в цьому цій партії не висувалися [7, с. 172].

Про проблеми якості демократії в Естонії свідчать випадки неефективності функціонування контрольних і регуляторних органів цієї держави. Найбільш резонансним прикладом може слугувати кейс

¹¹ Індекс свободи преси, який визначає НУО «Репортери без кордонів», фіксує погіршення свободи слова в Естонії: якщо у 2018 році країна займала 12-е місце, 2019 – 11-е, то у 2020-му опустилася на 14-е.

¹² Цей суперечливий жест зародився в онлайн-русі американських альт-правих на позначення «влади білої раси». «White power» – три піднятих пальці утворюють літеру W, а якщо руку перевернути, то проглядається контур латинської літери P [8, с. 139].

довготривалого відмивання у 2007–2015 роках клієнтами з пострадянських держав значних сум (228 млрд дол.) через естонське відділення данської фінансової установи Danske Bank. Лише після внутрішнього розслідування, проведеного цим банком, а також Департаментом юстиції США, були розпочаті перевірки естонськими контролюючими органами. Аналогічна ситуація стосується й естонських підрозділів Swedbank щодо фінансових операцій 2011–2017 років (розслідування розпочаті у 2019 році) [8, с. 139].

Позитивом для зміцнення демократичних цінностей вважаємо модель е-голосування, якою з кожними наступними виборами користуються щораз більше естонських виборців. Наприклад, на парламентських виборах 2007 року – 3,4% виборців, 2011 – 15,4%, 2015 – 19,6%, 2019 – 28,1%. На останніх муніципальних виборах 2017 року відсоток тих, хто голосував онлайн, був ще вищим – 32%. Зростання чисельності естонців, які голосують онлайн, доцільно розглядати в контексті загальної діджиталізації країни. Можливість онлайн-голосування вирішила частину питань у площині абсентеїзму естонців, зросла загальна явка виборців; вочевидь, що в умовах зростання ризиків інфікування населення в місцях масових зібрань ця технологія матиме щораз більше прихильників. Втім відзначимо, що на електоральну демократію в Естонії має вплив Інтернет-дезінформація, цифрові атаки онлайн-тролів та хакерів на демократичні інститути зі сторони найперше зовнішніх політичних акторів [50], однак нині така проблема характерна усім новітнім демократіям [8, с. 139].

Попри безумовний прогрес Естонії за останні три пострадянські десятиліття, наразі цю країну не можна віднести до «істинно стійких демократій» (*genuine lasting democracy* [34, с. 442–443]), найперше – з огляду на піднесення ультранаціоналістичної партії EKRE. Припускаємо, що Естонія не стане на шлях неліберальної демократії, як Угорщина та Польща, однак

стійкість демократичних цінностей сьогодні підірвана і ці процеси можуть поглиблюватися, особливо, якщо при владі залишатимуться радикальні політичні сили [7, с. 173].

Якщо електоральна підтримка партії EKRE, а відтак і її владні важелі, надалі зміцнюватимуться, то прогнозовано це сприятиме реалізації її очевидного наміру вести Естонію «третім шляхом», вільному від впливу як Росії, так і ЄС. Просування націоналістично-консервативного дискурсу цієї політичної сили та її союзників розглядаємо загрозою поступальній перспективі не лише Естонії, а й загалом ЄС як ліберально-демократичного проєкту [8, с. 139].

2.3. Сповільнення ліберально-демократичних перетворень у Латвії: інституційний і ціннісний виміри.

Попри те, що Латвія є повноправним членом ЄС, ліберальна демократія в цій країні не є стійкою, а її цінності – контроверсійні для багатьох громадян [10, с. 416]. За оцінками шведської дослідницької інституції V-Dem Institute, Латвія належить до групи саме ліберальних, а не електоральних демократій, однак для країни характерне наростання дефектів демократії [18]. Британська аналітична компанія Economist Intelligence Unit, яка визначає рейтинг демократичності держав, не віднесла Латвію (як і інші країни Балтії) до країн зі стабільною демократією з огляду на недоліки у площині політичної культури, політичної участі тощо. За результатами 2019 року Латвія посіла 38-е місце у світі [62], що відповідає оцінці «недосконала демократія» (flawed democracy) [10, с. 417].

Від початку фундаментальних перетворень 1990-х років у Латвії регулярно робляться заміри якості демократії. Дослідження особливо активізувалися після набуття Латвією членства в ЄС. Моніторинг якості демократії проводить Інститут соціальних і політичних досліджень Латвійського університету. Двома найбільшими його науковими розвідками були: «Наскільки демократичною є Латвія? Моніторинг демократії 2005–2007 років» [52] і продовження першого проєкту – «Наскільки демократичною є Латвія? Демократичний аудит 2005–2014 років» [54].

«Безумовно, виконання Латвією Копенгагенських критеріїв як країною-кандидатом на вступ до ЄС та членство від 2004 року в цій організації значно зменшило вплив негативних зовнішніх чинників на внутрішньополітичні процеси, сприяло демократизації латвійського суспільства. Тобто, євроінтеграція слугувала дієвим інструментом ліберальної демократизації. Очікувалося, що європейський вектор розвитку стримає популістські, праворадикальні та інші деструктивні процеси в Латвії. Однак після приєднання до ЄС ліберально-демократичні трансформації сповільнилися й увиразнилися симптоми демократичної «втоми» [3, с. 23-24]. Цю думку підтримує та розвиває, зокрема, латвійський політолог Ю. Розенвальдс [54, с. 16]. Втім, це не виняткова особливість Латвії: для більшості європейських «молодих» демократій перспектива вступу до ЄС виступала рушійною силою демократизації, однак після набуття бажаного статусу держави-учасниці ЄС мотивація форсувати демократичні перетворення знизилась. Відзначимо, що Копенгагенські критерії стосувалися процедурних та інституційних аспектів демократії, але перед Латвією (як і іншими акторами «великого розширення» ЄС) залишилися стояти завдання значно складніші та довготриваліші за часом виконання – переформатування цінностей населення відповідно до західного ліберально-демократичного стандарту [10, с. 417].

Для оцінки якості демократії в Латвії звернемося до Індексу трансформації Бертельсманна (ІТБ), позаяк його результати увиразнюють успішність певної країни в ліберальній демократизації. ІТБ Латвії 2020 року становить 8,8 балів (з 10-ти можливих). За роки вимірювання ІТБ помітне його зростання в Латвії: якщо у 2006 році цей індекс становив 8,2 бала, то у 2018 – 8,68. Відзначимо, у 2020 році субіндекс демократизації (8,90) перевищив субіндекс розвитку економіки (8,61). Протилежна ситуація, коли субіндекс розвитку економіки переважає субіндекс демократії, характерна неоавторитарним посткомуністичним державам, які мають потужні запаси нафтогазових чи інших природних ресурсів (Росія, Азербайджан, Казахстан та ін.). Відтак у частині демократизації Латвія за оцінками Фонду Бертельсманна відповідає оцінці консолідованої демократії¹³.

Якщо порівнювати успішність посткомуністичної трансформації Латвії з іншими країнами посткомуністичного простору, то Латвія – одна з небагатьох країн, які від 2006 року (початок замірів ІТБ) істотно (понад 0,25 бала) покращили свої позиції в рейтингу. Водночас відзначимо, що вирішення Латвією фундаментальних задач (як-от, вступ до ЄС, «розлучення з Москвою» [13, с. 103]) разом із наростанням загальноєвропейських проблем на тлі глобальної економічної кризи (від 2008 р.), загальноєвропейського росту євроскептицизму та популізму, початку міграційної кризи (у 2015 році) і под., сповільнило ліберально-демократичний поступ. Очевидно, що останніми роками в Латвії відбувається повільна та поступова ерозія демократії, стагнація ліберально-демократичних перетворень [10, с. 418].

Проблеми стійкості ліберальної демократії в Латвії очевидні з огляду на результати останніх парламентських виборів (06.10.2018 р.), які засвідчили

¹³ Показник вище 8,5 засвідчує, що країна має значні успіхи ліберально-демократичної трансформації.

ріст недовіри до традиційних партій і політиків. До латвійського Сейму пройшли нещодавно утворені (2016–2017 рр.) політичні партії, які побудували виборчу кампанію на класичних для новітніх популістів темах антикорупції, потреби оновлення політичного класу та ін. Це відбиває загальноєвропейську тенденцію останніх років щодо росту популярності праворадикальних, популістських партій в умовах економічного спаду, міграційної кризи, резонансних корупційних викриттів тощо. Водночас, попри чутливість латвійців до корупції, в суспільстві наразі не сформувалося стійке розуміння її загроз. Це проявилось, найперше, в ще значній підтримці (19,8% голосів) політичної партії «Згода» (Saskaņa; інколи цю назву перекладають як «Гармонія»), хоча підтримка цієї партії знизилась у порівнянні з попередніми виборами (2011 рік – 28,4%, 2014 – 23%). Саме з партією «Згода» пов'язані чисельні корупційні справи, фігурантом яких виступає мерія Риги [10, с. 418–419].

На останніх парламентських виборах у Латвії значну електоральну підтримку отримали саме антисистемні популістські політичні сили, які вперше заявили про себе як суб'єкти пасивного виборчого права. Ці вибори реструктуризували політичний ландшафт Латвії. Фактично відбувся перехід до більш консервативного, а також націоналістичного порядку денного. Мова про таких політичних акторів:

1) партія «Кому належить держава?» (Kam pieder valsts?, KPV LV) набрала 14,25% голосів. Партія зарекомендувала себе схильною до маніпуляцій питаннями, до яких чутливі латвійці: дешеві ліки, створення сприятливих умов для збільшення кількості населення до 2,5 млн осіб (нині – бл. 1,9 млн осіб), збільшення фінансування медицини тощо. Лідер партії «Кому належить держава?» А. Каймініш, якого називають «латвійським Трампом», вирізняється радикалізмом. Згадана партія та її очільник не мають

ідеологічного маркування, а виключно позиціюють себе «з народом» на противагу еліті, а головним завданням партії визначено «очищення» латвійської політичної системи;

2) партія «Нова консервативна партія» (Jaunā konservatīvā partija, ЖКР) набрала 13,58% голосів в ході своєї першої виборчої кампанії. Програма цієї консервативно-націоналістичної політичної сили засвідчує підтримку електоральної, однак не ліберальної демократії. Зокрема, нові консерватори підтримують запровадження єдиної шкільної системи державною мовою (тобто, і для шкіл національних меншин), розглядають шлюб виключно як союз чоловіка та жінки, вважають неприйнятним впровадження інституту цивільного партнерства (за прикладом Естонії), зокрема й для одностатевих пар і под.;

3) альянс «Розвиток/За!» (Attīstība/Par!) набрав понад 12% голосів виборців. Альянс підтримує ідею прийняття закону про спільне проживання, є активним прихильником Об'єднаної Європи та низки ліберально-демократичних меседжів. «Розвиток/За!» виступає за автоматичне надання громадянства Латвії усім неповнолітнім дітям негромадян, чим відрізняється від популістів праворадикального спрямування. Однак політична програма¹⁴ альянсу ґрунтується на популістських гаслах: потроєння фінансування науки, подвоєння упродовж десяти років пенсій, підвищення мінімальної заробітної плати до 500 євро на місяць і т. д. [10, с. 419–420].

Виникає питання: чому латвійці підтримали популістів? Очевидно, що для латвійського електорату напередодні виборів 2018 року була характерна висока недовіра традиційним партіям та інститутам держави. Найбільше на такі настрої вплинули корупційні викриття, зокрема пов'язані із банком ABLV

¹⁴ Див.: <https://attistibaipar.lv/programma>

(відмивання коштів клієнтів переважно з пострадянських країн). Росту популярності саме популістів, припускаємо, сприяло те, що злочинна банківська діяльність була викрита не компетентними латвійськими державними установами, а фінансовим відомством іншої держави (США) [33]. Це зумовило критичну оцінку ефективності діяльності апарату латвійської держави, а відтак – знизився рівень довіри населення до влади. На тлі корупційного скандалу назріла потреба в нових політичних силах, які озвучили соціально очікувані гасла критики влади та потреби ефективної антикорупції [10, с. 420].

Висока чутливість латвійців до популізму доводить нестійкість у їх політико-правовій культурі саме ліберально-демократичних цінностей, готовності та бажання контролювати інститути держави силами громадянського суспільства. Серед проблем, які становлять значну загрозу подальшій демократизації Латвії, на наше переконання, більшість лежить саме у площині політико-правових цінностей, політичної культури в цілому. Основними з них вважаємо наступні:

– відчуття в більшості латвійців політичного безсилля, їх низька довіра до політиків, що призводить до контрпродуктивного відчуження від політики, а відтак знижує перспективу зміцнення демократичної політичної культури та укорінення ліберально-демократичних цінностей;

– зниження виборчої активності, явки на голосування, що ставить питання легітимності влади. Наприклад, у 2010 році на виборах Сейму проголосували 63,12% виборців, 2011 – 59,45%, 2014 – 58,85%, 2018 – 54,6%;

– помітне наростання відчуження суспільства від владної еліти. Не в останню чергу причиною цього є наростання соціальної нерівності, відсутність стратегічного підходу латвійської влади до соціальних питань;

– станом на початок 2020 року 10,4% населення Латвії (220,5 тис. осіб) мали статус негромадян. Однак, позитивом є розв'язання питання автоматичного надання громадянства Латвії дітям, народженим від батьків-негромадян (з 01.01.2020 р.). Водночас відзначимо, що кількість негромадян у структурі населення Латвії поступово зменшується, наприклад, на початок 2014 року налічувалося 13% негромадян [10, с. 420–421].

Попри ліберально-демократичний вектор розвитку Латвії, на її політику продовжує здійснюватися деструктивний олігархічний вплив. Довготривало країною фактично керували представники олігархії: А. Лембергс (ексмер Вентспилса), А. Шлесерс (обіймав високі урядові посади), А. Шкеле (двічі обіймав посаду прем'єр-міністра). Попри те, що А. Шлесерс та А. Шкеле останніми роками витіснені з латвійської політики, певний вплив А. Лембергса зберігається досі, хоча його справа розглядається і, видається, штучно затягується Ризьким обласним судом (останні наявні дані стосувалися початку жовтня 2020 року). Також існують припущення про підтримку А. Шлесерсом партії «Кому належить держава?» та його вплив на видання «Dienas Bizness».

Отже, хоч олігархічне «захоплення держави» нині не характерне Латвії, деструктивний вплив олігархів на політику держави у латентній формі зберігається. Деякі політики, близькі до згаданих олігархів, нині мають владні повноваження. Відтак виправдано ставити питання про те, чи достатніми є зусилля латвійців, щоб остаточно витіснити олігархів і злочинні економічні групи з політики Латвії [10, с. 421].

Попри наявну в латвійському суспільстві ціннісну сегментацію, нині соціологи (зокрема, компанія Kantar TNS Latvia) головною цінністю для населення називають згуртованість, а ще кілька років тому такими цінностями були, найперше, стабільність і безпека [41]. Згуртованість у латвійців міцно пов'язана саме з традиційними сімейними цінностями, а значить –

консерватизмом, що може становити проблему для інтеграції в латвійський соціум окремих ліберально-демократичних цінностей. Водночас, на думку латвійських соціологів Р. Рунгле та С. Сенікане [55, с. 274], пріоритетною для латвійського суспільства все ще залишається цінність безпеки, а консервативні цінності загалом залишаються домінуючими.

«Нині ціннісні розлами проходять не лише по лінії «громадяни – негромадяни», а найперше за віковими групами. Цінності виживання зберігають значущість, однак передусім у віковій групі, старшій 45 років. Натомість для молоді зростає значення цінностей самовираження, які є основою ліберально-демократичного поступу будь-якої країни» [10, с. 422].

Аргументом на користь тези про низьку якість латвійської демократії слугує низький рівень довіри латвійців до влади та інших значущих інститутів демократії. За результатами опитування Євробарометра, проведеного наприкінці 2019 року [58]:

– в Латвії вкрай низька довіра до уряду та парламенту. Уряду довіряють лише 28% латвійців (для порівняння: в Литві – 32%, в Естонії – 43%). Ще нижчим є рівень довіри законодавчому органу: лише 19 % опитаних у Латвії довіряють йому (для порівняння: в Литві – 13%, в Естонії – 40%);

– національній системі правосуддя в Латвії довіряють лише 37% латвійців;

– лише 6% латвійців довіряють політичним партіям. Якщо в Литві результати є дуже схожими з латвійськими, то в Естонії – незначні, але наявні відмінності в кращу сторону (1% опитаних довіряють);

– рейтинг довіри національним друкованим медіа Латвії становить 48%. У випадку з телебаченням, яке традиційно має найсильніший вплив на громадян, рівень довіри вищий – 63%. Інтернет-медіа мають низьку довіру

латвійців – 34%. Лише 22% латвійців довіряють інформації, поширеній у соціальних мережах [10, с. 422].

Рейтинг Латвії в Індексі свободи преси (Press Freedom Index) за час його визначення (від 2013 року) незмінно зростає: у 2020 році країна зайняла 22-е місце у світі (для порівняння: Естонія – 14-е, Литва – 28-е місця). Однак, на нашу думку, серйозною перешкодою стійкості демократії в Латвії є недофінансування державних медіа. Ще у 2008 році латвійський уряд, реагуючи жорсткою економією на початок глобальної фінансової кризи, скоротив на 25% фінансування державних мовників та відтоді не збільшив їх підтримку. Багато журналістів втратили робочі місця, чимало програм закриті. Це актуалізувало питання про якість і своєчасність контенту в латвійських медіа. Закриття з 01.01.2020 р. найстарішого комерційного телеканалу Латвії *Latvijas Neatkarīgā Televīzija (LNT)*, ймовірно, ще більше послабить плюралізм у медіасередовищі Латвії та ускладнить подальше запобігання та протидію фальшивим новинам і дезінформації. Небезпечність ситуації для якості латвійської демократії полягає в тому, що Латвія перебуває в групі держав, на які спрямовані іноземні (найперше, російські) токсичні дезінформаційні пропагандистські кампанії [20, с. 34]. Також відзначимо, що нагляд за латвійськими медіа є сильно політизований. Національна рада з питань електронних ЗМІ (NEPLP), яка здійснює нагляд за медіа усіх видів, обирається Сеймом та складається з представників політичних партій. Відтак цей орган влади працює в високо політизованому кліматі [10, с. 422–423].

У періоди виборчих кампаній керівництво особливо державних медіа відчуває політичний тиск як влади, так і опозиції. Однак, варто відзначити, що латвійські журналісти, особливо громадського радіо, виробляють максимально незалежний контент і намагаються бути об'єктивним контролером влади.

«Проблему для стійкості демократії в Латвії становить недостатньо міцний (крихкий) прошарок середнього класу в країні. Саме середній клас виступає соціальною базою демократичних перетворень у будь-якій країні» [10, с. 423]. Хоча в опитуванні громадської думки [32] 44% населення Латвії визначили свою приналежність до середнього класу, аналіз за критеріями відповідності до цього прошарку засвідчує відповідність йому значно меншого відсотка латвійців.

Поступальну перспективу латвійської демократії, на наше переконання, сильно ускладнюють деструктивні демографічні зміни, найперше – стрімке скорочення молоді в структурі населення. На початок 2019 року в Латвії проживало вдвічі менше осіб 18–24 років, ніж у 1991 році [36]. Країна займає одну з найгірших позицій в ЄС за чисельністю молоді. За оцінками Євростату, у 2040 році половина населення Латвії буде старшою 50 років. Окрім цього зменшується загальна чисельність населення країни; тільки від 2010 року вона скоротилася на близько 225 тис. осіб.

«Останніми роками в Латвії виникли нові конфлікти в площині ідентичності. Від питань, пов'язаних із російськомовною меншиною та негромадянами, акценти змістилися до питання про місце неоліберальних і національно-консервативних цінностей у латвійській спільноті. Прикладами слугують проблеми ратифікації Латвією Стамбульської конвенції (Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами) та Глобального пакту про міграцію» [10, с. 424].

Щодо ратифікації Стамбульської конвенції, то національно-консервативні політичні сили Латвії виступили проти цього. Представлені в парламенті Латвії політичні партії наразі не дійшли згоди щодо ратифікації цього документа. Ратифікацію підтримує коаліційне об'єднання

«Розвиток/За!» та альянс «Нова єдність». На позицію інших парламентських партій сильний вплив має авторитетний у Латвії інститут церкви, який має критичну позицію щодо окремих положень Стамбульської конвенції. Ратифікацію конвенції розглядали як загрозову й низка високопосадовців, наприклад, таку позицію озвучував ексміністр юстиції Д. Расначс. Питання ратифікації Стамбульської конвенції розділило навіть науковців Латвійської академії наук, які не зуміли випрацювати єдину наукову позицію [57].

Зауважимо, що Латвія є не єдиною державою-учасницею ЄС, яка дискутує щодо доцільності ратифікації Стамбульської конвенції. Сім держав наразі не підтримали її: Болгарія, Литва, Словаччина, Угорщина та ін.; з країн Балтії лише Естонія пройшла законодавчу процедуру ратифікації. Критики ратифікації Стамбульської конвенції Латвією перебувають на позиції, що: 1) цей акт включає неприйнятні з консервативних позицій прозахідні ліберальні правові норми, які дисонують із традиційними для Латвії сімейними цінностями; 2) абсолютна більшість (понад 80 %) норм Стамбульської конвенції вже закріплені в інших чинних актах Латвії [10, с. 424].

Відзначимо, що ратифікація Стамбульської конвенції вкрай важлива для ліберальної демократизації Латвії, адже в цій країні домашнє насильство, насильство щодо жінок зустрічається значно частіше, ніж у середньому по ЄС. Водночас у латвійському законодавстві залишаються прогалини, які перешкоджають жертвам домашнього насилля захиститися та притягнути винних до відповідальності.

Ще однією гострою лінією розлому в Латвії виступила відмова ратифікувати Глобальний пакт про міграцію (2018). 06.12.2018 р. Сейм Латвії не підтримав підписання цього документа. Водночас парламенти Естонії та Литви проголосували на підтримку пакту. Латвія ж є в групі країн, які наполягають на суверенному праві здійснювати міграційну політику.

Зауважимо, що активна участь Латвії у пом'якшенні міграційної кризи не була підтримана ні на рівні влади, ні на рівні громадськості [10, с. 425].

Коли міграційна криза у Європі лише почала загострюватися, опитування громадської думки зафіксували, що понад $\frac{3}{4}$ мешканців Риги не схвалили прийняття біженців за квотами ЄС [67]. Це при тому, що в докризовий період (зокрема, 1998–2014 рр.) країна лише 63 особам надала статус біженця. Наприкінці 2015 року Латвія на вимогу ЄС погодилася прийняти 531 шукача притулку, однак не виконала зобов'язання в повному обсязі (прийнято 374 особи), а також не доклала належних зусиль для їх інтеграції, подолання упереджень, ксенофобії тощо. Як і в випадку з іншими країнами Балтії, мігранти, скеровані в Латвію за квотами ЄС, зазнали сильного відчуження та бідності, їм було надано недостатню підтримку від держави для задоволення навіть вітальних потреб, а відтак абсолютна їх більшість намагалися після набуття статусу біженця якнайшвидше змінити країну проживання. Результати опитувань громадської думки останніх років засвідчують: найбільші побоювання латвійців стосуються саме біженців та терористичних загроз, і видається, що на рівні інституту держави не докладаються належні зусилля для розвіювання необґрунтованих страхів, подолання упереджень [10, с. 425].

Інститут виборів, як один із найважливіших інститутів демократії, в Латвії загалом відповідає стандартам ЄС. Останні національні та місцеві вибори, а також вибори до Європейського парламенту не супроводжувалися серйозними порушеннями. Однак ця позитивна характеристика потребує перевірки на стійкість, адже ще попередні парламентські вибори (2014 р.) супроводжувалися судовими процесами, спричиненими недоброчесністю кандидатів. Наразі наявні застереження в частині рівного доступу суб'єктів виборчого процесу до засобів масової інформації. Право власності на окремі

медіа не є прозорим та існують проблеми щодо прихованої політичної реклами («джинси»), яка порушує засади чесної журналістики та слугує нечесним або/і популістським політикам. Наприклад, видання «Dienas Bizness» активно підтримувало партію «Кому належить держава?» [10, с. 425–426].

Офіційних обмежень щодо права на об'єднання та мирні зібрання в Латвії немає, однак влада створювала перепони проведенню окремих публічних заходів, найперше – організованих сексуальними меншинами. Зауважимо, що увесь комплекс питань, пов'язаних з правами латвійської ЛГБТІ-спільноти, є дуже чутливим і має проблеми в частині толерантності. Ще у 2005 році парламент Латвії прийняв поправку до конституції (ст. 110), що визначає шлюб саме як союз чоловіка та жінки. Ця поправка має сильну політичну та суспільну підтримку, і навряд чи буде скасована найближчим часом [10, с. 426].

На якість демократії негативно впливає слабкість латвійського громадянського суспільства: чисельність НУО є незначною, кількість членів у них невелика, а фінансова підтримка – недостатня для належного функціонування. Навіть така важлива організація, як латвійське відділення міжнародної антикорупційної організації Transparency International Delna, постійно стикається з проблемою нестачі фінансування для реалізації значущих для держави та суспільства проєктів.

Кейс Латвії доводить: якщо зміни в політичній системі за наявності політичної волі керівництва держави здатні відбутися доволі швидко, то ротація цінностей проходить дуже повільно та з більшим чи меншим спротивом. Тридцять років тому почалася модернізація латвійської політичної системи, однак за цей час не відбулася ротація цінностей, все ще міцно укорінені рудименти попередньої недемократичної політичної культури, які не відповідні ціннісній парадигмі ЄС [10, с. 426].

Поступу ліберально-демократичних перетворень у латвійському суспільстві перешкоджає низький рівень взаємної довіри, незрілий соціальний капітал, висока недовіра до влади тощо. Популярності популістів у Латвії, зміцненню антиелітарних настроїв у суспільстві сприяє топкорупція та фактична безкарність високопосадовців. Для Латвії характерні роздрібненість і слабкість політичних партій, усіх інститутів громадянського суспільства, загальна недовіра населення державним інституціям. Відтак, на наше переконання, хоч у період підготовки до вступу до ЄС Латвія й досягла значних успіхів у ліберально-демократичних трансформаціях, однак після 2004 року намітилася стагнація процесу поглиблення демократичних перетворень, а в окремих питаннях навіть очевидним є регрес.

2.4. Проблеми якості демократії Литви: вплив популізму та мінливості партійного ландшафту.

«Литва має давні демократичні традиції, починаючи від елементів демократичного устрою періоду Великого князівства Литовського, що увиразнено, наприклад, у Литовських статутах XVI століття. У новітній період країна для досягнення мети вступу до ЄС пройшла складний шлях виконання важливих вимог у частині демократизації (Копенгагенські критерії). Про зорієнтованість литовців на ліберально-демократичні цінності свідчить схвалення більшістю з них вступу країни до ЄС (71 %), позиціювання себе громадянами ЄС (77 %); ці показники перевищують середні значення по ЄС (61 % і 71 % відповідно) [59]. Висока підтримка литовцями європейських цінностей була продемонстрована ще в ході референдуму 2003 року про

підтримку вступу Литви до ЄС, коли 91 % тих, хто віддав свій голос, проголосували "за" євроінтеграцію» [11, с. 115].

Настрої євроскептицизму, популізму, радикалізму і под. не є виражені в Литві, однак на постінтеграційному етапі неоліберальна демократія у цій країні проходить випробування на стійкість. Наявна низка викликів для ефективного функціонування ліберально-демократичних інститутів, очевидна невідповідності політико-правової культури населення ліберально-демократичній моделі, на яку зорієнтований ЄС.

Дані звітів Freedom House «Нації у транзиті» за кілька останніх років дозволяють зробити висновок про стагнацію Литви у зміцненні ліберально-демократичних цінностей. Наразі Литва (як і Естонія та Латвія) залишається в групі консолідованих демократій, але її досягнення не мають висхідної динаміки: 2017 рік – 78 балів, 2018–2020 роки – по 77 балів. Втім, безумовним позитивом у ситуації загальнопланетарної кризи демократії є те, що усі країни Балтії, на противагу багатьом «молодим» демократіям ЄС, наразі втримуються на позиціях консолідованих демократій [9, с. 176].

Про наявність дефектів демократії свідчить, найперше, низький рівень довіри литовців владі, основним інститутам політики. За результатами опитування (березень 2020 р.), проведеного литовською інституцією з вивчення громадської думки UAB Vilmorus, лише 7,5% респондентів довіряють політичним партіям, 10,6% – Сейму, 24,9% – судам¹⁵. Для порівняння: 89,8% опитаних висловили довіру пожежно-рятувальній службі, 68,6% – поліції [66].

¹⁵ Відзначимо, що в попередні місяці рівень довіри до згаданих інститутів (за замірами UAB Vilmorus) залишався приблизно таким же. Тобто, додаткові соціально-економічні проблеми унаслідок пандемії COVID-19 не стали чинником різкого зниження рівня довіри литовців до владних інститутів, а проблеми кризи легітимності влади існують давно.

За результатами опитування громадської думки (дослідження компанії UAB Baltijos tyrimai, проведеного 13-26.02.2020 р. [35]) інституту демократії не довіряли майже половина населення Литви: 47% опитаних скептично оцінили, як працює демократія в їх державі. Наголосимо: йдеться не про недовіру демократії як формі політичної організації суспільства, а про невдоволеність тим, як вона працює на національному рівні в конкретній країні. Більше задоволених функціонуванням демократичних інститутів у Литві є серед молоді до 30 років, жителів столиці, респондентів з вищою освітою, жіноцтва; менш задоволеними є чоловіки, особи, старші 50 років, селяни, особи з щомісячним сімейним доходом нижче 700 євро, пенсіонери, безробітні, домогосподарки, представники російської та польської національних меншин.

На якість демократії в Литві впливає рівень впливу популістів і радикальних політичних сил на політику, їх представленість в органах влади. Наразі популістські та радикальні політичні сили не здобули значних важелів впливу в Литві, на відміну від багатьох «молодих» демократій ЄС. Кейс Литви, як правило, не включають у політологічний дискурс про європейський популізм і екстремізм з огляду на їх незначну увиразненість на тлі яскравих проявів в інших країнах ЄС. Однак не можна ігнорувати той факт, що близько третини голосів на парламентських виборах литовський електорат віддає за популістські партії [16, с. 28]. Попри відсутність глибокої традиції популізму в Литві, в останнє десятиліття популістська риторика динамічно розширилася [9, с. 176].

У новітній період елементи популізму були характерні, найперше, громадсько-політичному руху «Саюдіс» (Sąjūdis), який виступав рушійною силою боротьби Литви за незалежність. Новий імпульс популізму в Литві був даний на початку XXI століття [49, с. 121]. Проявом цього стало обрання

(2003 р.) завдяки, не в останню чергу, популістській риториці на посаду глави держави Р. Паксаса (усунутий в порядку імпічменту 06.04.2004 р.) попри наявність сильного електорального конкурента – послідовного єврооптиміста, зрілого політика В. Адамкуса. Створена з ініціативи Р. Паксаса у 2002 році партія «Порядок і справедливість» (Tvarka ir teisingumas) незмінно підтримується литовськими виборцями (2004, 2008, 2012 та 2016 рр.). Дискурс партії «Порядок і справедливість» не є націоналістичним [53, с. 264], а радше виправданим є віднесення цієї політичної сили до центристського популізму [15, с. 232]. Попри те, що «Порядок і справедливість» вже чотири рази поспіль представлена в Сеймі, її популярність істотно знизилася після доведення причетності до політичної корупції (протекціонізму) [9, с. 176].

Ще один популістський актор – політична партія «Шлях мужності» (Drašos Kelias) – увійшла до складу Сейму за результатами виборів 2012 року. Вона здобула 7 мандатів, хоча була створена лише за кілька місяців до цих виборів. Такі факти слугують маркерами для оцінки політичної культури литовців, наявності у них стійких електоральних преференцій. Водночас втримати чи збільшити свій вплив на литовську політику ця партія не зуміла, а відтак вже на наступних виборах 2016 року не отримала необхідної для проходження в парламент підтримки електорату.

На парламентських виборах 2016 року такі популістські актори, як Литовська народна партія, партія «Молода Литва» та Союз литовських націоналістів¹⁶ (об'єднані в коаліцію С. Бушкевічюса та націоналістів «Проти корупції та бідності») не подолали прохідний бар'єр. Так само не подолала

¹⁶ Союз литовських націоналістів є доволі маргінальною партією і гасло партії «Lietuva lietuviams» («Литва – для литовців») вочевидь не користується великою прихильністю громадськості, позаяк партія не є представлена у парламенті.

його й «Партія праці» (до Сейму пройшли лише два кандидати в мажоритарних округах). Литовські політологи [60, с. 58] відносять до популістських також такі партії та рухи з антисистемною спрямованістю, як партія «Список Литви» («Lietuvos sąrašas»), Об'єднаний демократичний рух (Jungtinis Demokratinis Judėjimas), громадянський рух «Разом» («Kartu») [9, с. 177].

Прихід у 2016 році до влади опозиційного Литовського союзу селян і зелених (LVŽS; 56 зі 141 місця в Сеймі) став переходом Литви до нового, консервативного політичного порядку денного. Консервативна позиція LVŽS, найперше, проявляється в християнсько-зорієнтованому підході до шлюбу та сім'ї, збереженні національної ідентичності тощо. Водночас партія за чотири роки перебування при владі не ініціювала радикальних перетворень, як, до прикладу, це зробила польська керівна партія PiS, яка виступила за законодавче закріплення звуження сексуальних і репродуктивних прав (обмеження доступу до абортів, криміналізацію популяризації сексуальної освіти в освітніх установах та за їх межами), а також озвучила низку інших ініціатив, які суперечать ліберально-демократичному курсу ЄС). Також відзначимо, що партія LVŽS фактично оминула у своїх виборчій кампанії та подальшій парламентській діяльності питання прав ЛГБТІ-спільноти, з огляду на те, що в середовищі партії наявні розбіжності щодо прийнятності інституту цивільного партнерства, зокрема й для одностатевих пар (як це є в Естонії). LVŽS, з одного боку, ставить завданням просувати консервативні цінності щодо шлюбу та сім'ї, однак, з іншого – не стає радикальною платформою для обговорення цієї теми. Отже, попри консервативно-зорієнтований курс керівної партії LVŽS, Литві наразі вдавалося уникати різкого наростання дефектів ліберальної демократії [9, с. 177].

Зауважимо, що від 1996 року жодна політична партія Литви не мала більше 40-а місць у парламенті. Падіння рейтингу попередньої керівної партії

(Соціал-демократична партія Литви, LSDP) було пов'язано з корупційними викриттями. Не виключено, що перемога на виборах 2016 року такої нової партії, як LVŽS, була пов'язана зі загальноєвропейською тенденцією наростання популізму, коли розчаровані виборці шукали «нових облич» у політиці. LVŽS акцентувала на технократичному уряді професіоналів і громадських діячів, які прийдуть з-поза партійного середовища [9, с. 177].

Однак нинішній рівень довіри литовців уряду ставить під сумнів подальшу електоральну підтримку литовцями LVŽS, тобто пошук «нових облич» у політиці продовжуватиметься. Це очевидно з огляду на те, що під вибори 2020 року було ініційовано інституціоналізацію кількох нових литовських політичних партій. Наприклад, утворена (лютий 2020 р.) партія «Християнський союз» (Krikščionių sąjunga) – права політична сила, яка не задекларувала євроскептицизм, однак висловила незгоду з гендерною, шлюбно-сімейною політикою ЄС. Ще однією новоствореною (березень 2020 р.) правою партією є «Національний союз» (Nacionalinis susivienijimas); ця політична сила наголошує на важливості національного питання, цінностей християнської цивілізації, виступає проти поглиблення інтеграції Литви з ЄС. Відтак очевидно є сильна турбулентність партійної системи Литви – чергові вибори неодмінно пов'язані з появою нових політичних партій, розпадом старих партій, утворенням нових союзів тощо. Це посилює недовіру литовців до політичних партій та формування їх іміджу як деструктивних акторів [9, с. 177].

Повертаючись до керівної нині партії LVŽS, відзначимо, що вона є у виразненні новітнього центристського популізму. Політичні актори, які репрезентують цей різновид популізму, «не є антидемократичними, антикапіталістичними й антизахідними» [12, с. 72]. Отже, в Литві в останні роки керівну позицію все ж займали популісти, однак помірні, центристські з

легкою правою зорієнтованістю. Завдяки цьому литовська політика досі відчутно не радикалізувалася, відсутнє стрімке наростання дефектів ліберальної демократії. Водночас необхідно враховувати, що Литва має сприятливі передумови для формування впливових популістських, праворадикальних політичних акторів: великі національні меншини, консерватизм населення, історична традиція тощо [14, с. 113].

Також останніми роками в Литві помітна активізація різноманітних протестних націоналістичних акторів. Хоч праворадикальний рух в Литві й не можна вважати сильним, однак його акції підривають стійкість Литви як держави, яка зобов'язана з огляду на членство в ЄС утверджувати ліберально-демократичні цінності [9, с. 178]. Прикладом наведемо незареєстровану партію Литовський національний союз (LITAS) – радикальну неонацистську політичну силу, яка своїми діями розпалює ненависть, пропагує расизм і антисемітизм [11, с. 116]. Ще одним активним праворадикальним актором у Литві нині є етнофутуристичний молодіжний рух «Kryptis». Прикладом їх діяльності може слугувати проведення (15.02.2019 р.) резонансної конференції «Prabudimas» у Вільнюсі за участю представників радикальних, екстремістських рухів з різних країн, які перебувають на позиціях «білого» націоналізму, антисемітизму, неонацизму. Такі заходи є яскравим проявом мови ворожнечі, які потребують невідкладного реагування правоохоронних та судових органів Литви. Втім, видається, що інститут держави не розглядає такі політичні сили як потенційну загрозу демократичній державності Литви, а основну небезпеку вбачає зі сторони Російської Федерації [63].

Акцентуємо, що крайні праві політичні сили досі не проходили до Сейму та залишаються на маргінесі політичного життя Литви. В Литві періодично відбуваються події за участю радикальних політичних сил, в ході яких фіксуються прояви антисемітизму, неорасизму, неонацизму, ксенофобії,

антимігрантські настрої. Основним проявом активізації крайніх правих політичних акторів Литви є щорічні акції з відзначення пам'ятних дат, пов'язаних з незалежністю держави (16 лютого, 11 березня) [9, с. 178].

Якщо ж звернутися до виборів глави Литовської Республіки, то у ході президентської виборчої кампанії 2019 року громадськість підтримала проєвропейського кандидата Г. Науседу. Показово, що й інша кандидатка, яка вийшла в другий тур цих виборів, І. Шимоніте, також перебуває на проєвропейських правоцентристських позиціях, дистанційованих від популізму та радикалізму. Обидва найактивніше підтримувані кандидати у президенти Литовської Республіки вигідно контрастували з рештою кандидатів, котрих більшою чи меншою мірою характеризував євроскептицизм, етнонаціоналізм, популізм і под. Підтримка таких кандидатів електоратом слугує аргументом прихильності значної частини литовців до ліберально-демократичних цінностей. Відтак перспектива різкого зростання в Литві впливу ліво- чи правопопулістських сил є малоімовірною, однак центристський популізм перебуває на висхідній позиції й ініціативи таких акторів можуть також мати значний деструктивний вплив [9, с. 178].

Прикладом вищесказаного слугує спроба перегляду виборчої системи Литви, зроблена наприкінці 2019 року. «Наразі прохідний бар'єр (за змішаної виборчої системи) становить 5% для партій та 7% – для коаліцій. Партії з нині керівної коаліції¹⁷ ініціювали його зниження до 3% для партій і 5% для коаліцій. Законопроект отримав підтримку Сейму, однак глава держави Г. Науседа наклав на нього вето, яке парламент не зумів подолати. Вважаємо, що ініційоване зниження прохідного бар'єра могло слугувати погіршенню

¹⁷ Литовський союз селян та зелених, партія «Порядок і справедливість», Виборча акція поляків – Союз християнських родин, Соціал-демократична партія Литви.

якості демократії в Литві, адже ця країна і так має один із найбільш роздроблених в Європі парламентів. Проблемою Литви також є те, що кожен наступний новообраний склад Сейму характеризується значною ротацією депутатів – щоразу обирається велика кількість політиків з нових політичних сил і відсутністю досвіду роботи в парламенті» [11, с. 116].

Якщо прихильники зниження прохідного бар'єра розцінювали такі зміни як свідчення зрілої демократії, то противники образно порівнювали їх з троянським конем, призначеним слугувати маловпливовим партіям, які наразі знаходяться на узбіччі великої політики. Зниження прохідного бар'єра сприяло б ще більшому зростанню чисельності парламентських партій, однак не призвело б до безумовного зростання демократичності у прийнятті державних рішень. Очевидно, що зниження прохідного бар'єра стало спробою провести рішення в інтересах не усього литовського суспільства, а лише окремих політичних сил, зокрема, в парламент у перспективі могли б пройти політичні сили, які не поділяють цінностей ліберальної демократії [9, с. 179].

Дефекти демократії в Литві мають й низку інших проявів, наприклад, нецивілізоване лобіювання, корупція на різних рівнях – від політичної до побутової та ін. Зокрема, корупція довготривало є найбільшою проблемою демократичного розвитку Литви. Корупційні викриття 2016–2017 років, судові процеси над на той час провідними політичними партіями країни (Ліберальний рух Литовської Республіки, Партія праці) призвели до критичної втрати довіри населення до багатьох акторів литовської політики.

«Непрозорі механізми лобіювання фіксуються в Литві попри те, що від 2001 року інститут лобізму є законодавчо унормований. Зафіксовані факти просування великими литовськими корпораціями своїх інтересів зі застосуванням тиску на депутатів Сейму, інструментів неправомірної вигоди та шантажу. Міжнародний резонанс мали корупційні справи, пов'язані з

литовськими філіями іноземних банків «Swedbank», «DanskeBank», «Nordea», литовськими банками «Snoras», «Ūkio bankas» та ін. Загалом корупція (особливо – топкорупція, політична корупція) недостатньо стримується в Литві, а корупційний прагматизм на побутовому рівні ще характерний для литовців» [11, с. 116].

«На якості литовської демократії позначаються прояви нетерпимості до різноманітних меншин (національних, сексуальних та ін.), що суперечить цінностям неоліберальної демократії. Дискримінованими групами, найперше, є литовські роми, представники ЛГБТІ-спільноти, біженці та ін. Останніми роками фіксується наростання антисемітизму. Дискриміновані групи стають жертвами мови ворожнечі та протиправних дій, скоєних на ґрунті мови ворожнечі. І хоч на інституційному рівні Литва докладає антидискримінаційних зусиль, узгоджених з політикою ЄС, однак стійкість політики запобігання та протидії різноманітним дискримінаціям підривається низькою громадською підтримкою та проявами інтолерантності з боку громадян» [9, с. 179].

Очевидними є глибоко вкорінені в литовців забобони та поява новітніх етнічних стереотипів, наявний страх перед імміграцією, що сприяє поширенню ксенофобії, гомофобії, мігрантофобії, ромофобії та ін. Не виключаємо, що застереження перед «людьми ззовні» (мігрантами, біженцями) кореняться в історичному минулому Литви. «Інші» все ще викликають страх перед можливою окупацією, нав'язуванням відмінних соціокультурних моделей поведінки тощо.

У частині інтолерантності щодо сексуальних меншин литовська спільнота незмінно дотримується консервативної позиції в питаннях шлюбу та сім'ї. Вважаємо, що нинішні зусилля литовських державних інституцій зі

запобігання поширенню неорасистської, гомо-/трансфобної та інших типів мови ворожнечі не можна схарактеризувати як достатні.

Комплекс проблем, який визначально впливає на якість демократії в Литві, має перспективу загострення найближчим часом на тлі висхідних соціально-економічних проблем у результаті глобальної пандемії COVID-19. Не виключене поглиблення кризи неоліберально-демократичних цінностей і радикалізація литовської політики. Це може увиразнитися в результатах виборів до Сейму (заплановані на 11.10.2020 р.). Очевидно, що в умовах пандемії ця електоральна кампанія проходитиме за жорстких обмежень прав як кандидатів на виборні посади, так і виборців, а результати цих виборів будуть узалежнені від масштабів соціально-економічної кризи та реакції литовського уряду та парламентських партій щодо протидії інфікуванню населення та запобігання руйнівним для економіки та соціальної сфери наслідкам вимушених карантинних заходів [9, с. 179].

Восени 2020 року литовську демократію чекає випробування на зрілість: результати виборчої кампанії, проведеної на тлі глобальної пандемії та її руйнівного впливу на соціально-економічну сферу, стануть маркером того, наскільки стійкими є цінності демократії, прав людини у литовців, наскільки відповідною є їх політико-правова культура ліберально-демократичному типу. На нашу думку, хоча вплив неліберальних політичних акторів у Литві досі був мінімальним, ерозія партійної системи в поєднанні з нездатністю LVŽS підтримувати високу довіру до технократичного уряду С. Скверняліса створює нішу для приходу до влади інших політичних сил, зокрема й радикальних, популістських. Вибори до парламенту в жовтні 2020 року підтвердили частково цю нашу гіпотезу.

Загалом соціально-політичний клімату Литві є дуже сприятливий для приходу до влади неліберальних політичних сил, адже в умовах пандемії

COVID-19 відбувся значний економічний спад, сильно зросло безробіття, скоротилися доходи населення тощо. На результати чергових парламентських виборів та розклад політичних сил в країні сильно вплине оцінка громадянами ефективності дій уряду (найперше, від 16.03.2020 р., коли були введені карантинні заходи в країні), його діалогу з громадою, підтримка бізнесу та нужденних прошарків, реагування на деструктивні зміни на ринку праці тощо. Саме нині населення дуже чутливо реагує на політику чинного уряду та керівних партій і це неминуче позначиться на результатах чергових парламентських виборів.

Отже, вважаємо, що нині «на інституційному та ціннісному рівнях Литва не уповні відповідає ліберально-демократичному стандарту ЄС» [11, с. 117]. Проблема якості демократії має перспективу загострення найближчим часом, особливо на тлі деструктивних соціально-економічних наслідків пандемії COVID-19. Виконавши необхідні вимоги для прийняття до ЄС, Литва після завершення євроінтеграційного процесу увійшла в фазу стагнації ліберально-демократичних перетворень і потребує більш активної позиції інституту держави щодо інституційних реформ і ресоціалізації громадян у напрямку зміцнення прихильності до тих політико-правових цінностей, на утвердження яких спрямований ЄС. Якість демократії в Литві, на нашу думку, узалежнена від невисокого рівня активізму громадянського суспільства, характеристик політико-правової культури населення, яка наразі потребує зміцнення сегмента ліберально-демократичних цінностей та посилення діалогу влади з громадянами. Подолання цих негативних тенденцій спільно з поглибленням інституційних реформ є основою для поступального розвитку ліберальної демократії в Литві.

Висновки до розділу 2.

1. Упродовж останніх років Об'єднана Європа окреслила нові пріоритети свого функціонування як інтеграційної спільноти, зорієнтованої на довгострокову та стійку перспективу («Римська декларація ЄС» 2017 р., «Декларація Сібіу» 2019 р. та ін. документи). Однак широкий спектр заактуалізованих ЄС завдань недостатньо, за нашими оцінками, спрямований на питання запобігання та протидії зниженню якості демократії, укорінення цінностей ліберальної демократії. Відсутня належна увага до держав-учасниць останніх розширень ЄС, де довгостроково демократичні принципи не були нормою публічно-приватних взаємодій, а відтак – очевидний ризик регресу демократії. Ці важливі питання витіснені актуалізацією широкого комплексу безпекових питань, побудови відповідальної міграційної політики, а від 2020 року – пошуком шляхів пом'якшення руйнівних наслідків пандемії COVID-19.

Діяльність ЄС у напрямку контролю за дотриманням стандартів ліберальної демократії в державах-учасницях ми оцінюємо як неефективну. Здатність ЄС діяти в цьому напрямку підринається не лише численними зовнішніми (з-поза меж ЄС) чинниками, а й діями зацікавлених акторів політики в державах-учасницях ЄС, які увиразнюють консервативні, націоналістичні та ін. настрої. Власне держави Балтії поступово стають прикладами (хоч і не найяскравішими в межах ЄС) того, як згадані настрої зумовлюють стагнацію або й регрес демократичних принципів та цінностей.

Розуміючи висхідний характер антиліберальних процесів, інституції ЄС, за нашими оцінками, неналежно реагують на прояви демократичного регресу. Зокрема, очевидна нерішучість, непослідовність у застосуванні санкцій задля забезпечення стійкості демократії. Відтоді, як почали наростати загрози стійкості ЄС як ліберально-демократичного об'єднання, політика інституцій

ЄС щодо держав-учасниць з очевидним регресом демократії не є співвідною з можливими наслідками цього деструктивного процесу.

Помітно, що значно більшу допомогу для демократизації отримують від ЄС держави з неоавторитарними та гібридними режимами, а не європейські демократії, які нещодавно доєдналися до ЄС. Держави п'ятого та наступних розширень ЄС наразі увиразнюють комплекс рудиментів тоталітарного минулого, які сповільнюють ліберальну демократизацію. Розуміння ролі історичного чинника мало б стати спонукою для ЄС, щоб реалізовувати якнайбільше різноманітних продемократичних проєктів на теренах «молодих» демократій Центральної та Східної Європи. Натомість після 2004 року основна увага ЄС щодо нових держав-учасниць була сконцентрована на питаннях вирівнювання доходів населення, розбудови інфраструктури, інституційних перетвореннях тощо, але не на поглибленні ліберально-демократичних реформ, зміцненні цінностей, на яких базується ЄС. За нашими оцінками, гарантування високої якості європейської демократії стало доволі абстрактною та неперіоритетною метою в порівнянні зі зміцненням євро, узгодженням квот на прийняття мігрантів, прийняттям бюджету ЄС та численними іншими проблемами. Відтак очевидно є потреба конструювання нового формату європейської демократії та механізмів гарантування її високої якості.

2. Якщо порівнювати країни Балтії з іншими групами посттоталітарних держав ЄС, наприклад, «Вишеградською четвіркою» (V4), то процеси деконсолідації демократії тут виражені значно менше. Це, найперше, проявляється у виваженості підходів країн Балтії у взаєминах з ЄС щодо найгостріших проблем, як-от міграційні квоти, права ЛГБТІ-спільноти та ін. Політичні еліти країн Балтії більш схильні до партнерства в межах ЄС, аніж до акцентування на національних інтересах, як у випадку з країнами V4 (найперше – Угорщиною та Польщею). Для держав Балтії пріоритетом

залишається партнерство в межах ЄС на протипагу жорсткому відстоюванню національних інтересів. Це не означає, що країни цього субрегіону неналежно дбають за свої національні інтереси, однак вони використовують при цьому менш радикальні методи, а відтак – займають проміжну позицію між скандинавськими країнами та державами-учасницями V4.

Дефекти ліберальної демократії, наростання популізму та радикалізму в Естонії, Латвії та Литві посилюються під впливом низки чинників. Основними з них, на нашу думку, є: 1) наростання загальноєвропейських проблем на тлі глобальної економічної кризи (від 2008 р.); 2) загальноєвропейська міграційна криза (від 2015 р.); 3) віднедавна – початок чергового соціально-економічного спаду в результаті глобальної пандемії COVID-19 (2020 р.). Якщо в одних країнах ЄС ерозія демократії вже упродовж десятиліття має висхідну динаміку, то в країнах Балтії радше маємо справу зі збереженням консолідованої демократії за чітко вираженої стагнації ліберально-демократичних перетворень. У цьому процесі кожна з країн Балтії увиразнює національні особливості.

3. Естонія є лідером ліберально-демократичних трансформацій з-поміж країн Балтії. Посткомуністичні перетворення донедавна мали висхідну динаміку, однак вони, на нашу думку, сповільнилися після останніх парламентських виборів (03.03.2019 р.): до Рійгікогу (а згодом і в уряд) пройшли праворадикальні сили, зокрема Консервативна народна партія Естонії (EKRE). Відтак в Естонії антисистемні політичні актори не лише наявні, а й віднедавна перебувають при владі. Зміцнення позицій EKRE долучило Естонию до загальнопланетарного процесу піднесення правого радикалізму та демократичного відступу.

Хоч в Естонії наявні вільні та прозорі вибори, гарантоване дотримання основних прав та свобод, якісно організовані державні е-сервіси, однак

фіксується тиск на медіа, різноманітні прояви інтолерантності, наростання мови ворожнечі. Останніми роками зросла активність етнопопулістів та інших радикально налаштованих політичних акторів, які формулюють наративи щодо уразливих груп (етнічні та сексуальні меншини, біженці та ін.), сприяють релігійному консерватизму, атакують мультикультурні цінності тощо.

Проблеми якості демократії в Естонії напряму пов'язані з особливостями політичної культури естонців, яка ще уповні не є відповідною цінностям західноєвропейських або ж нордичних країн. Цінності виживання в естонців (як і в латвійців та литовців) наразі домінують над цінностями самовираження, в чому вбачаємо проблему для розвитку ліберальної демократії та правової держави.

Відтак, попри безумовний прогрес Естонії за останні три пострадянські десятиліття, наразі ця країна ще не є стійкою ліберальною демократією. Ліберально-демократичні цінності сьогодні підриваються перебуванням при владі праворадикальної партії EKRE, і ці процеси мають перспективу поглиблення.

4. У Латвії ліберальна демократія ще менш стійка, ніж в Естонії, а її цінності – контрверсійні для багатьох громадян. У період виконання Латвією вимог ЄС щодо країн-кандидатів були проведені послідовні ліберально-демократичні реформи, а відтак – очікувалося, що європейський вектор розвитку й надалі стримає популізм, радикалізм тощо. Однак нині прогнози зміщуються в керунку ймовірного сходження Латвії від ліберальної до електоральної демократії. Причиною цього є не лише незавершеність інституційних перетворень, а й недостатні зусилля як влади, так і громадянського суспільства Латвії щодо переформатування цінностей населення відповідно до західного ліберально-демократичного стандарту.

Стійкість ліберальної демократії в Латвії погіршилася після останніх парламентських виборів (06.10.2018 р.), позаяк підтримку отримали новоутворені антисистемні популістські політичні сили, партії консервативного спрямування (найперше – партія «Кому належить держава?» (KPV LV), Нова консервативна партія (JKP)). Латвійців характеризує висока недовіра до традиційних партій та інститутів держави, що не в останню чергу пов'язано з масштабними корупційними викриттями останніх років та неефективними діями держави щодо реагування на корупційні кейси. На політику Латвії продовжує здійснюватися деструктивний олігархічний вплив, хоча останніми роками більшість олігархів були витіснені з великої політики. Небезпеку для якості демократії також становить спрямованість на Латвію іноземних (найперше, російських) токсичних пропагандистських кампаній.

Як і в випадку з Естонією, загрозу ліберально-демократичному поступу Латвії становлять не лише незавершені інституційні реформи, а й невідповідність політичної культури латвійців ліберально-демократичному типу політико-правових цінностей. Консервативні цінності залишаються панівними, що проявляється не лише у поведінці населення, а й в діях влади. Прикладами слугують: відмова ратифікувати Стамбульську конвенцію та Глобальний пакт про міграцію, перешкоджання сексуальним меншинам у проведенні своїх заходів і под. Все ще міцно укоріненими є рудименти попередньої недемократичної політичної культури, які вступають у суперечність із ціннісною парадигмою ЄС. Проблему для якості демократії в Латвії становить й крихкий прошарок середнього класу, одним зі завдань якого є забезпечення стійкості демократичних перетворень. Цінності виживання все ще значимі для латвійців, однак серед молоді зростає значення цінностей самовираження як основи ліберально-демократичного поступу.

5. Настрої євроскептицизму, популізму, радикалізму і под. не є істотно виражені та підтримувані в Литві. Однак на постінтеграційному етапі неоліберальна демократія у цій країні, як і загалом у Балтії, випробовується на стійкість. Парламентські вибори восени 2020 року на тлі соціально-економічних деструктивних наслідків пандемії COVID-19 засвідчили зміни у соціополітичних настроях литовців, особливо враховуючи схильність розчарованих литовців постійно шукати «нові обличчя» у політиці. Щоразу під вибори створюються нові політичні партії, зокрема від середини 2019 року було створено кілька партій, переважно – консервативного спрямування. Наразі ж чітко увиразнена стагнація Литви у просуванні ліберально-демократичних цінностей, а рівень довіри населення парламенту, уряду та політичним партіям є критично низьким.

В останнє десятиліття в Литві розширилася популістська риторика. Зокрема, її увиразнює партія «Порядок і справедливість» (центристський популізм). Керівний в останні чотири роки Литовський союз селян і зелених (LVŽS) впроваджує консервативний політичний порядок денний, однак без радикальних ініціатив, завдяки чому досі Литві вдавалося уникати різкого наростання дефектів ліберальної демократії.

Інститут литовської держави основну небезпеку демократичній державності вбачає у діях Російської Федерації, при цьому недооцінюючи наявних національних радикальних акторів політики, які перебувають на позиціях «білого» націоналізму, антисемітизму, неонацизму (наприклад, етнофутуристичний молодіжний рух «Kryptis», нелегалізована партія Литовський національний союз (LITAS) та ін.). В Литві періодично фіксуються прояви антисемітизму, неорасизму, неонацизму, ксенофобії, антимігрантські настрої. Дискримінованими групами, найперше, є литовські роми, представники ЛГБТІ-спільноти, біженці та ін. Останніми роками наростає

антисемітизм. Водночас крайні праві політичні сили досі не проходили до Сейму та наразі залишаються на маргінесі політичного життя Литви.

У литовців ще глибоко вкорінені забобони та з'явилися нові етнічні стереотипи, страх перед імміграцією, що сприяє поширенню ксенофобії, гомофобії, мігрантофобії, ромофобії та ін. Литовська спільнота незмінно дотримується консервативної позиції в питаннях шлюбу та сім'ї. Нинішні зусилля литовських державних інституцій зі запобігання поширенню неорасистської, гомо-/трансфобної та іншої мови ворожнечі не є достатніми. Вважаємо, що нині на інституційному та ціннісному рівнях Литва не уповні відповідає ліберально-демократичному стандарту ЄС. Виконавши необхідні вимоги для прийняття до ЄС, Литва після завершення євроінтеграційного процесу увійшла в фазу стагнації ліберально-демократичних перетворень і потребує більш активної позиції інституту держави щодо інституційних реформ і ресоціалізації громадян у напрямку зміцнення прихильності до тих політико-правових цінностей, на утвердження яких спрямований ЄС.

Список використаних джерел до розділу 2.

1. Інгларт, Р. (2008). Культура і демократія. *Культурологічний журнал «І»*, 53. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/inglehart.htm>
2. Кокорєв, О. (2020). COVID-19 як новітній виклик стійкості ліберальної демократії в країнах ЄС. In *«Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність»*: матеріали II міжнародної наукової конференції (м. Дніпро, 26–27 червня 2020 р.). Дніпро: Дніпро: СПД «Охотнік», pp. 5-7.
3. Кокорєв, О. (2020). Виклики та загрози ліберальній демократії в Латвійській Республіці. In *Реформування та розвиток гуманітарних та*

природничих наук: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 22-23 травня 2020 р.). Херсон: Молодий вчений, Vol. 2, pp. 23-27.

4. Кокорєв, О. (2020). Деконсолідація демократії в Естонії: основні причини та прояви в умовах глобального погіршення якості демократії. In *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі*: матеріали III міжнародній науково-практичній конференції (м. Суми, 29 травня 2020 р.). Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, Vol. 2, pp. 159-162.

5. Кокорєв, О. (2020). Деконсолідація демократії в країнах Балтії: основні причини та прояви. In *Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досягнень*: матеріали міжнародної конференції (м. Київ, 12 червня 2020 р.). Київ: Міжнародний центр наукових досліджень, Vol. 2, pp. 77-80.

6. Кокорєв, О. (2020). Деструктивні неформальні інститути в країнах Балтії: вплив на стійкість ЄС. In *Соціально-політичні проблеми сучасності*: матеріали V Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих учених (м. Дніпро, 20 березня 2020 р.). Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, pp. 114-117.

7. Кокорєв, О. (2020). Дефекти демократії Естонії в умовах глобального погіршення якості ліберальної демократії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, 41, 168-173.

8. Кокорєв, О. (2020). Погіршення якості демократії в державах-учасниках ЄС: кейс Естонії. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 12 (1), 133-140.

9. Кокорєв, О. (2020). Проблеми якості демократії Литви: вплив популізму та мінливості партійного ландшафту. *Evropsky politicky a pravni diskurz*, 7 (3), 175-180.

10. Кокорєв, О. (2020). Сповільнення ліберально-демократичних перетворень у Латвії: інституційний та ціннісний виміри. *Держава і право*, 87, 416-428.
11. Кокорєв, О. (2020). Стагнація ліберально-демократичних перетворень Литовської Республіки у постєвроінтеграційний період. In *Стратегічні напрямки розвитку науки: фактори впливу та взаємодії: матеріали міжнародної наукової конференції*, Vol. 3 (Суми, 22 травня 2020 р.). Суми: Міжнародний центр наукових досліджень, pp. 115-117.
12. Литвин, В. (2012). Популістські партії у структурі модерних партійних систем країн Центральної Європи: порівняльний аналіз. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*, 2, 69-77.
13. Макаренко, Б. И. (2019). Двадцать семь лет спустя: есть ли посткоммунистические государства? *Полития*, 1 (92), 97-113.
14. Осколков, П. В. (2019). *Правый популизм в Европейском союзе*. Москва: Институт Европы РАН.
15. Романюк, А. С., Литвин, В. С., Панчак-Бялоблоцка, Н. В. (2014). *Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
16. Aleknonis, G., Matkevičienė, R. (2016). Populism in Lithuania: defining the research tradition. *Baltic Journal of Law & Politics*, 9 (1), 26-48.
17. *Anti-money laundering and counter-terrorist financing measures. Lithuania. Fifth Round Mutual Evaluation Report* (2018). Strasbourg: MONEYVAL Secretariat, Directorate General of Human Rights and Rule of Law, Council of Europe.
18. *Autocratization Surges – Resistance Grows. Democracy Report 2020* (2020). Gothenburg: V-Dem Institute, University of Gothenburg.

19. Bustikova, L., Guasti, P. (2017). The Illiberal Turn or Swerve in Central Europe? *Politics and Governance*, 5 (4), 166-176.
20. *Democracy Facing Global Challenges. V-Dem Annual Democracy* (2019). Gothenburg: University of Gothenburg.
21. *Eesti inimeste väärtustest ja identiteedist* (2019). Available from: <https://humanrights.ee/2019/09/eesti-inimeste-vaartustest-ja-identiteedist/>
22. Eriksonas, L. (2020). *Lithuania political briefing: Lithuania's democracy is awaiting a new maturity test as the country prepares for the upcoming elections*. Budapest: China-CEE Institute.
23. *EU Annual Report on Human Rights and Democracy in the World – 2018. Country Updates* (2019). Available from: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/2018_annual_report_on_hr_e-version.pdf
24. Foa, R. S., Mounk, Y. (2016). The Danger of Deconsolidation. *Journal of Democracy*, 27 (3), 5-17.
25. Fotopoulos, S. (2019). What sort of changes did the Spitzenkandidat process bring to the quality of the EU's democracy? *European View*, 18 (2), 194-202.
26. *Freedom in the World 2018. Democracy in Crisis* (2019). Available from: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2018/democracy-crisis>
27. *Freedom in the World 2019. Democracy in Retreat* (2020). Available from: https://freedomhouse.org/sites/default/files/Feb2019_FH_FITW_2019_Report_ForWeb-compressed.pdf
28. Godfrey, K., Youngs, R. (2019). *Toward a New EU Democracy Strategy*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.

29. *Growing together: EU support to Estonia that joined in 2004* (2019). Available from: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/factsheet/eu10_2004/factsheet_growing-together_et_en.pdf
30. *Growing together: EU support to Latvia that joined in 2004* (2019). Available from: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/factsheet/eu10_2004/factsheet_growing-together_lv_en.pdf
31. *Growing together: EU support to Lithuania that joined in 2004* (2019). Available from: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/factsheet/eu10_2004/factsheet_growing-together_lt_en.pdf
32. Helmane, I., Dambe, A. (2020). *Vidusslānis Latvijā ir trausls*. Available from: <https://lvportals.lv/skaidrojumi/313558-vidusslānis-latvija-ir-trausls-2020>
33. Higgins, A. (2018 7 Oct). Populist Wave Hits Latvia, Lifting Pro-Russia Party in Election. *The New York Times*.
34. Hobsbawm, E. (1994). *The Age of Extremes. The short twentieth century, 1914-1991*. London: Viking.
35. Jaruševičiūtė, G. (2020). *Reitingai: pasitikėjimas demokratija šalyje paaugo, tačiau vis dar išlieka žemas*. Available from: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/reitingai-pasitikejimas-demokratija-salyje-paaugo-taciau-vis-dar-islieka-zemas.d?id=83771521>
36. *Jaunieši Latvijā, 2019* (2019). Available from: <https://www.csb.gov.lv/en/statistics/statistics-by-theme/population/characteristics/search-in-theme/394-youth-latvia-2019-latvian>
37. Jurkynas, M. (2019). Populist Parties in Lithuania: Curious Case of Party Order and its Leadership. *Polish Political Science Review*, 7 (1), 120-137.
38. Kasekamp, A., Madisson, M.-L., Wierenga, L. (2019). Discursive Opportunities for the Estonian Populist Radical Right in a Digital Society. *Problems of Post-Communism*, 66 (1), 47-58.

39. Kokoriev, O. (2020). Деконсолідація ліберальної демократії в країнах Балтії: оцінка відповідності вимогам членства в ЄС на інституційному та ціннісному рівнях. In A. Kordonska, R. Kordonski (Eds.), *Spoleczność międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe* (Vol. 2, pp. 20-34). Olsztyn: Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie.

40. Kokoriev, O. (2020). Компаративний аналіз процесів деконсолідації ліберальної демократії країнах Балтії: кейси Естонії, Латвії та Литви. In A. Kordonska, R. Kordonski (Eds.), *Spoleczność międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe* (Vol. 5, pp. 21-36). Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie, Olsztyn – Lwów.

41. *Latvijas iedzīvotājiem arvien svarīgāka kļūst saliedētība* (2018). Available from: <https://www.kantar.lv/latvijas-iedzivotajiem-arvien-svarigaka-klust-saliedetiba/>

42. Leyen, U. von der (2019). *Opening Statement in the European Parliament's Plenary Session*. Available from: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_19_4230

43. Linz, J. J., Stepan, A. C. (1996). *Problems of democratic transition and consolidation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

44. *Lithuania: new Law on Regional Development adopted with the Council of Europe expert contribution* (2020). Available from: <https://www.coe.int/en/web/good-governance/-/lithuania-new-law-on-regional-developmented-adopted-with-the-council-of-europe-expert-contribution>

45. Lührmann, A, Lindberg, S. I. (2019). A third wave of autocratization is here: What is new about it? *Democratization*, 26 (7), 1095-1113.

46. Lührmann, A. et al. (2019). *V-Dem Annual Democracy Report 2019. Democracy Facing Global Challenges*. V-Dem Institute, University of Gothenburg.

47. Müller, J.-W. (2015). Should the EU Protect Democracy and the Rule of Law inside Member States? *European Law Journal*, 21 (2), 141-161.
48. Naujokaitytė, G. (2020). *Baltic states want more out of Horizon Europe*. Available from: <https://sciencebusiness.net/framework-programmes/news/baltic-states-want-more-out-horizon-europe>
49. Pabiržis, D. (2013). Populistinės ideologijos partijos Baltijos šalyse 2011–2012 m. *Politikos mokslų almanachas*, 14, 115-137.
50. Past, L., Brown, K. (2019 28 Mar). Attacks against elections are inevitable – Estonia shows what can be done. *The Conversation*.
51. Raine, S. (2019). *Europe's Strategic Future: From Crisis to Coherence?* Abingdon, UK: Routledge for the International Institute for Strategic Studies.
52. Ramanes, I., Rozenvalds, J. (Eds.) (2009). *Cik demokrātiska ir Latvija. Demokrātijas monitorings, 2005–2007*. Stratēģiskās Analīzes Komisija.
53. Ramonaitė, A., Ratkevičiūtė, V. (2013). The Lithuanian Case: National Populism Without Xenophobia. In *Exposing the Demagogues: Right-Wing and National Populist Parties in Europe*. Berlin: KAS.
54. Rozenvalds, J. (Ed.) (2014). *Cik demokrātiska ir Latvija? Demokrātijas audits, 2005–2014*. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts.
55. Rungule, R., Seņkāne, S. (2016). *Latvijas iedzīvotāju vērtības pēc Eiropas. Sociālā pētījuma datiem*. In Zinātniskās konferences tēzes (Rīga, 2016.g. 17.-18.martā). Rīga: Rīgas Stradiņa universitāte.
56. Scheppele, K. L., Kochenov, D., Grabowska-Moroz, B. (2020). *EU Values Are Law, after All: Enforcing EU Values through Systemic Infringement B. Actions by the European Commission and the Member States of the European Union*. Available from: <https://academic.oup.com/yel/advance-article/doi/10.1093/yel/yeaa012/6064852?searchresult=1>

57. *Stambulas konvencija sašķēlusi Latvijas zinātniekus* (2018). Available from: <https://skaties.lv/zinas/latvija/sabiedriba/stambulas-konvencija-saskelusi-latvijas-zinatniekus/>
58. *Standarta Eirobarometers 92. Latvija* (2019). Available from: file:///D:/Media/Desktop/eb92_nat_lv_lv.pdf
59. *Standartinis Eurobarometras 90. Šalies ataskaita. Lietuva. Visuomenės nuomonė Europos Sąjungoje* (2018). Available from: file:///D:/Media/Downloads/eb90_nat_lt_lt.pdf
60. Stašienė, J. (2016). Populist Discourse on Political Representation: A Case Study of Anti-Establishment Organizations in Lithuania. *Baltic Journal of Political Science*, 5, 54-72.
61. Tambur, S. (2015). *Former liberal MEP Ojuland calls African refugees 'threat to white race'*. Available from: <https://news.err.ee/115949/former-liberal-mep-ojuland-calls-african-refugees-threat-to-white-race>
62. *The EIU Democracy Index 2019* (2020). Available from: <https://www.eiu.com/topic/democracy-index>
63. *The National Security Threat Assessment* (2020). Vilnius: Second Investigation Department under the Ministry of National Defence (AOTD) and the State Security.
64. *The Rome Declaration* (2017). Available from: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/03/25/rome-declaration/pdf>
65. *The Sibiu Declaration* (2019). Available from: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/05/09/the-sibiu-declaration/#>
66. *Tyrimo. Ar Jūs pasitikite, ar nepasitikite šiomis Lietuvos institucijomis?* (2020). Available from: http://www.vilmorus.lt/index.php?mact=News,cntnt01,detail,0&cntnt01_articleid=2&cntnt01_returnid=20

67. UN High Commissioner for Refugees, *Volunteers tackle prejudice against refugees in Latvia* (2016). Available from: <https://www.refworld.org/docid/5698161118fe.html>

68. Walker, S. (2019 21 May). Racism, sexism, Nazi economics: Estonia's far right in power. *The Guardian*.

69. Zielonka, J. (2007). The Quality of Democracy after Joining the European Union. *East European Politics & Societies*, 21 (1), 162-180.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСНОВНИХ ГРОМАДЯНСЬКИХ, ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА У ДЕРЖАВАХ БАЛТІЇ

3.1. Проблеми реалізації свободи слова та свободи діяльності медіа в державах Балтії: відповідність стандартам ЄС.

Можливість вільно реалізувати право на свободу слова й свободу діяльності медіа є фундаментальними передумовами подальшої еволюції ЄС та його держав-учасниць. Відкрите вираження своїх поглядів, можливість одержувати, передавати інформацію без втручання органів державної влади й незалежно від кордонів захищаються ст. 10 Європейської конвенції з прав людини [1]. Не випадково, у процесі розширення ЄС наявність гарантій свободи слова, свободи діяльності медіа визначаються одними з найважливіших індикаторів готовності країни-кандидата увійти до складу ЄС.

Хоч свобода слова та свобода діяльності медіа належать до групи політичних критеріїв, які були обов'язкові до виконання країнами-кандидатами (Копенгагенські критерії), після набуття членства в ЄС окремі «молоді» демократії помітно відступають від взятих на себе зобов'язань. Бачимо увиразнення т. зв. «копенгагенської дилеми»: суворість Копенгагенських критеріїв в процесі вступу держав-кандидатів до ЄС і подекуди відсутність ефективних інструментів ЄС для забезпечення дотримання верховенства права та інших засадничих принципів після приєднання країн-кандидатів.

Нині ж наявна низка проблем, які становлять екзистенційну загрозу для «молодих» демократій ЄС у частині вільного отримання, поширення

інформації. У більшості посттоталітарних держав, які нині входять до ЄС, упродовж останнього десятиліття висхідними є загрози автономії та незалежності медіа. Ці загрози мають різне походження: від політиків та урядовців, котрі вдаються до словесних нападів на журналістів; від радикальних акторів політики; від представників медіа, які дискредитують чесну, прозору журналістику і т. д. У багатьох країнах посттоталітарного простору, які нині входять до ЄС, робляться спроби фактичного «захоплення» ЗМІ, в результаті якого вони потрапляють під прямий або непрямий контроль урядів, олігархів, консервативно-націоналістичних керівних партій та інших зацікавлених акторів.

Наявні численні приклади тиску на медіа в країнах посттоталітарних теренів Європи [12]. Медіасфера нині як ніколи досі є уразливою до атак ззовні, які посилюються під впливом технічного прогресу (офлайн-атаки доповнюються щораз новими технологіями онлайн-атак). В одних державах цей процес стрімкий і надзвичайно руйнівний (Угорщина, Польща, Словаччина, Чехія, Румунія та ін.), в інших (як-от країни Балтії) – повільний і лише окреслюються контури мінливості медіапейзажу, почали з'являтися проблеми в площині свободи слова та, особливо, свободи діяльності ЗМІ.

Зауважимо, що така руйнівна (з позиції ліберальної демократії) ситуація характерна не лише посттоталітарному простору, а й більшості країн світу [36]. Спостерігається висхідна антимедійна риторика урядів, зростає агресія до журналістів з боку деструктивних неформальних формувань, посилюється тиск на незалежну журналістику з боку провладних журналістів [34], зростають ризики медіапрофесій, посилюється самоцензура журналістів і т. д. – усе це в комплексі істотно погіршує якість демократії у світі загалом [24] та у Балтійських країнах, зокрема.

Після розпаду СРСР медіасистеми усіх держав Балтії розвивалися відповідно до ліберальної моделі [33, с. 203]. Намір вступити до ЄС мотивував державні інститути зміцнювати свободу слова та незалежність медіа. Однак після завершення євроінтеграційних процедур у державах Балтії більшою чи меншою мірою почали окреслюватися ознаки стагнації та навіть регресу в площині гарантування та захисту інститутами держави свободи слова та, особливо, свободи діяльності медіа.

Естонія входить до тієї групи держав, де якість демократії наразі достатньо висока, однак намітилася стагнація в подальшому прогресі демократичних перетворень, а в окремих сферах уже зафіксований регрес. Хоч очевидні деструктивні зміни не є стрімкими, однак вони є предметом занепокоєння демократичної спільноти, позаяк донедавна саме Естонія була послідовним лідером демократичних перетворень на посттоталітарних теренах Європи. Проблеми свободи слова та свободи діяльності медіа відіграють ключову роль у руйнівному процесі відступу від стандартів ліберальної демократії у напрямку консервативно-націоналістичних цінностей.

Естонія закріпила гарантії свободи слова та свободи діяльності медіа у статтях 44-46 Конституції Естонської Республіки та ратифікувала засадничі міжнародні правозахисні акти. Політика цієї держави щодо функціонування ЗМІ з формальної точки зору відповідає медіаполітиці ЄС. Усі роки незалежності Естонія перебувала на стійких позиціях, що свобода слова та вільні медіа – неодмінні умови поступу демократичного соціуму. Водночас на шляху реалізації свободи слова, вільного вираження думок, свободи діяльності медіа в Естонії віднедавна виникли певні перепони. Найбільш очевидно з них, на нашу думку, є політичний курс правлячих консервативно-націоналістичних суб'єктів політики – Консервативної народної партії Естонії (EKRE) та партії «Вітчизна» (Isamaa). До цього новітнього чинника додається

вже традиційний зовнішній чинник російської пропаганди, протидія якій теж проявляється в обмеженнях діяльності медіа (прикладом може слугувати введення Естонією санкцій проти російського агентства Sputnik наприкінці 2019 року).

До завершення парламентської виборчої кампанії у березні 2019 року інститути держави та інші актори естонської політики не вдавалися до застосування щодо медіа важелів недемократичного тиску. Однак результати виборів, коли ультраправа партія EKRE майже втричі збільшила своє представництво в Рійгікогу, змінили ситуацію. Саме з моменту включення партії EKRE до складу коаліційного уряду Естонії посилилася наступальна риторика влади щодо національних медіа. Невдовзі після оголошення результатів цих виборів, заступник голови¹⁸ EKRE М. Хельме (Martin Helme) звинуватив громадську теле-, радіомовну компанію ERR у безпідставній критиці партії EKRE та клопотався про покарання «упереджених» журналістів [16]. Такі дії можна позиціювати як прояв тиску на «четверту владу» Естонії. Європейська федерація журналістів (EFJ) озвучила занепокоєння «висхідним тиском на свободу преси та незалежних, критичних журналістів та журналістики в Естонії» [13]. Ця заява спричинена саме активним тиском EKRE на естонські незалежні медіа.

Відтак, уже другий рік в Естонії спостерігається тиск на журналістів з боку провладних консервативно-націоналістичних сил і пов'язаних із ними власників медіа, зростає небезпека самоцензури журналістів. Це, в комплексі з низкою інших наявних дефектів демократії, становить загрозу праву громадян на отримання вірогідної інформації. Така ситуація позначилася на позиціях Естонії в Індексі свободи преси 2020 року, який визначає НУО «Репортери без

¹⁸ З 04.07.2020 р. Мартін Хельме обіймає посаду голови EKRE.

кордонів» (RSF). У порівнянні з 2019 роком Естонія погіршила свої показники на три позиції (змістилася з 11-го на 14-е місце). Такий спад, найперше, спричинений тиском членів ЕКРЕ на журналістів.

До зниження позицій країни у згаданому рейтингу призвело передусім втручання власника найстарішого (функціонує з 1857 р.) щоденного видання Естонії «Postimees» в роботу журналістів, а також використання власником видання в інтересах просування свого консервативно-націоналістичного світогляду. Майже усі журналісти-розслідувачі, редактори бюро «Postimees» у 2018 – на початку 2020 років завершили співпрацю з виданням, висловивши у такий спосіб недовіру керівництву газети. Криза у газеті «Postimees» стала кульмінацією висхідних розбіжностей між журналістською спільнотою та керівництвом, які наростають ще від 2015 року, коли естонський олігарх М. Ліннамає (Margus Linnamäe), член партії «Вітчизна» (Isamaa), став єдиним власником газети. Ініціативами М. Ліннамає зроблено спробу перетворити видання «Postimees» в рупор консервативних, націоналістичних політичних сил. Курс видання увиразнює нинішнє гасло газети: «Ми виступаємо за збереження естонського народу, естонської мови та естонської культури на віки».

Коли в «Postimees» працювала група журналістів-розслідувачів, це видання було зразком вільної преси, однак після парламентських виборів 2019 року було зроблено спробу переформатування видання з «рупора» демократії у бізнес-проект, в якому власник впливає на журналістів. Ця ситуація згубно позначилася на якості публічної інформації в Естонії, де медіа і так є сильно поляризовані між державним теле-, радіомовленням та медіагрупою AS Ekspress Grupp.

Після зміцнення позицій ЕКРЕ при владі, від журналістів очікувалося менш критичне висвітлення консервативно-націоналістичного курсу цієї

партії, приділення більшої та неодмінно схвальної уваги програмі нового коаліційного уряду, ініціативам урядовців від ЕКРЕ і под. Одним із перших наслідків таких дій стало звільнення з «Postimees» журналістки В. Кіслер (Vilja Kiisler). Ця дія стала результатом висловлених В. Кіслер тодішнім редактором видання П. Хельме¹⁹ (Peeter Helme) рекомендацій щодо критичного матеріалу про ЕКРЕ. Такого роду тиск на журналістів з рекомендаціями зробити виклад матеріалу більш нейтральним або ж відмовитися від критики урядової (коаліційної) політичної партії, фактично можна розглядати як крок до цензури. Очевидно, за такої ситуації видання озвучуватиме думки вже не незалежних журналістів, а найнятих власником експертів, які висвітлюватимуть певні питання в дусі цінностей та інтересів замовника. В. Кіслер, яка однією з перших зупинила співпрацю з «Postimees», схарактеризувала цю ситуацію як «створення ідеологічного альтернативного змісту в епоху альтернативних фактів» [17].

Такий тиск на журналістів фактично став початком масштабної атаки консервативно-націоналістичних політичних сил та свободу слова і незалежність журналістів в Естонії. Звільнення журналістів газети «Postimees» стало виявом протесту естонських журналістів проти деструктивного втручання зацікавлених акторів у їх професійну діяльність.

Ще одним естонським журналістом, який у 2019 році зазнав тиску через професійну діяльність, є оглядач-політолог радіостанції «Raadio 2», яка входить до державної телерадіомовної корпорації ERR А. Лоб'якас (Ahto Lobjakas). Його, як ведучого політичної програми «Про ситуацію у державі» («Olukorrast riigis»), було поставлено перед самостійним вибором: самоцензура

¹⁹ Петер Хельме перебуває у близьких родинних зв'язках з лідерами партії ЕКРЕ – Мартом та Мартіном Хельме. Втім, 01.11.2019 р. він подав у відставку з посади редактора «Postimees», мотивуючи це «інтересами видання» [25].

або ж зміна місця праці. Причиною тиску на журналіста була гостра критика А. Лоб'якасом урядової коаліції, сформованої після парламентських виборів 2019 року. Ця ситуація з тиском на журналіста викликала активне обговорення на найвищому рівні держави.

Загалом медіапейзаж Естонії зберігає свою різноманітність, а свобода слова та свобода медіа в цілому є захищені відповідно до стандартів ЄС. Однак випадки політичного тиску на окремі медіа та журналістів, втручання власників в змістове наповнення ЗМІ, наростання концентрації та комерціалізації ринку медіа за ситуації, коли влада не проявляє достатньої політичної волі щодо запобігання таким деструктивним практикам, становлять реальну загрозу відходу від цих стандартів. Видається, «четверта влада» в Естонії починає підпадати під тиск комерційних структур, а автономія журналістів знижується. Право власності на медіа Естонії в руках представників великого бізнесу з консервативно-націоналістичним світоглядом може стати перешкодою свободі медіа. Це становить небезпеку для незалежної журналістики в умовах нестійкості ліберальної демократії, тенденції до поглиблення дефектів демократії в Естонії. Політичний тиск на медіа наразі є викликом для Естонії, якому вона має належно протидіяти на інституційному та ціннісному рівні, якщо ставить мету бути консолідованою демократією та відповідати стандартам ЄС, зокрема й в частині свободи слова та свободи діяльності медіа.

Схожі проблеми, і навіть у ще вираженіших формах, є характерні для Латвії. Тут за роки членства в ЄС намітилася низка деструктивних тенденцій. Найперше, відзначимо спад політичного плюралізму в медіапросторі, що зумовлене культурними та інституційними чинниками. Редактори передусім місцевих видань проявляють мінімальну демократію та не розвивають зворотний зв'язок з громадянами; натомість застосовується модель

спілкування «зверху вниз», у межах якої громадськість трактується як пасивний споживач інформації [30, с. 197]. Знижується попит на аналітичну журналістику; помітно, що зміст новин і стиль дебатів у медіа почитає визначатися комерційними інтересами [32, с. 94]. Це, безумовно, є перешкодою для отримання громадянами якісної, об'єктивної інформації.

Очевидним є процес поглиблення комерціалізації латвійських (а також й інших країн Балтії) медіа, що у результаті зумовлює їх поступову відмову від тих функцій медіа, які перешкоджають досягнути бізнес-успіху; зменшується їх вмотивованість виконувати соціальні та культурні завдання, а натомість посилюється зорієнтованість на побутові й розважальні інтереси аудиторії на шкоду суспільно значущій тематиці. Ринкова поведінка медіа має своїм наслідком зниження уваги до суспільно значущої інформації, а відтак – знижується авторитет медіа як соціального інституту. Власне дослідники відзначають високий рівень концентрації медіаринку в Латвії в усіх сегментах медіа, найперше – в середовищі онлайн-медіа [15]. Ринок медіа характеризує олігополістична конкуренція [31]. Концентрація медіавласності, вплив власника на редакційний вміст увиразнює основні проблеми медіаринку Латвії; тут погіршується рівень політичної незалежності медіа [29, с. 4].

Різноманітність медіаландшафту Латвії зменшується, що надалі може руйнівню вплинути на свободу слова та свободу медіа в цій країні. Прикладом цього процесу є закриття з ініціативи нових власників (медіагрупа All Media Baltic) офісу найстарішого комерційного телеканалу LNT (Latvijas Neatkarīgā Televīzija). Рішення про об'єднання LNT з телеканалом TV3 (утворено новий телеканал TV3 Life), а відтак – звільнити близько 30 працівників, викликало критику в суспільстві. Латвійська асоціація журналістів назвала це найгіршим рішенням щодо ЗМІ за останнє десятиліття [31]. Таке рішення може створити нові ризики для інформаційного простору Латвії, особливо в умовах зміцнення

Російською Федерацією каналів пропаганди. Втім, влада Латвії докладає зусиль для витіснення з національного медіаринку контрольованих Російською Федерацією медіа. Наприклад, у листопаді 2019 року дев'ять російських телеканалів²⁰ були заборонені, оскільки їх власник підпав під санкції ЄС за підрив територіальної цілісності України.

У червні 2020 року Латвійська Національна рада з електронних ЗМІ (NEPLP), керуючись списком санкцій ЄС, заборонила трансляцію в Латвії семи каналів RT (Russia Today). Заборонені канали (RT, RT HD, RT Arabic, RT Spanish, RT Documentary HD, RT Documentary, RT TV) знаходяться під фактичним контролем Д. Кисельова²¹, який знаходиться в санкційних списках ЄС за підрив територіальної цілісності, суверенітету та незалежності України. Це рішення буде в силі, допоки Д. Кисельов перебуватиме в цьому санкційному списку. При цьому NEPLP звернулася до регуляторних органів інших країн ЄС слідувати прикладу Латвії та заборонити RT на їх території. Канали RT відомі тим, що формували імідж Латвії як «неспроможної держави» (failed state). Після такого рішення щодо російських медіа Латвія зазнала чергової хвилі звинувачень у русофобії з боку російської сторони.

Відзначимо, що рішення Латвії щодо RT підтримала й Литва, заборонивши мовлення п'яти каналів, які входять у цей російський багатомовний інформаційний телеканал. Власне Литва та Латвія прийняли це рішення вслід за Естонією, яка ще в грудні 2019 року закрила естонську редакцію «Sputnik», котра входить у медіагрупу «Росія сьогодні». Журналістам «Sputnik» були озвучені звинувачення у співпраці з Д. Кісельовим.

²⁰ Ці медіа належать холдингу, бенефіціаром якого є російський олігарх Ю. Ковальчук, включений у санкційний список ЄС.

²¹ Сам Д. Кісельов відкидає свою причетність до RT.

Ситуація з закриттям російських медіа на території держав Балтії активно дебатовалася правозахисними організаціями. Зокрема, «Репортери без кордонів» висловили міркування, чи не є дії Литви та Латвії зловживанням режимом санкції ЄС в частині заборони трансляції пропагандистського російського телебачення [7]. З одного боку, очевидним є те, що суверенні держави Балтії в умовах масштабної інформаційної війни намагаються убезпечитися від російської пропаганди. З іншого боку, держави, які зорієнтовані на розбудову демократії, найперше мають вдаватися до таких механізмів, як-от вимога від медіа дотримуватися редакційної незалежності, накладення в судовому порядку санкцій на ті медіа, які не виконують покладені на них зобов'язання та ін.

Останніми роками зростають спроби зацікавлених акторів отримати політичний контроль над медіа Латвії. Фіксуються випадки різноманітних форм тиску на журналістів з боку політичних акторів. Такий тиск зростає передусім напередодні виборів. Водночас у випадку судових позовів між медіа та політичними акторами, у більшості випадків латвійські суди ухвалюють рішення на користь журналістів. Фізичний тиск щодо латвійських журналістів фіксується нечасто. Передусім, фігурує інцидент 2012 року щодо Л. Якобсона (Leonids Jakobsons), власника новинарного вебсайту kompromat.lv [18], якому було завдано тілесних ушкоджень. Скоєння цього злочину пов'язують з його журналістськими розслідуваннями. Відзначимо, що невдовзі (2013 р.) щодо Л. Якобсона було порушено кримінальну справу, спричинену публікацією журналістського розслідування про можливі зв'язки тогочасного мера Риги Н. Ушакова з російськими спецслужбами. Звинувачення журналіста стосувалися порушення конфіденційності кореспонденції та інформації, що передається телекомунікаційними мережами. Втім, справа Л. Якобсона була об'єктивно розглянута судом і звинувачення були зняті [14].

Переходимо до аналізу кейсу Литви. Формально правовий клімат функціонування ЗМІ тут є сприятливим: основні права на свободу вираження поглядів та право на інформацію зберігаються та захищаються; регулятивні органи функціонують незалежно та професійно і т. д. Однак, попри юридичні гарантії свободи слова та свободи медіа, журналістська спільнота зазнає тиску, який визначається конкретними контекстуальними особливостями. Деякі з них характеризуються як стандартні (наприклад, економічна нестабільність, слабкість ринку²² тощо), тоді як інші (наприклад, відсутність довіри населення та необхідність постійно оновлювати свої навички) є новітніми викликами. Хоча загальне середовище для практики журналістики в Литві може здатися, що заслуговує схвальних оцінок, однак це буде вірогідно лише з низкою застережень.

Медіасектор у Литві є одним із тих сегментів, який функціонує в умовах постійного тиску для змін та реструктуризації. Деструктивні зміни у питаннях свободи слова та свободи медіа в цій країні пов'язані з виборами 2016 року, за результатами яких до литовського Сейму пройшов Литовський союз селян і зелених (LVŹS). У розділі 2 ми вже відзначали, що цей момент став переходом Литви до нового (консервативно-націоналістичного) політичного порядку денного, а відтак – переломним моментом у взаєминах інститутів держави та медіа. Як і в більшості молодих європейських демократій Південної та Центрально-Східної Європи, політична еліта Литви дуже поляризована та розділена. Це сформувало конфліктне мислення: політичні прагнення

²² Належне фінансування та інші гарантії професійної діяльності ЗМІ постійно зменшуються в останні роки, що призводить до зростання концентрації ЗМІ, посилення комерційного впливу на редакторський зміст і зменшення редакторської автономії, незалежності журналістів. Глобальна фінансова криза, яка розпочалася у 2015 році призвела до закриття багатьох ЗМІ.

реалізуються через тиск на зміст (утім, ця тенденція фіксується переважно в регіональних ЗМІ).

Литовський уряд С. Скверняліса почав вдаватися до кроків, які можна розглядати як спробу обмежити доступ журналістів (а відтак – і громадськості) до певної інформації. Складається враження, що хоч цей уряд часто заявляє про поцінування демократичних цінностей, однак на практиці він приймає амбівалентні рішення, які стримують їх практичне впровадження. Прикладом може слугувати рішення Центру реєстрів державних підприємств (State Enterprise Centre of Registers) від 14.09.2018 р. про припинення надання журналістам безоплатного доступу до документально підтверджених інформаційних ресурсів, а попередню – безоплатну упродовж десятиріччя – практику надання інформації було схарактеризовано як таку, що не мала під собою правового підґрунтя [38]. Передбачалося, що лише сплативши відповідний збір [23] журналісти можуть отримати доступ до реєстрів, що збільшувало в середньому вартість журналістського розслідування до 10 тис. євро. Це мало своєю перспективою згортання антикорупційних та інших журналістських розслідувань, ускладнення підготовки якісних і своєчасних текстів, появу всеможливих спекуляцій та чуток. Такі обмеження порушували конституційне право журналістів на безперешкодний пошук і отримання інформації, а також право громадян отримувати вірогідну інформацію. Примітно, що в ході обговорення урядом питання доступу журналістів до державних реєстрів, литовський прем'єр-міністр С. Скверняліс поставив під сумнів роль журналістів у Литві та прирівняв медіа до звичайного бізнесу [35]; фактично цим було поставлено під сумнів роль медіа як «четвертої влади». Водночас очільниця Литви Д. Грібаускайте (2009–2019 рр.) [26] з позиції ліберальної демократії наполягала відкрити ці дані, заявивши, що закони

країни не забороняють безоплатний доступ журналістів до державних реєстрів і потрібна лише політична воля уряду, щоб інституціоналізувати це.

У згаданій вище ситуації з доступом до державних реєстрів литовські журналісти вимагали від уряду не лише відновити їм безоплатний доступ до публічної інформації, а й просили уряд надалі залучати журналістську спільноту до попереднього обговорення рішень, які стосуються ЗМІ. Відзначимо, що під тиском журналістів доступ до безкоштовного використання даних реєстрів було відновлено, однак не в повному обсязі²³. Що ж до позиції громадськості Литви, то вважаємо її доволі пасивною та незрілою. Наприклад, коли 08.10.2020 р. ліберальні актори литовської політики організували протест біля будівлі уряду з вимогою припинення впровадження заходів, спрямованих на перешкоджання свободі ЗМІ в Литві, лише кілька сотень людей долучилися до акції [11]. Відтак, виникає питання, наскільки зрілою є демократична політична культура литовців, аби боротися за недоторканність свободи слова та свободи медіа.

Також у 2018 році було зроблено спробу політизувати Литовське національне телебачення та радіомовлення (LRT). Зокрема, парламентська комісія Сейму розслідувала управлінську та фінансову діяльність LRT, для чого було ініційовано створення додаткового органу виконавчої влади – Правління LRT (Board of the LRT). З цього приводу занепокоєння озвучили зокрема й міжнародні правозахисні організації [37], адже наявні зацікавлені литовські парламентарі та урядовці, які намагаються втрутитися в діяльність громадського мовника LRT.

²³ Зокрема, журналісти не можуть вільно отримати дані про нерухомість, а також колишніх та поточних акціонерів компаній, тобто у Литві було зроблено крок до того, щоб закрити джерела інформації для більшості журналістських розслідувань.

На початку 2019 року парламент Литви зробив нові спроби обмежити свободу ЗМІ та громадськості висловлювати свої погляди. Пропонувалися зміни до тексту закону «Про надання інформації громадськості», які загрозливі в частині свободи критики влади, загрожують свободі дискусії з питань історії держави [3]. Підстави для прийняття таких новацій є невиразними і ці зміни означувалися як такі, що націлені на інформацію, яка може становити загрозу національній безпеці держави. Пропоновані зміни несумісні зі стандартами свободи вираження поглядів, викладеними в Конституції, а також суперечать Європейській конвенції з прав людини. Законодавчі новації дозволили б владі невинувато обмежувати свободу вираження поглядів та публічних дискусій з важливих суспільних питань. Це також обмежило б право критикувати державні органи влади та заблокувало доступ громадськості до інформації щодо політичних питань, а також інших питань, що становлять суспільний інтерес.

Уважаємо, що інститути литовської держави наразі докладають недостатньо зусиль для формування «здорового» медіасередовища в Литві, адже неналежною є його підтримка за допомогою інституційних інструментів чи регулювання конкуренції. Політичний контроль над литовськими медіа постійно збільшується, а редакційна автономія знижується [6, с. 8]. Право власності на медіа в Литві залишається висококонцентрованим, оскільки кілька компаній володіє більшістю ринку новинних ЗМІ.

Змінюються запити на журналістський контент; формуються нові моделі споживання продукції медіа-аудиторією); спостерігається все більший стрес у прийнятті редакційних рішень щодо суспільно-політичних новин. Економічні умови для здорового функціонування та конкуренції медіа є неспокійними та непослідовними, а відтак необхідна значно більш цілеспрямовані та скоординовані дії держави з підтримки ЗМІ.

Наразі невисока медіаграмотність литовців створює великі ризики в ситуації посилення інформаційних воєн та наростання пропаганди, найперше – ззовні. І хоч дискусії про медіа та інформаційну грамотність ведуться у Литві вже доволі довго, в країні недостатньо реалізуються цілеспрямовані програми, спрямовані на набуття (починаючи від шкільного віку) навичок аналізу продукції медіа, їх критичної оцінки. Литовські інтернет-ЗМІ перебувають під тиском, зумовленим анонімною мовою ворожнечі.

3.2. Особливості реалізації в державах Балтії політичних прав на участь в управлінні державними справами, свободу об'єднань і мирні зібрання.

Політичні права є тією групою фундаментальних прав, які найчастіше піддаються звуженню й узалеженні від наявності/відсутності в особі стійкого політико-правового зв'язку з державою, тобто громадянства. На прикладі кейсів Естонії, Латвії та Литви звернемо увагу, найперше, на три види політичних прав: право на участь в управлінні державними справами, право на свободу об'єднань та право на мирні зібрання. Принагідно, в контексті аналізу вищезначених прав, ми побіжно торкатимемося інших політичних і громадянських прав та свобод, практична реалізація або ж перешкоди в реалізації котрих мають фундаментальне значення.

Право на участь в управлінні державними справами якнайтісніше пов'язане з приналежністю особи до громадянства певної держави. В Естонії та Латвії, на відміну від Литви, в структурі населення наявний певний відсоток населення негромадян, які водночас не є іноземними громадянами, біженцями та ін., і довготривало постійно проживають на території саме цих держав (Естонії та Латвії), розвинувши там стійкі соціальні зв'язки. В Естонії на

позначення осіб, наділених таким особливим («негромадянським») правовим статусом, використовують поняття «особи з невизначеним громадянством», а у Латвії – «негромадяни Латвії». В публіцистичному дискурсі часто уживаним є означення таких груп як «власники сірих паспортів». Натомість у Литві інститут негромадян відсутній через інший підхід до надання громадянства, обраний після проголошення незалежності держави.

Зауважимо: статус негромадян є унікальний як для ЄС, так і для світового контексту; в міжнародному праві це непорівнювано з будь-яким іншим статусом. Як в Естонії, так і в Латвії негромадяни значною мірою є відстороненими від прийняття політичних рішень, не входять до керівних коаліцій, їх участь у суспільному житті є доволі обмеженою [2, с. 95], однак низку політичних прав та свобод вони усе ж мають.

Зі вступом Естонії та Латвії до ЄС інституції ЄС визнали особливу політику цих країн Балтії щодо громадянства, прийняли факт існування негромадян у структурі населення. Акцентуємо, що статус «негромадянина» є юридичним статусом, який істотно відрізняється від статусу громадянина держави, іноземця, біженця або ж особи без громадянства. Мова про те, що це особлива група громадян Латвії або ж Естонії, які перебувають під захистом цих держав, перебуваючи за кордоном; мають право на постійне проживання у державах свого негромадянства; мають рівні з громадянами економічні та соціальні права і т. д. Отже, мова про особливий правовий статус осіб-негромадян, яких фактично позиційовано як громадян третіх країн (англ. *third-country national*).

Політичні права цих груп населення Естонії та Латвії відмінні від прав громадян цих держав. Вони є обмеженими, причому ці обмеження відрізняються в Естонії та Латвії. Власне це є причиною того, що тема прав негромадян не втрачає гостроти упродовж останніх десятиліть, перебуваючи в

центрі дискурсу ворожнечі, популістських дебатів тощо, а російська сторона дискусії привносить пропагандистську гостроту в обговорення.

У політологічному дискурсі дослідники в основному солідаризувалися довкола думки, що поява такої особливої групи населення Естонії та Латвії є одним з наслідків, зумовлених історичним минулим і геополітикою. Основним аргументом Естонії та Латвії щодо запровадження інституту негромадян є те, що держави Балтії незаконно контролювалися СРСР упродовж півстоліття, до початку 1990-х років. Відтак ті особи, які оселилися на теренах Естонії та Латвії у радянський період, а також їх нащадки, не мали автоматичного права на громадянство цих незалежних держав, однак могли (і можуть нині) пройти процедуру натуралізації. Фактично в випадку двох згаданих балтійських держав йдеться про звуження обсягу політичних прав людини з уможливленням його розширення завдяки волевиявленню особи (виконання вимог щодо натуралізації).

Попри наразі збереження інституту негромадян, намітилася стійка тенденція до скорочення чисельності таких осіб у структурі населення Естонії та Латвії²⁴. Поступове звуження чисельності негромадян є як результатом натуралізації, так і наслідком переходу віднедавна уже всіх трьох держав Балтії до практики надання дітям негромадян громадянства цих держав Балтії автоматично (за народженням).

Розглянемо детально кейс Латвії. Ст. 101 Конституції Латвійської Республіки передбачає: «Кожен громадянин Латвії має право брати участь у діяльності держави та органів місцевого самоврядування у встановленому

²⁴ У Латвії 10,4 % населення Латвії (220,5 тис. осіб) є негромадянами, а в Естонії кількість нижча – менше 6 % (понад 70 тис. осіб). У розділі 5 дослідження, в контексті дослідження відповідності держав Балтії принципу толерантності ми детальніше повернемося до інституту негромадян Естонії та Латвії.

законодавством порядку, а також виконувати державну службу». Участь у виборах на усіх рівнях є одним з проявів реалізації цього права і власне негромадяни Латвії його не мають. Якщо питання права негромадян голосувати, до прикладу, на президентських та парламентських виборах у Латвії, виборах до Європейського парламенту, не є предметом гострих дискусій, то надання негромадянам Латвії права голосувати під час місцевих виборах (активне виборче право) широко дебатуються. Причиною цього передусім є те, що особи з невизначеним громадянством в сусідній Естонії від 1993 року наділені правом голосувати на місцевих виборах.

Та частина латвійської спільноти, яка заперечує доцільність розширення електоральних прав негромадян Латвії, аргументує свою позицію так: 1) підтримка статусу негромадянина є особистим рішенням кожного негромадянина, адже доклавши певних зусиль громадянство можна отримати (натуралізація), а відтак – повноцінно реалізовувати усі конституційно гарантовані права; 2) держава та громадянське суспільство повинні більший акцент робити не на можливості розширення прав негромадян, а на заохоченні їх до якнайшвидшої натуралізації. Така аргументація має в основі гіпотезу про те, що надання негромадянам права голосу на муніципальних виборах, ймовірно, не вплине позитивно або й знизить мотивацію стати громадянином Латвійської Республіки; це стане кроком до подальшого зрівняння прав негромадян з правами громадян цієї держави.

Відтак, останніми роками заактуалізованим є питання про те, що інститути держав Естонії та Латвії Балтії, громадянські суспільства цих країн мали б докладати якнайбільше зусиль саме для появи в негромадян стійкої мотивації натуралізуватися. Інституції латвійської та естонської держав мають заохочувати ініціативи, що формують у мешканців цих країн, які є негромадянами, почуття приналежності до держав, розвинути у них мотивацію

встановити стійкий політико-правовий зв'язок з цією державою, отримавши громадянство. Водночас зауважимо, що однією з найбільших для негромадян, найперше – у Латвії, проблем була та залишається нестача безоплатних мовних курсів.

Натомість протилежна сторона дискусії про право голосу громадян на місцевих виборах у Латвії аргументує, що негромадяни є такими ж платниками податків, як і громадяни, а відтак важливо надати їм право вибору керівників своїх муніципалітетів. Провідним лобістом цієї думки в Латвії виступає неурядова організація «Спілка громадян та негромадян» (*Pilsonu un nepilsonu savienibas*). Якщо ж звернутися до досвіду ЄС, то у 18 з 27 держав-учасниць (включно з Естонією та Литвою) постійні громадяни третіх країн мають право голосу на муніципальних виборах. Власне згадані аргументи найперше використовують лобісти надання виборчих прав негромадянам у Латвії.

Також негромадяни в Латвії обмежені в доступі на посади державних службовців та низки інших важливих посад [19]. Зокрема, тільки громадяни Латвійської Республіки можуть обіймати посади державних службовців, митників, працівників фіскальної служби, дипломатичної та консульської служби, аудиторської служби, лісової служби, а також посади суддів Конституційного суду, судів, прокурорів, працівників органів безпеки, поліції та муніципальної поліції, посадових осіб і працівників Бюро з питань запобігання корупції та боротьби з нею, органів відбування покарань, військовослужбовців, співробітників органів реєстрації актів цивільного стану, посадовців Державної інспекції праці, посадовців із доступом до державної таємниці, членів Центральної виборчої комісії Латвійської Республіки та ін. У приватному секторі тільки громадяни Латвійської Республіки можуть обіймати посади адвокатів та помічників адвокатів; юрисконсультів; захисників у кримінальному провадженні (навіть, якщо вони набули

кваліфікації адвоката в державі-члені ЄС); нотаріусів та його помічників; судового пристава; членів правління приватних детективних компаній; патентного повіреного; внутрішніх аудиторів в установах, підпорядкованих міністерствам та низку інших.

Негромадяни Латвії не можуть ні обирати, ні бути обраними до місцевих органів влади, не можуть входити до муніципальних комісій, робочих груп муніципалітетів. Також вони не можуть: голосувати на референдумах; входити до комісій з виборів муніципальних органів влади; обиратися омбудсменом; входити до Національної ради електронних засобів масової інформації і т. д. Негромадяни Латвії не мають права створювати політичні партії, однак можуть входити до них і партія функціонує на законних підставах, якщо в структурі членів кількість негромадян та громадян інших країн ЄС буде менша половини. Відтак, кількість обмежень для негромадян Латвії є доволі значною.

Додатково до вже розглянутих прав, відзначимо, що негромадяни Латвії мають право на безвізовий режим перетину кордону в Шенгенській зоні, однак з певними застереженнями. Зокрема, тривалість перебування в державах Шенгенської зони – до 90 днів з 180-денного періоду. Також негромадяни не можуть легально працювати в інших країнах ЄС без отриманого дозволу на роботу. Натомість громадяни Латвії можуть перебувати упродовж нелімітованого часу в будь-якій країні Шенгенської зони чи ЄС.

В Естонії особи з невизначеним громадянством також не мають права працювати на державній службі, в муніципальних органах, служити в збройних силах, обіймати низку посад. Закон Естонської Республіки «Про державну службу» [5]: §14 встановлює вимоги до державних службовців: громадянство Естонії, досягнення 21 року, дієздатність, щонайменше середня освіта, володіння естонською мовою в обсязі, встановленому законом; §15 встановлює вимоги до посадових осіб місцевого самоврядування:

громадянство Естонії, досягнення 18 років, дієздатність, володіння естонською мовою в обсязі, встановленому законом.

Лише громадянин Естонії має право на захист держави свого громадянства під час перебування за кордоном. Особи з невизначеним громадянством в Естонії (як і Латвії) не беруть участь у виборах до Європейського парламенту. Пасивного та активного виборчого права на виборах до Рійгікогу та глави держави негромадяни вони не мають, не можуть голосувати на референдумах. Водночас активне виборче право на місцевих виборах для негромадян в Естонії, як ми уже зауважували вище, зберігається. Негромадяни Естонії не можуть входити до складу політичних партій; відзначимо, що в цій частині є відмінності з Латвією, де у складі членів партії може бути певна кількість негромадян. На негромадян в Естонії не поширюється таке фундаментально важливе право громадян, як неможливість бути висланим з території Естонії або зазнати перешкод поселенню в Естонії. Офіційна позиція Естонії полягає у тому, що держава докладает належних зусиль для інтеграції негромадян у спільноту повноправних суб'єктів політики, однак ті, хто не бажають інтегруватися, не можуть претендувати на рівні можливості з громадянами Естонської Республіки.

У Литві, де хоч і відсутня група негромадян у структурі населення, реалізація права на управління державними справами також чітко прив'язана до приналежності до громадянства (наприклад, це унормовує ст. 9 Закону Литовської Республіки «Про державну службу» [22]). Це цілком відповідна міжнародній практиці традиція, пов'язана з національною безпекою суверенних держав. Серед вимог до кандидатів на посади державних службовців наявні такі: громадянство Литовської Республіки, знання державної мови, вікові обмеження (18 – 65,5 років), відповідна освіта. Наявні

обмеження в доступі до державної служби для недієдатних, осіб з непогашеною судимістю, осіб, які входять до заборонених організацій тощо.

Щодо електоральних прав у Литві, то на усіх чотирьох видах виборів (глави держави, до Сейму, муніципальних рад та мерів, Європейського парламенту) усі дієдатні громадяни Литовської Республіки від 18 років наділені активним виборчим правом. У контексті реалізації цього права ситуацію спрощує відсутність у структурі населення негромадян, правовий статус яких є проміжним між громадянами держави та іноземними громадянами. Виборче право мають усі дієдатні громадяни Литовської Республіки від 18 років; інші обмеження не встановлені. Щодо пасивного виборчого права, то традиційно вимоги до осіб, які хочуть його реалізувати, є значно вищими.

Відповідно до Закону Литовської Республіки «Про політичні партії» засновниками та членами цього виду об'єднань громадян можуть бути лише громадяни Литви від 18 років, які не є членами партій чи політичних організацій інших держав, за винятком членства в європейських політичних партій, створення та діяльність яких регулюється Регламентом 1141/2014 [27]. Щодо права створювати громадські організації та входити до таких об'єднань громадян, то вимоги є цілком типовими для держав-учасниць ЄС: вік (від 18 років, як для засновників, так членів організацій, за винятком молодіжних та дитячих, де віковий ценз є нижчим); громадянство Литви або іноземної держави, за умови постійного проживання на законних підставах на території Литви).

В усіх державах Балтії конституційно гарантується право на мирні зібрання:

1) §103 Конституції Республіка Латвія передбачає, що держава гарантує свободу мирних зібрань, процесій та демонстрацій, про які надійшло

завчасне (в межах процесуально визначеного терміну) повідомлення. §106 передбачає випадки, коли право на мирне зібрання може бути обмежене задля охорони прав інших людей, демократичного державного порядку чи безпеки, добробуту чи моралі. Як бачимо, Основний Закон Латвійської Республіки (як і Литовської Республіки) не передбачив окремо обмеження права на мирні зібрання задля запобігання поширенню недуг (як-от COVID-19); водночас питання охорони здоров'я є в площині безпеки держави;

2) натомість у тексті Основного Закону Естонської Республіки чітко зацентовано на аспекті запобігання поширенню інфекційних захворювань. §47 передбачає право усіх збиратися мирно без попереднього дозволу та організувати зібрання. Це право може бути обмежено у передбачених законом випадках та за процедурою з метою забезпечення державної безпеки, громадського порядку та моралі, безпеки руху та учасників зібрання, зокрема – для запобігання поширенню інфекційних захворювань. Відзначимо, що Естонія за час членства в ЄС удосконалила механізми реалізації права на мирні зібрання, зокрема було скорочено термін попередження організаторів про намір провести публічні засідання. Якщо до 2008 року такий термін становив 7 днів, то внесення змін у законодавство дозволило оперативно реагувати на актуальні проблеми у форматі масових зібрань й організація публічних зборів була значно спрощена. В цьому вбачаємо конструктивну характеристику Естонії в частині гарантування права населення на мирні зібрання.

Водночас попри конституційні гарантії, у практичній реалізації права на мирні зібрання в населення держав Балтії виникає низка проблем, якщо ідея публічного заходу не узгоджуються зі світоглядом та інтересами більшості населення певної країни. Інститути держави повинні належно забезпечувати безпеку учасників будь-якого мирного зібрання. Однак, ініціативи проведення окремих мирних акцій (до прикладу, Pride parade) викликають неоднозначну

реакцію та радикалізують суспільні настрої, а органи влади у своїх рішеннях керуються не цінностями правової держави, а персональними характеристиками політико-правової культури чиновників, які приймають відповідні рішення щодо реалізації громадянами права на мирні зібрання. Власне акції, ініційовані представниками сексуальних меншин, є найкращою ілюстрацією цьому в силу вираженого консерватизму спільнот Естонії, Латвії та Литви. Такі акції щоразу викликають контракції, демонстрацію мови ворожнечі та навіть прояви фізичного насилля.

Безумовно, демократія уможлиблює як право на демонстрацію, так і на контрдемонстрацію. Однак право на контрдемонстрацію не може обмежувати право на демонстрацію, і навпаки.

Головним завданням кожної демократичної держави в таких ситуаціях є належне забезпечення безпеки учасників усіх акцій та недопущення їх відходу від характеристик мирних акцій, особливо якщо в органів влади наявна інформація про плани провокацій, які ініційовані радикальними, деструктивними угрупованнями на знак протесту проти певного мирного зібрання.

Водночас у державах Балтії були спроби інститутів держави вдатися до механізмів обмеження права на мирні зібрання шляхом заборони проведення маршів та інших мирних заходів, що передусім фіксувалося щодо ЛГБТІ-спільноти.

Відповідно до ст. 3 нової редакції (2012 р.) Закону Литовської Республіки «Про збори» [21], організаторами масових заходів можуть виступати громадяни Литовської Республіки та держав-членів ЄС від 18 років; іноземці, які мають дозвіл на постійне проживання в Литовській Республіці; юридичні

особи, зареєстровані та чинні в Литовській Республіці²⁵. У випадку проведення в Литві акцій за участю понад 15 осіб, потрібен дозвіл місцевої адміністрації, за яким потрібно звернутися не пізніше, як за 5 днів до запланованого заходу [21]; у випадку проведення заходів за участю до 15 осіб потрібно лише проінформувати місцеву адміністрацію про запланований захід²⁶. Після отримання звернення від ініціаторів заходу, Комісія з координації заходів в муніципальній адміністрації запрошує організаторів для обговорення технічних питань проведення акції. Важливо, що комісія не надає дозвіл на реалізацію конституційного права на мирні зібрання, а лише офіційно перевіряє, чи не суперечить запланована подія законам Литовської Республіки і чи не завдасть вона надмірних незручностей іншим жителям. Закцентуємо, що представники муніципальної адміністрації не мають права заборонити заплановані мирні заходи, навіть якщо не підтримують їх ідею. Усі зміни лише корегуються за узгодженням. Відзначимо, що організаторами мирних заходів можуть бути як юридичні особи, зареєстровані в Литві, так і фізичні особи від 18 років, причому як громадяни Литовської Республіки, так й іноземні громадяни, однак лише ті, які мають дозвіл на постійне місце проживання в Литві.

²⁵ Натомість в Естонії відповідно до п.4 §6 Закону Естонської Республіки «Про публічні збори» [4] організатором публічного заходу на території Естонії може виступати дієздатна повнолітня особа, яка є громадянином Естонії або ж іноземним громадянином, який має дозвіл на постійне проживання на території Естонії.

²⁶ На початку 2020 року депутат Сейму Литовської Республіки А. Анушаускас виступив зі законодавчою ініціативою зменшення вимог щодо мирних заходів за участю менше 15 осіб [8], однак на тлі подальшого запровадження карантинних обмежень та соціального дистанціювання обговорення цих ініціатив було зупинено.

Випадки протиправного обмеження права литовців на проведення мирних заходів пов'язані, передусім, з сексуальними меншинами та їх законним правом на мирні зібрання. Наприклад, у 2013 році муніципалітет Вільнюса зробив спробу перешкодити проведенню Маршу рівності (мова про щорічний Baltic Pride, який почергово від 2009 року проводиться у країнах Балтії). Цей захід все ж було проведено завдяки судовому рішенню про неправомірність заборони муніципалітету. Зауважимо, що не лише у випадках з ЛГБТІ-спільнотою були випадки відмови в дозволі провести мирний захід. Втім, за наполегливості ініціативних груп у своїй більшості рішення муніципалітетів скасовувалися судами.

У Латвії нормативно-правові акти гарантують свободу мирних зібрань та об'єднань, а органи влади, як правило, забезпечують практичну реалізацію таких прав. Моніторинг політичних прав людини у Латвійській Республіці свідчить, що влада загалом поважає право на мирні зібрання, однак запроваджені й деякі обмеження. У більшості випадків організатори повинні подати заяву до відповідних органів за десять днів до проведення заходу. У випадках, коли такий термін подання заявки не є об'єктивно можливим, відповідні державні органи можуть дозволити проведення мирної акції і менш ніж за 24 години до її запланованого часу. Для запобігання громадському безладу в видачі дозволу може бути відмовлено або попереднє рішення змінено [10]. 16 березня 2020 року Латвія в умовах пандемії прийняла рішення про заборону масових заходів. Однак такі обмеження в контексті світових тенденцій не доцільно трактувати як наступ влади на політичні права громадян. Приблизно в цей же час усі держави Балтії вдалися до таких тимчасових обмежень.

В Латвії передбачено свободу об'єднань, за винятком комуністичного, неонацистського спрямування, а також не дозволено реєстрацію таких

об'єднань громадян, програма яких суперечить Конституції Латвійської Республіки, виступають за насильницьке повалення чинної влади. Водночас відзначимо, що в Латвії (як і в інших країнах Балтії) існують незареєстровані неформальні об'єднання радикального спрямування, які вносять деструктивну складову в питання ліберальної демократизації Латвії як повноцінного суб'єкта ЄС, який має відповідати чинним ліберально-демократичним стандартам прав людини та громадянина.

Свобода зібрань добре захищається й в Естонії, і цим правом активно користуються естонці, що особливо значимо в умовах наростання дефектів демократії на тлі приходу до влади консервативно-націоналістичної партії EKRE. Ця політична сила викликає занепокоєння у правозахисних НУО через партійні ініціативи припинити фінансування правозахисних НУО, особливо тих, які виступають з вимогами гарантування гендерної рівності, а також виступають за інші ліберально-демократичні права (мова про низку прав четвертого покоління прав людини, які є дискусійними з позицій прав людини). Водночас уже після виборів 2019 року було створено кілька нових громадських рухів, таких як «Kõigi Eesti», «Jah vabadusele, ei valedetele», «Stenbock morning», які організовували одноразові або навіть щотижневі акції протесту проти курсу нового уряду. Головним завданням проєвропейських ліберально-демократичних сил ставиться недопущення відходу від уже досягнутого демократичного поступу.

Наш аналіз засвідчив наявність відмінних підходів у держав Балтії щодо політичних прав осіб, які постійно проживають на їх території. Основна відмінність між державами Балтії в частині реалізації політичних прав лежить саме у площині інституту громадянства та наявності (як у випадках Естонії та Латвії) у структурі населення прошарку негромадян, політичні права яких є обмежені. Головною відмінністю між негромадянами Латвії та Естонії є надана

Естонією можливість голосувати на місцевих виборах, на відміну від Латвії, де таке право для негромадян не передбачено. Ще одна відмінність стосується членства в політичних партіях: в Естонії право входити до політичних партій мають тільки громадяни, а в Естонії воно надане й негромадянам. Литва з-поміж держав Балтії надає найширші можливості як для реалізації політичних прав і свобод, що є результатом відсутності в структурі населення прошарку негромадян.

Висновки до розділу 3.

1. ЄС перебуває на позиції, що незалежна професійна журналістика та свобода слова є наріжним каменем демократії. Сприяння захисту свободи слова, незалежної журналістики, безпеки журналістів, підтримки журналістських розслідувань та ін. є одним із пріоритетів ЄС; на їх зміцнення в країнах Балтії за останні три десятиліття було спрямовано чимало програм. Відтак, країни Балтії, як держави-учасниці ЄС, зобов'язані узгоджувати свою політику з такими завданнями. Однак, проведене дослідження показало, що після вступу держав Балтії до ЄС реформи в частині відповідності політики з гарантування свободи слова та медіасвободи, сповільнилися і в окремих аспектах навіть очевидний регрес. Попри наразі відсутність резонансних злочинів у медіапросторі країн Балтії, інститути національних держав недостатньо послідовні в реалізації медіаполітики ЄС. Цьому деструктивно сприяє прихід до влади в останні роки радикальних, популістських акторів політики. Завдяки зростанню ресурсів влади вони просувають ініціативи, які підривають значущість свободи слова та свободи ЗМІ в «молодих» демократіях Балтії.

Як і в більшості країн ЄС, в Естонії, Латвії та Литві останніми роками посилюються ризики для плюралізму ЗМІ, однак вони є порівняно низькими, якщо порівнювати з низкою країн, де зросли дефекти демократії в частині свободи слова та свободи медіа (Угорщина, Польща, Словаччина, Болгарія, Хорватія та ін.). Водночас зберігається та наростає тенденція до політичної залежності медіа. Політичні спроби «захоплення» медіа та неспроможність державної влади у багатьох випадках захистити надійне підґрунтя для захисту свободи ЗМІ поступово набувають в країнах Балтії висхідного характеру.

Перед країнами Балтії нині гостро стоять проблеми гарантування незалежності журналістів, протидії дезінформації в онлайн-просторі, особливо на тлі активізації пропагандистських кампаній Російської Федерації. Хоч випадків тиску на журналістів у країнах Балтії зафіксовано небагато, однак загальноєвропейська тенденція радикалізації політики та зниження якості демократії має стати спонукальним мотивом для урядів балтійських держав діяти на випередження задля недопущення резонансних злочинів, на взірць скоєних останніми роками в інших державах-учасницях ЄС (Я. Куцяк у Словаччині, В. Марінова у Болгарії та ін.). Відтак, доцільним є акцент країн Балтії на: 1) програмах максимального убезпечення журналістів та ЗМІ від будь-яких загроз їх незалежності та свободі вираження поглядів; 2) розробці та впровадженні на національному рівні медіаполітики, яка б мінімізувала можливості для політичного втручання в функціонування медіа.

Перед країнами Балтії заактуалізована проблема належного фінансування незалежних медіа, без якого незалежна високопрофесійна журналістика занепаде. Як інститути держави, так і інститути ліберального сегмента громадянського суспільства мають сприяти недопущенню олігархічного контролю за ЗМІ. Якщо незалежність медіа у країнах Балтії продовжить послаблюватися діями радикальних, популістських провладних політичних

акторів, то можливості громадян активно та усвідомлено долучатися до політичного процесу знизяться, а європейська демократія ще більше погіршить стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз.

Наявні проблеми медіаграмотності населення і водночас недостатніми є дії державних інститутів щодо її підвищення. Фактично відсутня нормативно-правова база, яка була б справді ефективною у запобіганні та протидії мові ворожнечі в Інтернеті, особливо щодо уразливих соціальних груп; це при тому, що мова ворожнечі наявна і вже становить у країнах Балтії серйозну проблему. Під загрозою знаходиться цифрова безпека; журналістам стало значно складніше захищати своє спілкування з інформаторами та іншими конфіденційними джерелами.

2. Наявність інституту негромадян у двох із трьох держав Балтії (Естонія, Латвія) є основною особливістю процесу реалізації політичних прав і свобод у цих державах. Оскільки ЄС прийняв політику Естонії та Латвії в частині збереження особливого інституту негромадян, то наявність такої групи в структурі населення не вносить гостроту у взаємини з ЄС, особливо на тлі остаточного розв'язання проблеми надання громадянства дітям негромадян, народжених на території Естонії та Латвії. На інституційному рівні відсутні інші норми національного законодавства, які б звужували б політичні права та свободи в Естонії, Латвії та Литві співвідносно права ЄС. Однак на ціннісному рівні, з огляду на незміцнілі характеристики ліберально-демократичної культури населення Естонії, Латвії та Литви, наявними є проблеми практичної реалізації окремих політичних прав і свобод, найперше – права на мирні зібрання.

Список використаних джерел до розділу 3.

1. *Європейська конвенція з прав людини (з поправками)* (2018). Available from: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf
2. Змієнко, О. О. (2015). Історично-правовий аналіз захисту прав людини категорії «негромадянин» та оцінка юридичного феномена цього поняття на прикладі пострадянських Латвії та Естонії. *Альманах міжнародного права*, 7, 92-98.
3. *Amendments to Lithuanian Law Threaten Freedom of Expression* (2019). Available from: <https://www.liberties.eu/en/news/amendments-to-law-public-information-threaten-free-speech/16809>
4. *Avaliku koosoleku seadus* (1997). Available from: <https://www.riigiteataja.ee/akt/13246740>
5. *Avaliku teenistuse seadus* (1995). Available from: <https://www.riigiteataja.ee/akt/28736>
6. Balcytiene, A., Juraite, K. (2016). *Media Pluralism Monitor 2016 Monitoring Risks for Media Pluralism in the EU and Beyond. Country report: Lithuania*. Firenze: Centre for Media Pluralism and Media Freedom.
7. *Baltic countries: Misusing EU sanctions to ban Russian TV channels is not a legitimate tool for promoting reliable information* (2020). Available from: <https://rsf.org/en/news/baltic-countries-misusing-eu-sanctions-ban-russian-tv-channels-not-legitimate-tool-promoting>
8. Bieliavska, J. (2020). *A. Anušauskas siūlo sumažinti reikalavimus taikių susirinkimų rengimui*. Available from: <https://kauno.diena.lt/naujienos/lietuva/politika/anusauskas-siulo-sumazinti-reikalavimus-taikiu-susirinkimu-re-948619>
9. Cianetti, L. (2014). Granting Local Voting Rights to Non-Citizens in Estonia and Latvia: The Conundrum of Minority Representation in Two Divided Democracies. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 13 (1), 86-112.

10. Country Reports on Human Rights Practices for 2019 (2020). *United States Department of State*. Available from: <https://www.state.gov/reports/2019-country-reports-on-human-rights-practices/latvia/>
11. Damulytė, J. (2018). *Keli šimtai protestuotojų prie Vyriausybės reikalavo nevaržyti žiniasklaidos laisvės*. Available from: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/keli-simtai-protestuotoju-prie-vyriausybes-reikalavo-nevarzyti-ziniasklaidos-laisves-56-1041584>
12. Dragomir, M. (2018). Control the Money, Control the Media: How Government Uses Funding to Keep Media in Line. *Journalism*, 19 (8), 1131-1148.
13. *EFJ General Meeting (GM) Tallinn, Estonia 9-10 May 2019* (2019). Available from: <https://europeanjournalists.org/wp-content/uploads/2019/05/EN-Motions-on-EFJ-activities-1.pdf>
14. *Jakobsons is cleared of all charges in criminal case about Ushakov's e-mail correspondence* (2016). Available from: <https://bnn-news.com/jakobsons-is-cleared-of-all-charges-in-criminal-case-about-ushakov-s-e-mail-correspondence-151485>
15. Jastramskis, D., Rožukalne, A., Jõesaar, A. (2017). Media Concentration in the Baltic States (2000–2014). *Informacijos mokslai*, 77, 26-48.
16. Koorits, V. (2019). *Martin Helme nõuab ERR-ilt EKRE suhtes kriitiliste ajakirjanike karistamist ja eetrist mahavõtmist*. Available from: <https://www.delfi.ee/news/paevauudised/eesti/martin-helme-nouab-err-ilt-ekre-suhtes-kriitiliste-ajakirjanike-karistamist-ja-eetrist-mahavotmist?id=85741493>
17. Krjukov, A. (2019). *Kiisler ajakirjandusvabadusest Postimehes: see on üha keerulisem väljakutse*. Available from: <https://www.err.ee/932482/kiisler-ajakirjandusvabadusest-postimehes-see-on-uha-keerulisem-valjakutse>
18. *Latvian journalist assaulted in Riga* (2012). Available from: <https://cpj.org/2012/03/latvian-journalist-assaulted-in-riga/>

19. *Latvijas pilsoņu un nepilsoņu tiesību atšķirības – profesijas, tiesības ieņemt amatus un politiskās tiesības* (2020). Available from: http://www.lhrc.lv/?lang=lv&mendes=men2_men2c&tid=54
20. *Latvijas Žurnālistu asociācijas paziņojums par TV kanāla LNT slēgšanu* (2019). Available from: <http://www.latvijaszurnalisti.lv/valdes-lemumi/2019/11/08/latvijas-zurnalistu-asociacijas-pazinojums-par-tv-kanala-lnt-slegsanu>
21. *Lietuvos Respublikos susirinkimų įstatymo pakeitimo įstatymas* (2012). Available from: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.437367>
22. *Lietuvos Respublikos valstybės tarnybos įstatymo nauja redakcija* (2002). Available from: <http://www.infolex.lt/ta/120129:str1>
23. *Lithuanian journalists criticise new restriction to access public information* (2018). Available from: <https://europeanjournalists.org/blog/2018/10/08/lithuanian-journalists-criticise-new-restriction-to-access-public-information/>
24. Nielsen, R., Gorwa, R., de Cock Buning, N. (2019). *What can be Done? Digital Media Policy Options for Europe (and Beyond)*. Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism.
25. *Postimehe peatoimetaja Peeter Helme lahkus ametist* (2019). Available from: <https://www.err.ee/998627/postimehe-peatoimetaja-peeter-helme-lahkus-ametist>
26. *Prezidentė: valstybinių institucijų duomenys turi būti nemokami visiems* (2018). Available from: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/prezidente-valstybiniu-instituciju-duomenys-turi-buti-nemokami-visiems-56-1041314?copied>
27. *Regulation (EU, Euratom) No 1141/2014 of the European Parliament and of the Council of 22 October 2014 on the statute and funding of European political parties and European political foundations* (2019). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:02014R1141-20190327>

28. Roots, L. (2012). European Union Citizenship or Status of Long-Term Resident: A Dilemma for Third-Country Nationals in Estonia. *Baltic Journal of European Studies*, 2 (1/11), 65-80.
29. Rožukalne, A. (2018). *Monitoring Media Pluralism in Europe: Application of the Media Pluralism Monitor 2017 in the European Union, FYROM, Serbia & Turkey. Country Report: Latvia*. Firenze: The Centre for Media Pluralism and Media Freedom.
30. Rožukalne, A. (2018). Undermining Media Pluralism: Impact of Free Municipal Gazettes on Media Market. In S. Kruk (ed.), *Pluralism Anxiety. Acting Socially in Latvia*. Rīga: Rīga Stradiņš University, pp. 187-199.
31. Rožukalne, A. (2020). *Monitoring Media Pluralism in the Digital Era: Application of the Media Pluralism Monitor in the European Union, Albania and Turkey in the years 2018-2019. Country report: Latvia*. Firenze: The Centre for Media Pluralism and Media Freedom.
32. Rožukalne, A. (2012). Journalism quality in Latvia: looking for new values in the middle of chaos. *Media Transformations*, 6, 92-107.
33. Rožukalne, A., Skulte, I., Stakle, A. (2020). Media education in the common interest: Public perceptions of media literacy policy in Latvia. *Central European Journal of Communication*, Vol. 13, Iss. 2 (26), 202-229.
34. Selva, M. (2020). *Fighting Words: Journalism Under Assault in Central and Eastern Europe*. Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism at the University of Oxford.
35. Širinskienė VS Žilinskienė. *Karštos kėdės* (2018). Available from: https://www.youtube.com/watch?v=aOXHx_QvcdE
36. Sulzberger, A. G. (2019 23 Sept). The Growing Threat to Journalists Around the World. *The New York Times*.

37. *Valdžios siekiais apriboti žurnalistų ir LRT veiklą jau susirūpino ir tarptautinės organizacijos* (2018). Available from: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/229643/valdzios-siekiais-apriboti-zurnalistu-ir-lrt-veikla-jau-susirupino-ir-tarptautines-organizacijos>

38. *Vyriausybė ir Registrų centras duomenis žiniasklaidai žada atverti jau šią savaitę* (2018). Available from: <https://www.15min.lt/verslas/naujiena/medijos/vyriausybe-ir-registru-centras-duomenis-ziniasklaidai-zada-atverti-jau-sia-savaite-921-1041400?v3&copied>

РОЗДІЛ 4

ВІДПОВІДНІСТЬ ДЕРЖАВ БАЛТІЇ ПРИНЦИПУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА СТРАТЕГІЯМ ЄС ЩОДО ДОСЯГНЕННЯ ГЕНДЕРНОГО ПАРИТЕТУ

Гендерна рівність (рівність статей) передбачає однакові права чоловіків і жінок у трудових, сімейних та інших правових відносинах, а також урівнювання ролі в суспільстві загалом, подолання сексизму та інших видів дискримінації. Через чверть століття після того, як Пекінська декларація та платформа дій (1995) зобов'язала країн-підписантів ужити необхідних заходів для усунення всіх перешкод на шляху до гендерної рівності, прогресу та розширення можливостей жінок, підтримка гендерної рівності помітно зросла, однак все ж є недостатньою.

В ЄС ідея рівних прав і можливостей для жінок та чоловіків має довготривалу історію:

1) ст. 119 Римських договорів (1957 р.) передбачила, що «чоловіки і жінки повинні отримувати рівну оплату праці за рівноцінну роботу», «рівна оплата праці без дискримінації на основі статі» [56];

2) ст. 2 Маастрихтського договору (1992 р.) визначає цінності, які характеризуються «плюралізмом, недискримінацією, терпимістю, справедливістю, солідарністю та рівністю жінок і чоловіків», а у ст. 3 відзначено, що ЄС «бореться зі соціальною маргіналізацією і дискримінацією, сприяє соціальній справедливості та соціальному захисту, рівності жінок та чоловіків, солідарності поколінь і охороні прав дітей» [1];

3) в Амстердамському договорі (1997 р.) закріплено ідеї «рівності між чоловіками і жінками щодо можливостей на ринку праці та щодо ставлення на роботі» (ст. 118), «рівного ставлення до чоловіків і жінок стосовно

працевлаштування та зайнятості, включаючи принцип рівної оплати праці за однакову роботу», «забезпечення повної рівності між чоловіками та жінками у сфері праці» (ст. 119) [54];

4) ст. 21 Хартії основних прав ЄС (2000) встановлює заборону дискримінації на основі низки ознак, зокрема й статі: «Рівність між чоловіками і жінками має бути забезпечена у всіх сферах, включаючи зайнятість, роботу і заробітну плату. Принцип рівності не суперечить ідеї збереження або прийняття заходів, що передбачають особливі переваги на користь недостатньо представленої статі» [12]. Тобто у цитованій статті йдеться про можливість прийняття так званих позитивних дій (affirmative actions), серед яких можуть бути і гендерні квоти [4, с. 9];

5) Лісабонським договором (2007 р.) охоплено питання гендерної рівності на ринку праці (ст. 1, ст. 2), боротьби із дискримінацією на основі статі (ст. 5), подолання торгівлі людьми, зокрема, жінками і дітьми (ст. 63, ст. 69), подолання насильства у сім'ї [55];

6) у Консолідованих версіях Договору про ЄС та Договору про функціонування ЄС (2010) також передбачено, що серед цінностей держав-членів є рівність жінок і чоловіків (ст. 2); рівність жінок та чоловіків повинна забезпечуватися в усіх сферах, включаючи працевлаштування, працю та її оплату (ст. 3); ЄС декларує зорієнтованість на усунення нерівностей і сприяння рівності жінок та чоловіків (ст. 8) і т. д. [3]. Цей перелік документів ЄС не є вичерпним і дозволяє лише поверхово окреслити значимість принципу гендерної рівності для спільноти європейських народів.

Попри наявний поступ у керунку досягнення державами ЄС гендерного паритету, усунення нерівності та сприяння рівності між чоловіками та жінками й нині залишається одним із важливих завдань ЄС. У березні 2020 року представлено останню Стратегію гендерної рівності на період 2020–2025 років

[5]. ЄС виходить із того, що наразі жодна держава-учасниця ЄС не досягла цілковитої рівності між жінками та чоловіками. Прогрес у цьому питанні оцінюється як повільний: гендерні розриви зберігаються у сфері зайнятості, оплаті праці, отриманні допомог і пенсій та ін. Вкажемо лише кілька проблем, увиразнених на теренах ЄС: 1) заробітна плата жінок в ЄС у середньому на 16% менша, ніж у чоловіків; 2) жіноцтво все ще відчуває різноманітні перешкоди на ринку праці, а на тлі карантинних заходів 2020 року вони стають очевиднішими; 3) жінки недостатньо представлені на високих управлінських посадах, зокрема й у великих компаніях (лише 8% жінок-керівників); 4) великий відсоток жінок зазнає фізичного/сексуального насильства і т. д. Ці та інші факти дозволяють констатувати, що попри значний прогрес держав-учасниць ЄС в останні десятиліття тут більшою чи меншою мірою (залежно від держави) увиразнена структурна гендерна нерівність.

Значущість гендерної рівності проявляється зокрема й у тому, що вона виступає важливою передумовою інноваційної, конкурентоспроможної та успішної європейської економіки. Дослідники аргументували: зростання гендерної рівності позитивно впливає на ріст ВВП на душу населення та зайнятість жінок [29, с. 178]. Відтак, ЄС зорієнтований на низку актуальних завдань у частині зміцнення гендерної рівності: підвищення зайнятості жінок, а відтак – зменшення рівня жіночого безробіття; скорочення сегрегації на ринку праці; уможливлення рівної оплати за рівну працю; узгодження між роботою та сімейним життям жінок і чоловіків; реінтеграція жінок, які повертаються до роботи після декретної відпустки; встановлення гендерного балансу в процесі прийняття рішень; усунення фінансових і нефінансових бар'єрів, що сприяє посиленню участі жінок на ринку праці та ін. Метою гендерної політики ЄС є максимальна включеність жінок і чоловіків у соціальне життя.

Нині ЄС виходить з позиції, що досягнення гендерної рівності в межах 27 держав-учасниць є питанням спільної відповідальності. Це вимагає об'єднання та дій усіх держав-учасниць, установ ЄС у партнерстві з громадянським суспільством, соціальними партнерами та приватним сектором. Виконання цих завдань особливо заaktuалізоване ситуацією повільного поступу держав-учасниць ЄС у зміцнення гендерної рівності. Прогнозуємо, що під впливом пандемії COVID-19 ситуація погіршиться.

Власне пандемія COVID-19 заaktuалізувала низку додаткових проблем в площині зміцнення гендерного паритету. Мова про те, що економічний спад, спричинений довготривалими карантинними обмеженнями, матиме істотні наслідки для гендерної рівності як під час спаду, так і подальшого відновлення. У порівнянні з доволі регулярними рецесіями, які зазвичай впливали на зайнятість чоловіків дещо сильніше, ніж зайнятість жінок, нинішнє падіння зайнятості, пов'язане із заходами антипандемічного соціального дистанціювання, має великий вплив на сектори з високою часткою зайнятості жінок (індустрію гостинності, туризм та ін.). Крім того, різко збільшилася потреба в догляді за дітьми, що істотно вплинуло на матерів, котрі працюють. Окрім аспекту зайнятості, існують й інші, наприклад, зростання домашнього насилля; це у підсумку може сприяти зростанню гендерної нерівності.

Хоч проблема гендерної нерівності характерна в цілому країнам ЄС, однак вона увиразнюється в державах-учасницях з різною інтенсивністю. Формулюємо гіпотезу про те, що країни Балтії, в структурі яких понад половину населення становлять жінки²⁷, зберігають низку проблем у частині гендерної нерівності та ще не уповні відповідають політиці ЄС щодо зміцнення гендерного паритету. Для цих країн характерний доволі сильний внутрішній

²⁷ Станом на 2019 рік частка жінок та чоловіків була в країнах Балтії приблизно однаковою: 53 % – в Естонії, 54 % – в Литві та Латвії.

спротив новаціям у площині впровадження принципу гендерної рівності, який має консервативне підґрунтя. В спільнотах пострадянських держав Балтії, на нашу думку, законсервована низка стереотипів, які призводять до явища «скляної стелі» – невидимого та формально ніяк не позначеного бар'єра, який обмежує кар'єрне просування жінок, безвідносно до їх професійних якостей, певним рівнем соціальної ієрархії.

4.1. Інституційні та ціннісні переешкоди відповідності Литви політиці ЄС зі зміцнення гендерної рівності.

Рух за гендерну рівність у Литві має довготривалу історію; він веде початок від 1905 року, коли була заснована Литовська асоціація жінок. Деяко негативний вплив на просування дискурсу гендерної рівності в Литві мало католицьке духовенство: жіночий рух послабився та розколовся на католицьку та соціально-ліберальну гілки. Водночас понад 100 років тому Литва надала жінкам виборче право (1918 р.) і це відбулося раніше, аніж у багатьох вже на той час ліберальних демократіях. Радянська окупація теренів Литви у 1940 році перервала ліберально-демократичну еволюцію жіночого руху та боротьбу за гендерний паритет, хоч в межах СРСР і проводилася політика зрівняння статей. Новий етап розвитку жіночого та правозахисного руху, пов'язаний із відновленням у 1990 році незалежності Литовської Республіки.

Нинішній стан справ щодо реалізації принципу гендерної рівності не уповні відповідний тому висхідному темпу, який у 1990-х роках взяла Литва. Конституція Литовської Республіки (1992) закріпила неприпустимість дискримінацій, зокрема й за ознакою статі (ст. 29). У 1998 році, вже ставлячи завдання вступу до ЄС, Литва прийняла (набув чинності 01.03.1999 р.) Закон

«Про рівні можливості для жінок та чоловіків» [28]. Цей нормативно-правовий акт, що закріпив і гарантує принцип гендерної рівності, чинний і нині. Він є першим у своєму роді нормативно-правовим актом на теренах Центральної та Східної Європи. Згаданий закон зобов'язав органи державної влади, освітні та наукові установи, роботодавців забезпечувати рівні можливості для статей, а також заборонив дискримінаційні дії. Водночас (1999 р.) було створено Офіс омбудсмена з рівних можливостей, який здійснює нагляд за дотриманням законності, контролює та розслідує скарги щодо випадків дискримінації населення. Держава приймає цільові програми: перша з них почала реалізовуватися у 2003 році [25, с. 3], а нині впроваджується вже четверта Національна програма щодо рівних можливостей для жінок і чоловіків на 2015–2021 роки [15]. Однак, попри згадані інституційні кроки, ситуація в Литві з гарантуванням гендерної рівності наразі проблематична, особливо якщо порівнювати з державами-лідерами гендерного паритету в межах ЄС.

Для оцінки відповідності певної держави-учасниці ЄС принципу гендерної рівності найперше застосовується Індекс гендерної рівності (Gender Equality Index). Він є інструментом заміру досягнень держав-учасниць ЄС у побудові гендерно-рівного суспільства. Так, у Литві 2019 року цей Індекс становив 55,5 балів (зі 100-а можливих). Це один з найнижчих показників у ЄС (23-є місце; для порівняння: у 2017 році – 19-е місце). Відзначимо: середній показник по ЄС 2019 року становив 67,4 бала, а Швеція як країна-лідер з гендерної рівності набрала 83,6 бала.

За результатами дослідження 2019 року американського дослідницького центру П'ю (Pew Research Center) [19, с. 90], гендерна рівність значуща для 88% опитаних респондентів з Литви. Цей ніби-то високий відсоток насправді є найнижчим показником, адже, до прикладу, у Швеції, Франції та Нідерландах гендерний паритет підтримують 99%, у Німеччині, Іспанії – 98% і т. д.

Натомість у Литві ще достатньо міцно укорінена підтримка традиційних гендерних ролей, а не егалітарного шлюбу. До порівняння: у Швеції 93% підтримують егалітарну модель, 3% – традиційну; натомість у Литві – відповідно 53% та 33% [19, с. 92]. Загалом згадана прихильність до егалітарного шлюбу більшою чи меншою мірою характерна пострадянському простору. Доволі характерним для Литви є й розрив у прихильності до гендерної рівності між чоловіками (54%) і жінками (68%). Для порівняння: у США чоловіки навіть частіше (93%) за жінок (89%) прихильні до ідеї рівності прав статей [19, с. 97].

Одним із найскладніших викликів в частині гендерної рівності в Литві є дискримінація жінок на ринку праці. З нормативної точки зору, закони Литовської Республіки забезпечують рівні можливості для реалізації прав жінок та чоловіків, не дискримінують громадян за ознакою статі. Однак, на практиці існує чимало проблем, пов'язаних з гендерною належністю, гарантуванням гендерної рівності. Найперше, йдеться про те, що від 2011 року постійно зростає розрив у заробітній платі жінок і чоловіків. За статистикою 2016 року середньомісячний валовий щомісячний заробіток жінок становив 84,4% від заробітної плати чоловіків; при цьому гендерний розрив в оплаті праці у приватному секторі був більшим (17,6%), ніж у державному (13,7%)²⁸. У 2018 році в Литві валова заробітна плата жінок була на 14,4% нижча, ніж у чоловіків. Для порівняння: в межах ЄС цей показник становив 16,2%. Також у Литві можна спостерігати не лише відмінності в оплаті праці, а й відчутний розподіл зайнятості на «жіночу» та «чоловічу» (горизонтальна сегрегація).

За результатами згаданого вище дослідження 2019 року Pew Research Center, 28% опитаних литовців вважає, що в кризові часи, зумовлені

²⁸ Дані див.: <https://www.female-rights.com/lithuania/>

карантинними обмеженнями, чоловіки мають мати пріоритет в отриманні робочих місць; це високий відсоток на тлі інших держав. Натомість 64% литовці не поділяють цієї думки [19, с. 95].

У 2020 році у Литві на рівні експертів та широкої громадськості обговорюються [57] варіанти імплементації Директиви ЄС про баланс праці та життя (Work-Life Balance Directive) [17], яка набула чинності 01.08.2019 р.²⁹ Норми Директиви з дотримання балансу між працею та життям спрямовані на зміну правил гри для чоловіків і жінок у межах ЄС; ці правила підтримують рівний розподіл відповідальності, що уможливить для жінок залишитися на ринку праці та взяти на себе відповідальні керівні функції. Однак наразі ті альтернативні варіанти імплементації згаданої Директиви зазнали критики НУО, які працюють у сфері просування гендерної рівності.

Окремий дослідницький інтерес становить проблема участі литовських жінок у політиці та процесі прийняття державних рішень. За результатами демократичних виборів до Сейму Литовської Республіки 1992 року в парламент увійшли 7,1% жінок, у 1996 році – уже 16,8%. Однак, уже на наступних виборах 2000 року жіноче представництво в парламенті знизилося до 10,6%; у 2004 році воно становило 22%, 2008 – 18,4% [31, с. 111], 2012 – 23,1%, 2016 – 21,2%. За результатами виборів 2020 року до нового складу Сейму увійшло 27% жінок (38 з 141 депутата), однак таке деяке кількісне зростання не дозволяє стверджувати про стійку висхідну динаміку жіночого представництва у вищому законодавчому органі Литві. Трансформація політичного порядку денного для жінок, зміна стилю прийняття рішень органами влади тощо можлива лише тоді, коли політичні структури щонайменше на третину будуть представлені жінками. Загалом у Литві є одна

²⁹ У держав-учасниць ЄС є три роки на прийняття законів, підзаконних актів тощо, аби відповідати цьому акту ЄС.

з найнижчих представленостей жінок у парламенті в межах ЄС, а говорити про стійку висхідну динаміку росту частки жінок у складі Сейму Литовської Республіки на основі результатів виборів 2020 року було б дуже передчасно.

За даними станом на кінець 2019 року [35] в Литві: 1) до Сейму входять 34 жінки та 107 чоловіків (24% і 76% відповідно); 2) до уряду – 1 жінка і 13 чоловіків (7% та 93% відповідно); 3) головами муніципалітетів є 5 жінок і 55 чоловіків (8% та 92% відповідно); 4) членами муніципальних рад є 424 жінки і 1037 чоловіків (29% та 71% відповідно); 5) членами Європейського парламенту, обраними від Литовської Республіки, є 3 жінки та 8 чоловіків (27% і 73% відповідно³⁰). Водночас трансформація політичного порядку денного для жінок, зміна стилю прийняття рішень органами влади тощо можлива лише тоді, коли політичні структури щонайменше на третину будуть представлені жіноцтвом [14].

Від початку розвитку багатопартійності в Литві національні політичні партії намагалися (принаймні, декларували) намір впроваджувати принцип гендерної рівності, враховувати у своїх партійних програмах потреби жінок-виборців; деякі партії створили жіночі «крила» своїх організацій. Наявна висхідна динаміка у несприйнятті чоловічою частиною литовського Сейму питання гендерних квот. З одного боку, ідея гендерної рівності за останні десятиліття набирала оберти в литовській політиці, однак водночас наростала й опозиція до неї. Поправка щодо застосування гендерних квот на виборах до муніципальних рад була запропонована ще у 2001 році депутаткою Сейму Б. Весаїте (B. Vėsaitė), але не підтримана парламентом. Це засвідчує відсутність розуміння литовською політичною елітою того, що гендерні квоти

³⁰ Зауважимо, що у складі Європейського парламенту станом на кінець 2019 року відсоткове співвідношення жінок та чоловіків було значно вище, а саме – 41:59.

є важливим інструментом зменшення гендерного дисбалансу в політиці. Натомість у країнах-піонерах гендерної рівності (наприклад, скандинавських) гендерні квоти практикуються від 1970–1980-х років і є соціально-результативними. Додамо, що також у Литві не була підтримана законодавча ініціатива 2004 року жінок литовського Сейму інституціоналізувати принцип гендерного паритету. Після згаданих дебатів щодо цього питання воно було поставлено на паузу.

Нині у Литві в ході парламентських виборів використовується механізм добровільних партійних квот. Зокрема, з тих політичних партій, які нині (станом на жовтень 2020 р., напередодні чергових парламентських виборів) представлені в парламенті, зобов'язання щодо таких квот взяла на себе лише Литовська соціал-демократична партія (LSDP). Натомість законодавчих гендерних квот у Литовській Республіці встановлено не було. Цьому є низка причин, з поміж яких – нормативні та культурні чинники, пов'язані з патріархальними установками литовської політичної еліти, ставленням до гендерних квот як певного відродження радянської спадщини [33, с. 58] тощо.

Литовська політична система у пострадянський період зазнала справді масштабних змін, однак навіть після того, як упродовж десятиліття (2009–2019 рр.) державу очолювала жінка (Д. Грібаускайте), представництво жінок на найвищих політичних рівнях залишається обмеженим, а гендерна рівність продовжує представлятися як другорядна політична проблема в публічному дискурсі [31, с. 124]. Видається, навіть якщо жінки Литви й обіймають високі державні посади, вони нечасто мають можливість впливати на формування політики, оскільки є менш інтегровані в неформальні соціальні мережі, фактичні групи прийняття рішень, які генерують ідеї щодо політичних кроків у майбутньому [25, с. 4]. Власне на пострадянському просторі роль

різноманітних неформальних механізмів залишається значною, попри непрозорий характер.

Ситуацію з представленістю жіноцтва в литовській політиці доволі чітко маркують й нині актуальні слова французької філософині Л. Ірігарей, сказані понад три десятиліття тому (1985 р.): «У жінок з'являються можливості в політиці, але вони часткові, локальні. Ці можливості лиш є поступками чинної влади, але не утвердженням нових цінностей». Поділяємо таку думку, позаяк саме від зміни цінностей конкретного суспільства узалежнений його поступ у реалізації принципу гендерної рівності, а в аксіологічному вимірі в литовському суспільстві зберігається деякий спротив ліберально-демократичним цінностям.

Зауважимо, що не лише політика, а й навіть такі сфери, як освіта та наука, досі не є гендерно-збалансованими в Литві. Результати дослідження литовських учених [58, с. 237], яке охопило литовські університети, підтвердило наявність асиметричного гендерного розподілу та вертикальної сегрегації в системі вищої освіти Литви. Жінки домінують на найнижчому рівні адміністративних та наукових посад, тоді як чоловіки переважають на вищих щаблях освітянсько-наукової ієрархії. Ця ситуація потребує перегляду з позицій принципу гендерної рівності в секторі освіти та науки.

На перший погляд, громадяни Литви як держави-учасниці ЄС мали б поціновувати гендерну рівність як важливий стимул соціальних змін і прогресу. Однак занадто багато литовських жінок досі не мають «сміливості та активної позиції у реалізації своїх рівних можливостей, зберігають догматичне та стереотипне мислення щодо статей та розширення концепції прав жінок» [40, с. 277]. Це свідчить про ще значну роль у литовському суспільстві патріархальних підходів про «нижчий» статус жінки [51]. Для литовського суспільства характерні консервативні настрої, які стримують впровадження

гендерного паритету. Ще одним свідченням консерватизму литовської спільноти є те, що сучасна політика гендерної рівності більше ініціюється до впровадження ззовні (спершу – СРСР, нині – ЄС), аніж місцевими ініціативами [59, с. 353].

В Литві очевидними є непрямі форми дискримінації жінок. Довший час такою формою були конструкції прізвищ жінок, коли будова слова-прізвища відбивала соціальний статус жінки [11, с. 21]. Прізвища жінок відрізнялися від прізвищ чоловіків за суфіксом, який залежав від того, прізвище батька чи чоловіка має жінка³¹. Така практика порушувала приватність сімейного статусу жінок, однак виправдовувалася значною частиною суспільства як кількасотлітня³² традиція литовців. Щоправда, від 2003 року утворення жіночих прізвищ дещо спростили на законодавчому рівні: жінки можуть не утворювати прізвище за допомогою визначених суфіксів. Водночас низка дискримінаційних обмежень для жінок у частині утворення їх прізвищ все ж досі зберігається. Показово в частині аргументації консерватизму литовського суспільства й те, що питання прізвищ жінок вперше було порушено аж у 1998 році, коли проблема соціальної дискримінації увиразнилася в публічному дискурсі [25, с. 5]. Тоді справа про правомірність словотвору прізвищ литовських жінок навіть розглядалася Європейським судом з прав людини³³.

³¹ Наприклад, прізвище чоловіка – Sauliūnas, заміжньої жінки (вдови) – Sauliūnienė, незаміжньої жінки – Sauliūnaitė. В литовській традиції є кілька видів суфіксів, за допомогою котрих утворюються жіночі прізвища, додаючись до кореня прізвища батька, чоловіка. Донедавна це була основна характеристика литовської антропоніміки.

³² Суфікси у прізвищах XVI–XVIII століть ґрунтувалися, найперше, на майнових правовідносинах і питаннях спадкування.

³³ Відзначимо, що Європейський суд з прав людини тоді відмовив у розгляді справи з огляду на те, що справа не розглядалася первинно судами Литовської Республіки.

Правовим підґрунтям для такого звернення ініціативного жіноцтва Литви була Європейська конвенція з прав людини, яка власне й гарантує право на приватне життя, захищаючи інформацію про сімейний стан особи.

Показово, що ініціаторами розгляду цього питання були не литовські жіночі, правозахисні організації, а спільнота активних жінок Литви (письменниці, журналістки та ін.). Натомість жіночі НУО на той час не помічали дискримінацію у словотворі прізвищ або ж не вважали це питання значущим.

З одного боку, литовські жінки все чіткіше розуміють, що право не мати прізвища з обов'язковим суфіксом стало правом вибору інформації, яку вона хоче оприлюднити про себе. З іншого боку, після вступу в дію у 2003 році новацій щодо написання прізвищ змінювання жінками прізвища на нейтральне не набуло масового характеру. В литовському суспільстві періодично фіксуються спроби дискусій на тему негативного впливу відмови від прізвищ без суфіксів, основним аргументом якої є ніби-то руйнування унікальної спадщини литовської нації.

Великою проблемою для Литви залишається домашнє насилля щодо жінок: його зазнає в тій чи іншій формі кожна третя жінка. Тільки за 2019 рік за даними Департаменту статистики Литовської Республіки було зафіксовано 53 тис. повідомлень про домашнє насильство; при цьому їх кількість стрімко зростає, приміром, у 2012 році зафіксовано понад 18 тис. таких повідомлень [9]. Величезна кількість протиправних дій, пов'язаних із насиллям у сім'ї залишається незаявленою та безкарною.

З 2013 року в Литві домашнє насилля криміналізоване. Водночас саме тут опитування громадської думки зафіксували схильність респондентів уважати, що жінка сама є винною у застосуванні до неї тієї чи іншої форми насилля. Значна частина литовського суспільства вважає ті чи інші форми

домашнього насильства прийнятним способом поведінки. Також Литва (як і Латвія) є серед небагатьох країн ЄС, яка не ратифікувала Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульську конвенцію)³⁴. В країні відсутня політична воля, для того, щоб ратифікувати такий важливий з позиції гендерної рівності документ.

4.2. Реалізація принципу гендерної рівності в умовах домінування консервативної складової політико-правової культури: аналіз кейсу Латвії.

Для Латвії гендерна рівність – це порівняно нова концепція, яка впроваджується на державному рівні. Інституційний механізм реалізації гендерної рівності був створений у 1999 році. На Міністерство соціального забезпечення було покладено відповідальність за розробку політики гендерної рівності. Однак за цей час (понад два десятиліття) Латвії так і не вдалося досягти сильної та послідовної політики гендерної рівності.

До початку євроінтеграційного процесу питання гендерної рівності не знаходилися на вищих щаблях політичного порядку денного. Необхідність виконання вимог до держав-кандидатів на членство в ЄС та подальший статус держави-учасниці спонукав до включення питання гендерної рівності до

³⁴ У 2013 році цей документ був підписаний, однак досі не ратифікований Сеймом Литовської Республіки, в якому сформувалася потужна опозиція проти Стамбульської конвенції, попри те, що значна частина її норм вже є виражена у литовському законодавстві. Причиною спротиву процесу ратифікації Конвенції її опоненти називають те, що вона нав'язує гендерну ідеологію, яка власне не стосується захисту від домашнього насильства, однак істотно шкодить моральним засадам і сімейним цінностям литовського суспільства (найперше, йдеться про трансгендерних людей).

політичного порядку денного країни. Чи не найважливішим кроком для включення питання гендерної рівності до політичного порядку денного стало прийняття правової системи ЄС (*acquis communautaire*), що передбачило приведення національного законодавства Латвійської Республіки до вимог права ЄС, імплементацію положень *acquis*. Це сприяло урахуванню принципу гендерної рівності при розробці керівних принципів у будь-якій галузі на всіх рівнях. Однак очевидним є те, що у політиці Латвії явно не робиться акцент на гендерній проблематиці.

У Індексі гендерної рівності за 2019 рік Латвія посіла 18-е місце з-поміж країн ЄС (59,7 зі 100 балів). Це кращі позиції, приміром, за Литву (55,5 бала), однак позиції Латвії нижчі (на 7,7 бала) за середній показник по ЄС. Водночас простежується стійка тенденція росту Індексу в цій країні, що свідчить про наявні досягнення: 2005 рік – 53,4 бала; 2013 – 55,2; 2015 – 56,2; 2017 – 57,9 бала. Та попри очевидну конструктивну динаміку в Латвії зберігається низка проблем у площині реалізації принципу гендерної рівності, проаналізувати які є нашим завданням.

Законодавство Латвії забороняє будь-яку дискримінацію за ознаками статі [16]. Конституція Латвійської Республіки (ст. 91) передбачає, що «усі люди в Латвії рівні перед законом і судом. Права людини реалізуються без будь-якої дискримінації» [52]. Конституційно-правова норма про гендерну рівність відсутня; окремого закону, який би унормовував питання гендерної рівності, в Латвії теж не має. Водночас закони та підзаконні акти, чинні в Латвії, передбачають механізми запобігання усеможливим дискримінаціям за ознакою статі. Найперше, принципи гендерної рівності були впроваджені у трудові відносини, а з часом – привнесені й в інші сфери суспільного життя.

Перша Концепція впровадження гендерної рівності (2001 р.) [13] визначила завдання інтегрувати гендерний підхід до розробки, впровадження

та підтримання рівності прав статей. Цей концептуальний документ був використаний як основа для розробки подальших планів дій і документів. Зокрема, гендерна проблематика була увиразнена в кожному з політичних планів дій, прийнятих урядом Латвійської Республіки у 2004, 2007, 2012 і 2018 роках. Найперше, у цих планах акцент робився на питаннях створення та функціонування стійких інституційних механізмів, які б сприяли реалізації принципу гендерної рівності.

Урядовий акт Латвійської Республіки «План сприяння рівним правам та можливостям жінок та чоловіків на 2018–2020 роки» [41] має своїм завданням сприяти інтегрованому впровадженню гендерної політики. Звичайно ж, формально цей План відповідає Дорожній карті ЄС щодо гендерної рівності й основними напрямками дій визначає: сприяння економічній незалежності та рівним можливостям на ринку праці; сприяння рівним освітнім можливостям; зменшення поширеності гендерного насильства; посилення ефективності органів влади у питаннях гендерної рівності; навчання громадськості питанням гендерної рівності. Саме ці питання в Латвії і є найбільш проблемними. Однак, як і з багатьох інших питань державно-правового розвитку наявні серйозні розбіжності між запланованим і реалізованим, а поточне погіршення соціально-економічних показників через пандемічні обмеження призвело до призупинення реалізації багатьох запланованих проєктів.

Зауважимо: в парламенті Латвійської Республіки відсутній спеціалізований структурний підрозділ з гендерних питань. Ці питання віднесені до компетенції парламентської комісії з прав людини та громадських справ³⁵. Однак практична участь цієї комісії в гендерних питаннях є незначною, а останнім часом її діяльність в основному була пов'язана з

³⁵ Див.: https://titania.saeima.lv/Personal/Deputati/Saeima13_DepWeb_Public.nsf/structureview?readform&type=3&lang=LV

критикою Стамбульської конвенції та аргументації недоцільності її ратифікації Сеймом Латвійської Республіки.

Міжінституційна співпраця в Латвії щодо запобігання дискримінації за ознакою статі та впровадження принципу гендерної рівності є відносно слабкою. Тут збереглися сильні гендерні стереотипи та гендерна сегрегація на ринку праці та в освіті, стійкі розриви в оплаті праці між чоловіками та жінками. Саме у Латвії однією з найвищих в ЄС є чисельність людей, які зазнають труднощів у поєднанні роботи та сімейного життя [18, с. 4].

Одним із важливих аспектів реалізації гендерної рівності є належне представництво жінок в органах влади. Виборче право в Латвії (як і в Литві³⁶) жінки отримали у 2018 році. Перша депутатка парламенту була обрана у 1931 році (Verta Pīriņa). За даними Центрального статистичного бюро Латвії [48], динаміка жіночого представництва в Сеймі Латвії від першого до нинішнього (13-го) скликання є наступною:

1-е, 2-е та 3-є скликання (1922-1931) – 0

4-е скликання (1931-1934) – 1

5-е скликання (1993-1995) – 14

6-е скликання (1995-1998) – 8

7-е скликання (1998-2002) – 17

8-е скликання (2002-2006) – 18

9-е скликання (2006-2010) – 19

10-е скликання (2010-2011) – 19

11-е скликання (2011-2014) – 21

12-е скликання (2014-2018) – 19

³⁶ У третій державі Балтії – Естонії – жінки набули виборче право роком пізніше – у 1919 році.

13-е скликання (2018-) – 31 жінка-депутат Сейму Латвійської Республіки.

Передчасно було б стверджувати, що зростання жіночого представництва у Латвійській Республіці є стійкою тенденцією, однак ознаки цього процесу намітилися. За результатами останніх виборів наявне зростання жіночого представництва в законодавчому органі влади (31%; нинішній склад Сейму Латвійської Республіки – 100 осіб). Законодавчі гендерні квоти в Латвії відсутні. Наявна інформація лише про те, що правоцентристська партія «Єдність» (Vienotība) на останніх виборах (2018 р.) пропонувала до своїх партійних списків майже 40% кандидатів-жінок, ймовірно, ставлячи за мету набрати якнайбільше голосів жіночого електорату (добровільна партійна виборча квота).

Щодо виконавчої влади, то у складі уряду Латвії (15 осіб) лише дві жінки обіймають³⁷ міністерські посади³⁸. За роки після відновлення незалежності Латвії лише одна жінка (Л. Страуюма) обіймала посаду прем'єр-міністра Латвійської Республіки. З шести президентів незалежної Латвійської Республіки одна жінка (В. Віке-Фрейберга) обіймала цю державну посаду. На муніципальному рівні Латвія також має відносно високу частку жінок-депутаток: на останніх виборах 2017 року 34% обраних депутатів – жінки. Серед голів муніципалітетів жінки становили 24,4%.

У Латвії жінки навіть частіше за чоловіків працюють на суддівських посадах: 79% суддів – жінки. Водночас найвищою частка жінок є в судах першої інстанції та районних судах, а не на рівні апеляційних, касаційних інстанцій. Загалом у сфері права жінки займають домінуючий відсоток посад, однак не на рівні найвищої управлінської ланки.

³⁷ Станом на 10.01.2021 р.

³⁸ Див.: <https://www.mk.gov.lv/lv/amatpersonas>

Попри певне зростання участі жінок Латвії у громадсько-політичному житті, їх загальна залученість у політику, рівень громадсько-політичного активізму залишається недостатнім. Латвійські дослідниці А. Путніна та Л. Зіверте [34] основними перешкодами для жінок у політиці визначили: вертикальну гендерну сегрегацію в політиці; упереджене ставлення до жінок у політиці; важливість неформальних контактів у політиці, якими переважно не охоплені жінки; наявність гендерних стереотипів; недостатня взаємна підтримка та співпраця між жінками-політиками та ін. Чим про вищий рівень політики Латвії йдеться, тим закритіша політика і різкіше виявляється гендерна нерівність. Жінки в політиці стикаються з багатьма перешкодами як з точки зору доступу до ресурсів, так і правил гри в партіях.

Однією з контроверсійних проблем Латвії на шляху до гендерного паритету є відмова Сейму Латвійської Республіки ратифікувати Стамбульську конвенцію. Очевидно, що щонайменше до кінця 2020 року це не буде зроблено, адже за заявою 21-го депутата парламенту 03.08.2020 р. Конституційний суд Латвійської Республіки порушив справу про відповідність цього дискусійного міжнародно-правового документа Основному Закону Латвійської Республіки [24]; кінцевий термін розгляду питання – 04.01.2020 р.

Оскаржувані латвійськими депутатами окремі норми Стамбульської конвенції трактовані як такі, що не відповідають сімейним і християнським цінностям, котрі формують ідентичність Латвійської держави, підривають цінність традиційної сім'ї. Найперше, латвійські депутати Сейму звертають увагу на суперечність норм Стамбульської конвенції ст. 110 Конституції Латвійської Республіки, за якою держава взяла на себе зобов'язання захищати, підтримувати шлюб – союз між чоловіком та жінкою, сім'ю, а також права

батьків і дітей³⁹ [52]. Відзначимо, що більшість провідних політичних сил Латвії, а також юридична доктрина цієї держави, дотримуються класичного, консервативного тлумачення інституту сім'ї [47, с. 194].

Активними в обговоренні питання ратифікації Стамбульської конвенції є не лише правоцентристські, консервативні парламентські актори, а й ідеологічно близький сегмент латвійського громадянського суспільства. Згадані суб'єкти латвійської політики перебувають на позиціях, що Стамбульська конвенція увиразнює штучно модельовану концепцію соціальної статі, замасковану під юридичну термінологію, щоб нав'язати суспільству ідеологічні орієнтири, несумісні з природною концепцією прав людини, тим самим намагаючись побудувати уявну, спотворену думку про чоловіка та жінку.

Історично склалося так, що жінки в Латвії мають високий рівень участі на ринку праці та доволі високий рівень освіти. Кількість жінок, які здобули вищу освіту, в Латвії має тенденцію до зростання: 1999 рік – 14,6% жінок, 2009 – 24,8%, 2019 – 36,6% [21]. Однак попри освітній «стрибок», у сфері зайнятості наявними є сильні гендерні стереотипи, а значна сегрегація в освітньому, а також професійному та економічному секторах веде до розриву в оплаті праці між чоловіками та жінками. Розмір заробітної плати жінок Латвії на 15,9% менший, аніж чоловіків. На латвійському ринку праці доволі вираженою є сегрегація.

Великою проблемою Латвії залишається гендерно-орієнтоване насильство. У порівнянні з іншими країнами ЄС, жінки в Латвії частіше

³⁹ Норма про це подана в редакції від 15.12.2005 р. Відомо, що зміни формулювання норми про сім'ю були внесені на тлі піднесення настроїв гомофобії після першої в історії Латвії ЛГБТІ-ходи «Riga Pride», у ході котрої до учасників була проявлена нетерпимість, мова ворожнечі та фізична агресія.

страждають від насильства, особливо – фізичного. Останніми роками Латвія внесла зміни до Кримінального та Цивільного кодексів у частині боротьби з насильством щодо жінок, а також докладає зусиль для пом'якшення цієї проблеми. Про її масштаби свідчить те, що приблизно кожна третя латвійська жінка за життя зазнавала тих чи інших форм домашнього насилля, тоді як чоловіки стикаються з цією проблемою переважно поза сім'єю. Значна частина жертв жіночого насильства не повідомляють про протиправні дії ні в правоохоронні органи, ні в служби підтримки жертв насильства. Така ситуація характерна не лише Латвії, однак саме Латвію відрізняє в межах ЄС те, що велика кількість жінок із тих, хто зазнав тієї чи іншої форми насильства (32,1%), нікому ніколи не розповідали про протиправні дії щодо себе. Такий показник вдвічі вищий за середній по ЄС [21].

Від 2015 року в Латвії доступна державна соціальна реабілітація жертв насильства (фізичного, емоційного, сексуального та ін.) серед дорослих (раніше були доступні послуги з реабілітації лише дітей). У 2019 році 429 осіб у Латвії пройшли таку реабілітацію, більшість з яких – жінки (лише 19 чоловіків) [21].

У Латвії вже три десятиліття відбувається складний і повільний процес привнесення ліберально-демократичних цінностей. Наразі ще зберігаються сильні установки щодо традиційних ролей чоловіків і жінок. Дуже характерними є дискримінаційні гендерні стереотипи, патріархальні та сексистські погляди, увиразнювані в медіа та риторичі політиків, заклики до збереження традиційних цінностей. Власне те, що в Латвії сильними є гендерні стереотипи, ілюструє медіапродукція та реклама, де жінки фігурують у сексуальному контексті; при цьому на законодавчому рівні не вжито належних заходів для запобігання цьому. Для Латвії (і не лише для цієї країни)

характерною є ситуація, коли багато кейсів дискримінації за ознакою статі залишаються незафіксовані компетентними органами, а відтак – безкарними.

Політико-правову культуру характеризує укорінена думка про те, що нерівність між жінками та чоловіками на роботі, під час соціальної діяльності є прийнятною і навіть певною мірою позитивною. Загальна обізнаність латвійців щодо проблематики гендерної рівності є доволі обмеженою серед широкого загалу. Навіть державних службовців характеризує недостатня гендерна компетентність, причиною чого є відсутність обов'язкового навчання державних службовців із питань гендерної рівності.

Наразі Латвії не вдалося встановити сильну та послідовну політику гендерної рівності. Хоч Латвія й озвучує, що нею докладено на інституційному рівні значних зусиль для реалізації принципу гендерної рівності, багатьох можливих заходів для захисту жінок все ж ужито не було. Очевидною є доцільність прийняття Латвією окремого закону про гендерну рівність відповідно до міжнародно-правових зобов'язань щодо боротьби зі стереотипами та множинною дискримінацією. Міжнародні інститути, особливо на рівні ЄС, неодноразово звертали увагу владних інститутів Латвійської Республіки на необхідність гендерно-орієнтованого бюджетування як уже визнаного ефективного інструмента досягнення гендерної рівності, який сприяє підвищенню ефективності використання бюджетних коштів.

На думку дисертанта, в Латвії наразі відсутній комплексний підхід до викорінення гендерного насильства; співпраця між залученими установами є відносно слабкою. В суспільстві бракує реального розуміння важливості гендерної рівності. Загальна поінформованість про широке коло проблем гендерної рівності є невисокою. Традиційними культурними цінностями Латвії є сімейні цінності патріархального типу; свобода від патріархальних

стереотипів ще не є характерна латвійцям. Традиційні сімейні цінності активно підтримуються консервативними, націоналістичними політичними акторами, які мають значний вплив у Латвії.

Глобальна фінансова криза, яка розпочалася у 2008 році, стала великою проблемою на шляху досягнення гендерної рівності в Латвії (як і в багатьох інших країнах). Обмежені фінансові ресурси, скорочення бюджету в усіх секторах дещо загальмували практичну реалізацію багатьох заходів щодо практичної реалізації принципу гендерної рівності. Наразі ще не обліковані ті втрати на шляху до досягнення гендерного прогресу, які упродовж 2020 року спричинили карантинні обмеження, однак, прогнозуємо, глобальна пандемія відкине процес поглиблення гендерного паритету (ріст насилля в сім'ї, високі ризики економічної незахищеності, збільшення ризиків жіночої бідності тощо).

4.3. Перешкоди поглибленню гендерних реформ в Естонії в умовах висхідного консервативно-радикального курсу влади.

Естонія, як інші посттоталітарні держави Центральної та Східної Європи, має унікальну історію еволюції реалізації принципу гендерної рівності: від національних рухів за права жінок у часі до Другої світової війни до нав'язаних недемократичною державою жіночих рухів у комуністичну добу. Нині ж жіноцтво Естонії стикається з дилемою узгодження очікувань ще виражено патріархального, консервативного суспільства щодо ролі жінки (матері, дружини, доглядальниці тощо) зі західними (ліберально-демократичними) тенденціями та ініціативами, спрямованими на утвердження рівних можливостей статей. Хоча за культурним корінням Естонія належить

до групи країн Північної Європи, гендерний егалітаризм в естонському суспільстві значно нижчий, аніж, приміром, у Норвегії чи Швеції [7, с. 13].

Рух за захист прав жінок та гендерну рівність еволюціонує в Естонії від 1882 року, коли вперше активістка Н. Йохансон-Пярна (Natalie Johanson-Pärna) публічно підняла питання освіти естонського жіноцтва. Відтоді жіночий ліберально-демократичний активізм мав позитивну висхідну динаміку аж допоки СРСР від 1940-х років не почав використовувати питання ролі та прав жінок як елемент державної пропаганди (героїчна праця радянської жінки). 50 років Естонії у складі СРСР позначилися на цінностях та ставленні населення до гендерних ролей у суспільстві. Друга світова війна та радянські репресії істотно зменшили чоловіче населення, а жінкам довелося взяти на себе колись традиційно чоловічі ролі. Згодом КПРС контролювала «правильний» баланс чоловіків і жінок у політичних та урядових органах [22].

Ринкові реформи, розпочаті після проголошення незалежності Естонської Республіки, на переконання дослідників [8], більш деструктивно вплинули саме на жінок, аніж на чоловіків: у 1990-х роках безробіття серед естонських жінок становило 38,3%, а серед чоловіків – 24,7%. При цьому оплата праці жінок була нижчою навіть попри вищий рівень їх освіти та кваліфікації. Горизонтальна гендерна сегрегація, тобто нерівний розподіл жінок і чоловіків у різних професіях (т. зв. «скляні стіни»), у цей час в Естонії вже була очевидною та зберігається досі.

Увагу до проблеми гендерної рівності в Естонії почали приділяти в ході підготовки до вступу в ЄС вже у першій половині 1990-х років. Безумовно, прогрес трьох десятиліть реформ є очевидним. У 2002 році було відкрито перший притулок для жінок, які страждають від сімейного насильства, а у 2004 – такий же притулок для матерів з дітьми. У 2004 році прийнято знаковий нормативно-правовий акт – Закон «Про гендерну рівність», який був

доповнений у 2009 році Законом «Про рівне ставлення»; однак чинні норми про гендерну рівність на практиці досі не мають належної реалізації. З 2005 року функціонує інститут Уповноваженого з гендерних питань.

Попри те, що у багатьох світових рейтингах, індексах Естонія нині займає передові позиції, виражена гендерна нерівність залишається проблемною характеристикою цієї держави-учасниці ЄС. Традиційні гендерні ролі в Естонії дуже стійкі до змін; фактичний розподіл ролей у сім'ях залишається усталеним і повільно коректується в напрямку ліберально-демократичних цінностей. Однак й певний прогрес Естонії упродовж останніх років не можна не помічати. Індекс гендерної рівності цієї держави за 2019 рік становив 59,8 бала зі 100-а можливих (це 17-е місце в ЄС). На перший погляд, це не надто високе досягнення. Однак потрібно взяти до уваги, що за період 2005–2017 років відбулося зростання цього показника (на 7,6 бала). До того ж попри чисельні наявні на сьогодні проблеми, у групі країн Балтії саме Естонія має найвищі позиції за критерієм гендерної рівності⁴⁰.

На відміну від Латвії, в Естонії було прийнято окремий нормативно-правовий акт із гендерних питань – Закон Естонської Республіки «Про гендерну рівність» [50], прийнятий напередодні набуття Естонією членства в ЄС (07.04.2004 р.). За цим законом запроваджено посаду Уповноваженого з питань гендерної рівності. Останнє – це ще одна відмінність від Латвії, де такий інститут захисту прав людини відсутній.

Сприяння гендерному рівноправ'ю є компетенцією Міністерства соціальних справ Естонської Республіки. Однак ознайомлення з матеріалами на сайті цієї урядової інституції⁴¹ не переконує щодо активної та послідовної

⁴⁰ Нагадаємо, Латвія у Індексі гендерної рівності 2019 року була на 18-му місці в ЄС (59,7 балів), а Литва – аж на 23-му місці (55,5 балів).

⁴¹ Див.: <https://www.sm.ee/ru/gendernoe-ravnopravie>

діяльності уряду Естонії в боротьбі з гендерними стереотипами, мінімізацією різноманітних форм гендерної нерівності тощо. А на тлі протидії глобальній пандемії COVID-19 складається враження, що гендерна проблематика узагалі відступила на задній план.

Також §24 Закону Естонської Республіки «Про гендерну рівність» передбачив створення урядового органу – Ради з питань гендерної рівності (дорадчий орган Міністерства соціальних справ). Однак інформаційна сторінка Ради⁴² демонструє незначний активізм цієї Ради у 2017–2018 роках, а інформація про діяльність у 2019–2020 роках узагалі відсутня. Це дозволяє припустити, що на рівні інститутів влади гендерні питання все ж залишаються другорядними та підіймаються, найчастіше, як вимушена реакція на вимогу реформ, озвучена зовні, переважно від інститутів ЄС.

До складу Рійгікогу останнього скликання увійшло 29 жінок, що становить 28,71% складу парламенту. Відзначимо, що це найвищий відсоток жіночого представництва в історії Естонії. Водночас законодавчих або ж добровільних партійних квот в Естонії нині немає; вони ніколи не впроваджувалися.

Естонські високопосадовці, найперше ті, для котрих характерна радикальна, консервативна ідеологія, демонструють гендерно-упереджену риторику. Наприклад, міністр внутрішніх справ Естонії М. Хельме (Mart Helme) позиціював главу Естонської Республіки К. Кальюлайд як «емоційну жінку». Такий факт було зафіксовано після того, як президент залишила церемонію присяги міністра зовнішньої торгівлі та інформаційних технологій М. Куузика (Marti Kuusik), члена консервативної партії EKRE, котрого було

⁴² Див.: <https://www.sm.ee/et/soolise-vordoigusliikkuse-noukogu>

звинувачено в домашньому насильстві⁴³. Ще один приклад гендерно-упередженої риторики М. Хельме стосувався факту призначення (08.12.2019 р.) С. Марін (Sanna Mirella Marin) прем'єр-міністром Фінляндії. У ток-шоу на радіо М. Хельме публічно озвучив щодо фінського уряду: «Тепер ми бачимо, як одна продавчиня стала прем'єром та як інші (вуличні активісти та люди без освіти) стали членами уряду» [10]. Естонський високопосадовець дозволив собі такі оцінювальні судження на основі інформації, яку фінська прем'єр-міністр раніше публічно озвучила про себе: походження з неблагополучної родини, робота касиром перед вступом до університету та початком політичної кар'єри.

Ще один представник естонської політичної династії Хельме – М. Хельме (Martin Helme) – також увиразнює гендерно-упереджену риторику. На його думку, гендерна нейтральність і фемінізм є людиноненависницькими концепціями. Прагнення до рівності статей, на думку М. Хельме, суперечить людській природі та винятково небезпечно для суспільства. Такі підходи розвиває ще один активний член ЕКРЕ – Я. Мадісон (Jaak Madison), який озвучив позицію партії про те, що повна рівність і гендерна нейтральність неможливі [43]. Описані вище публічні заяви, на нашу думку, є проявом реваншу ліберальної демократії в Естонії, який посилюється за результатами останніх парламентських виборів (2019 р.). Також партія ЕКРЕ виступає проти доцільності впровадження в політику практики гендерних квот, однак не

⁴³ М. Куузик застосував насильство (зламав руку) щодо своєї дружини; це призвело до її довгочасної непрацездатності. Водночас экс-міністр стверджує, що звинувачення його саме в застосуванні насилля до члена сім'ї є безпідставними. В результаті критики громадськості М. Куузик, пропрацювавши один день на посаді, подав у відставку, однак звернувся до суду за компенсацію від держави за порушення його трудових прав (позов у розмірі 31,5 тис. євро).

заперечує проти входження жінок до партії: у складі партії функціонує жіноче крило – Асоціація EKRE, а якщо звернутися до персонального складу фракції EKRE у Рійгікогу, то в ній⁴⁴ з 19 членів 4 жінки-депутатки (M. Aart, H.-M. Helme, K. Kingo, Kai Rimmel).

Попри фемінізацію вищої освіти, Естонія стикнулася з проблемою значного розриву між заробітною платою чоловіків і жінок, яка вже довготривало є в групі держав з найвищим розривом у межах ЄС, а також новими дискримінаційними практиками у сфері зайнятості, фемінізацією бідності [23; 36; 45; 46, с. 325]. Наприклад, станом на 2001 рік жінки в Естонії отримували заробітну плату у розмірі 75,7% заробітної плати чоловіків [44]. Результати опитування естонської молоді показує, що відмінності в оплаті праці чоловіків і жінок наявні одразу ж першого робочого місяця [32]. А за результатами дослідницького проєкту REGE, який проводять соціологи Талліннського університету, гендерний розрив в оплаті праці зростає з віком [39]. Дещо неочікуваними є результати дослідження естонських учених, які довели, що гендерний розрив у заробітній платі в межах естонських фірм, що належать шведському та фінському капіталу, не є меншим, а подекуди навіть більшим [20].

Дещо парадоксальним є те, що Естонія, маючи найуспішнішу економіку серед країн з перехідною економікою, нині зберігає найбільші в межах ЄС відмінності в зарплатах між чоловіками та жінками [53]. Естонський ринок праці характеризує виражена сегрегація: жінки значно частіше обіймають посади, які забезпечують невисокі доходи. За даними естонського державного статистичного відомства, у 2019 році валова заробітна плата жінок була на 17,1% нижча, ніж заробітна плата чоловіків [49]. Однак, від 2013 року

⁴⁴ Станом на 01.09.2020 р.

намітилася стійка позитивна тенденція – розрив в оплаті праці повільно, але зменшується.

Менші виплати жінкам свідчать про те, що фактично держава та бізнес менше оцінюють їх працю. Це безумовно впливає на якість життя естонського жіноцтва, породжує економічну узалежненість жінок найперше від свого партнера. Також значний розрив у заробітній платі має своєю перспективою подальший значний гендерний розрив у розмірах пенсій. З огляду на це, зменшення гендерного розриву в оплаті праці мало б стати для Естонії одним з пріоритетів у частині заходів щодо утвердження гендерної рівності.

Жінкам в Естонії, на відміну від країн-лідерів ЄС у питаннях гендерної рівності (Швеції Данії та ін.), вкрай важко будувати кар'єру за наявності сім'ї з дітьми. Особливо низькою є працевлаштованість жінок в секторі інформаційно-комунікаційних технологій, який дуже розвинений в Естонії. Власне рівновага між професійним і родинним в Естонії поки що знаходиться складно – для цього потрібна підтримка не лише на рівні конкретної сім'ї, а й суспільства, існування широкої доступної мережі національних благ, наприклад, з догляду за дітьми тощо. Нижча зайнятість жінок, різниця в їх заробітній платі з чоловіками, фактичний неформальний розподіл між професіями між чоловіками та жінками блокують повноцінну участь жінок на ринку праці Естонії [37].

Особливо відчутними є гендерні диспропорції в естонській науці, яка вимагає від науковиць значного часового ресурсу. Нині щонайменше половина аспірантів – жінки; частка жінок, що знаходяться на низових щаблях науково-дослідної кар'єри, також є високою. Однак далі розрив у кар'єрному поступі між чоловіками та жінками стрімко наростає. Одна з найцитованіших у світовій науці естонських дослідників-біохіміків А. Кахру аргументує, що в Естонії піраміда дослідницької кар'єри наразі демонструє гендерну

диспропорцію: в той час, як кількість здобувачів наукових ступенів серед чоловіків та жінок приблизно однакова, частка чоловіків збільшується на вищих сходинках академічної кар'єри. Наприклад, 76%⁴⁵ професорських посад у Тартуському університеті обіймали чоловіки, а органами, які приймають рішення у сферах освіти та науки керують переважно чоловіки (причому не лише в технічних науках) [26, с. 65]. Лише 2 з 12 членів Ради з досліджень і розвитку, яка консультує естонський уряд, є жінками. Озвучені кілька років тому ініціативи щодо запровадження гендерних квот на формування складу цього дорадчого органу, не були підтримані. Оскільки естонські жінки мають навіть вищий рівень освіти за чоловіків, спільнота мала б бути зацікавлена у максимальному використанні їх потенціалу; втім наразі це не є відповідне реальному стану справ у цій країні.

Низький інтерес естонських роботодавців до питання гендерної рівності дослідники пояснюють історичним спадком. Йдеться, передусім, про те, що під час перебування в складі СРСР абсолютна більшість працівників входили до профспілок; не було поділу робочих місць на «чоловічі» та «жіночі» і т. д. [7, с. 18]. Однак у пострадянський період членство естонців у профспілках стало одним із найнижчих в Європі [6]. Загалом питання гендерної рівності в естонському суспільстві має певною мірою негативно-байдужий імідж: 65% опитаних естонців назвали це питання «надуманою проблемою»; більшості естонців не виявляють реального інтересу до прояву активізму в площині гарантування рівності статей [7, с. 18].

Наразі в естонському суспільстві на рівні громадської думки відсутнє стійке розуміння того, що створення рівних можливостей для статей уможливорює ефективніше використання людського капіталу в естонському

⁴⁵ Дані 2016 року.

суспільстві, а це особливо значимо з огляду на зростання дефіциту робочої сили в країні. Не виключено, що необхідна зміна кількох поколінь для зміни ставлення до питання гендерного паритету. Водночас надмірно активне форсування привнесення гендерної ідеології в політико-правову культуру естонців (як і латвійців та литовців) може зумовити зворотний результат, як це вже було в період СРСР. Це ще раз доводить, що якщо на інституційному рівні завдячуючи політичній волі керівництва країни реформи можуть бути проведені доволі швидко, то на ціннісному рівні зміни відбуваються значно повільніше.

Тема домашнього насилля є настільки гострою⁴⁶ для Естонії, що навіть у своєму першому виступі з нагоди Дня незалежності Естонської Республіки глава держави К. Кальюлайд зацентувала на цьому болючому для естонців питанні. Кожен десятий повідомлений злочин стосується проявів сімейного насильства. Наприклад, у 2016 році було зареєстровано 3017 випадків сімейного насилля, 557 злочинів сексуального характеру. За даними Міністерства юстиції Естонської Республіки у 2019 році було зареєстровано вже 4119 злочинів насильства у сім'ї, що на 14% більше, ніж у 2018 році; збільшилась й кількість повідомлень про такого типу протиправні дії⁴⁷. Очевидно, що ці цифри не показують усього масштабу проблеми, адже значно більша кількість таких протиправних дій не набуває розголосу.

Відзначимо, що не в останню чергу завдяки активній позиції президента К. Кальюлайд, інших естонських високопосадовців, а також ліберально-демократичного сегмента громадянського суспільства, нині в Естонії

⁴⁶ Висока схильність естонців до зловживання алкоголем є однією з вагомих причин такої ситуації.

⁴⁷ Усі статистичні дані про динаміку сімейного насилля див.: <https://www.kriminaalpoliitika.ee/kuritegevuse-statistika/>

завершено етап замовчування проблеми сімейного насильства, відбувся перелом у ставленні до нього правоохоронних органів. Сімейне насильство уже не сприймається як незначне побутове протиправне діяння, яке може бути проігнороване компетентними органами. Поступово в Естонії боротьба зі сімейним насиллям і превентивні заходи, спрямовані на його запобігання, стають важливою частиною діяльності правоохоронних структур, а також на рівні інститутів громадянського суспільства йому приділяється значна увага⁴⁸. В Естонії на рівні державних інституцій функціонує мережа центрів підтримки жертв гендерного насилля, насамперед – домашнього.

У 2017 році Естонія ратифікувала Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульську конвенцію) і 01.02.2018 р. вона набула чинності. Це відрізняє Естонію від Латвії та Литви, де цей документ наразі не ратифікований. Однак процес обговорення Стамбульської конвенції в естонському парламенті на предмет ратифікації засвідчив дискусійне ставлення естонських політиків до чутливих питань, закріплених у нормах цього міжнародно-правового документа. Фракція партії ЕКРЕ проголосувала проти ратифікації Конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами [27]. Наведемо кілька цитат з виступу в Рійгікогу 20.09.2017 р. члена партії ЕКРЕ (нині – спікера Рійгікогу) Х. Пиллуааса (Henn Põlluaasa): «Я маю підозру, що більшість депутатів не читали Стамбульську конвенцію. В іншому випадку ми б не обговорювали цей абсурдний і неприродний документ, а негайно відкинули б його», «Конвенція містить низку крайніх ліволіберальних і буквально

⁴⁸ Не в останню чергу багато проєктів були реалізовані завдяки підтримці Європейського соціального фонду, а також НУО Норвегії, Швеції, Фінляндії та ін. країн.

ненормальних положень, що продукують нові джерела насильства та репресій, особливо для тих, хто цінує сім'ю, мораль і нормальні стосунки чоловіка та жінки. Конвенція уважає насильством щодо жінок традиційні гендерні ролі та звичаї. Гендер – це лише соціально побудована роль, а не результат еволюції», «Це явна загроза безпеці», «Нам не потрібна Стамбульська конвенція, [...], бо всі форми домагань, домашнього насильства тощо в Естонії вже унормовані, заборонені та карані законом» [42].

Коли Польща, яка ратифікувала Стамбульську конвенцію ще у 2015, влітку 2020 року підняла питання виходу з групи країн-підписантів (один із проявів руху цієї країни до неліберальної демократії, ініційований партією PiS), то одразу активізувалося обговорення денонсації конвенції й в інших країнах з ініціативи консервативних і радикальних політичних акторів. Ці процеси розгортаються й в Естонії, щоправда, з меншою інтенсивністю, аніж у Польщі. Головним аргументом прихильників денонсації Стамбульської конвенції слугує те, що цей документ не стільки допомагає боротися за права жертв домашнього насильства, стільки зазіхає на традиційні цінності, найперше – сімейні.

На рівні громадських ініціатив в Естонії ще від 2008 року підіймається питання доцільності переходу до гендерно-орієнтованого бюджетування. Найперше, це питання досліджується та лобіюється Естонським жіночим дослідницьким і ресурсним центром (ENUT) при Талліннському університеті. Наразі гендерне бюджетування в Естонії відсутнє, хоча необхідні умови для його впровадження наявні. Однак, для цього найперше потрібна політична воля для прийняття парламентом рішення про інтеграцію гендерної складової у бюджетний процес. Також в Естонії відсутня й практика гендерного аналізу як інструмента удосконалення національного законодавства.

Уважаємо, що для Естонії наразі не є характерною реалізація комплексного гендерного підходу. В естонській політиці відсутня система регулярного звітування про ініціативи зі зміцнення гендерної рівності та прогресу уряду, інших інститутів у досягненні гендерного паритету. Загалом системного підходу в просуванні гендерних ініціатив в Естонії не випрацювала. Спроможність інституту Естонської держави систематично та ефективно зменшувати прояви гендерної нерівності на загальнодержавному чи місцевому рівнях є доволі обмеженою та нерівномірною. Спостерігається велика узалежненість Естонії від міжнародних чи європейських фондів для фінансування проєктів, спрямованих на зміцнення гендерного паритету.

Проблема гарантування гендерної рівності набула особливого звучання в умовах чергового витка економічної кризи, зумовленою пандемією COVID-19. Жінки виявилися особливо уразливими в частині збереження робочих місць, адже карантинні обмеження руйнівні вплинули передусім на професії, в яких домінує жіноцтво: стюардеси, перукарі, працівники сфери готельно-туристичного бізнесу й т. д. Естонія, як й інші країни Балтії, є частиною глобального процесу випробування пандемією і без цього хиткого принципу гендерної рівності. Жіноцтво стикнулося з новими та більш потужними викликами збалансування догляду за дітьми, їх дистанційного навчання та своєю трудовою діяльністю. Низка проявів гендерної нерівності, що вже довготривало практиковані, ризикують закріпитися як «нормальні» у постпандемічному світі.

Висновки до розділу 4.

1. Попри відродження жіночого руху, ратифікацію Литвою основних міжнародно-правових актів, які унормовують питання рівності статей,

постійне удосконалення законодавства відповідно до норм ЄС, в країні зберігається розрив між теоретичним декларуванням гендерної рівності та фактичною гендерною нерівністю. Антигендерні настрої підтримуються консервативними акторами (найперше – Католицькою церквою в Литві, праворадикальними політичними силами), що ідеологічно спираються на багатовікові патріархальні традиції та стереотипи про гендерні ролі. Факти та статистика свідчать: Литва наразі не досягла стандартів гендерної рівності, а сексизм і дискримінація жінок зберігаються в різноманітних прихованих формах.

Темпи руху Литви до гендерної рівності повільніші, ніж в інших державах Балтії. Фактично від 2005 року Литва не прогресує в частині зміцнення гендерного паритету. Водночас і в інших державах-учасницях ЄС темпи зміцнення гендерної рівності повільні та нашттовхуються на інституційні, ціннісні й інші перешкоди, хоча на нормативно-правовому рівні докладено зусилля для створення підґрунтя для гендерного паритету. Очевидною є потреба литовській владі посилити увагу до розв'язку проблеми гендерного розриву, зокрема в питаннях оплати праці, насилля в сім'ї, належного представництва жінок у політиці, викорінення стереотипів щодо гендерних ролей, формування виваженого ставлення до абортів тощо, але найперше уваги потребує перегляд ціннісної парадигми литовців. Прогнозуємо, що під впливом пандемії COVID-19 ситуація з гарантіями гендерної рівності погіршиться, особливо в частині трудових прав і сімейного насилля.

2. На відміну від Литви, Латвія демонструє незначний, однак стабільний поступ у зміцненні принципу гендерної рівності. Аргументом є зростання представленості жінок в органах влади, найперше – парламенті. Попри те, що заборона дискримінації за ознакою статі є закріплена законодавчо, правових норм, які б чітко закріпили принцип гендерної рівності,

не має; так само відсутній й інститут спеціалізованого омбудсмена з питань гендерної політики. Це відрізняє Латвію від інших держав Балтії. Водночас спільним з іншими країнами Балтії (в чому вбачаємо найбільшу проблему) є зорієнтованість на створення стійких інституційних механізмів, які б сприяли реалізації принципу гендерної рівності, але не на зміну ціннісної парадигми, завдяки чому в політико-правовій культурі населення утвердилася б значущість гендерної рівності. Гендерна рівність як ліберально-демократична цінність у Латвії приживається дуже повільно та наштовхується на несприйняття широких прошарків суспільства. Традиційно значущими для Латвії залишаються сімейні цінності патріархального типу; свобода від консервативних стереотипів ще не є стійкою. Власне в ціннісному вимірі доцільно шукати пояснення відмови Латвії (як і Литви) ратифікувати Стамбульську конвенцію.

Ширшому прогресу Латвії перешкоджають доволі сильні консервативні настрої як в суспільстві, так і на рівні політичної еліти. Міжінституційна співпраця в Латвії щодо запобігання дискримінації за ознакою статі та впровадження принципу гендерної рівності є слабкою. Зберігаються гендерна сегрегація на ринку праці та в освіті, стійкі розриви в оплаті праці між чоловіками та жінками. Великою проблемою залишається гендерно-орієнтоване насильство. Показово, що включення Латвією до політичного порядку денного питання гендерної рівності мотивувалося не внутрішнім запитом суспільства на такі зміни, а необхідністю виконати вимоги ззовні – як держави-кандидата на членство в ЄС, а згодом і держави-учасниці. Вочевидь це є причиною того, що Латвії наразі не вдалося досягти сильної та послідовної політики гендерної рівності, а глобальна пандемія COVID-19 може деструктивно вплинути на процес поглиблення гендерного паритету в Латвії.

3. Хоч у групі держав Балтії Естонія має найміцніші позиції в Індексі гендерної рівності, однак у порівнянні з країнами-лідерами за критерієм гендерної рівності (наприклад, скандинавськими державами) відставання дуже очевидні. В Естонії є найвищий рівень розриву в оплаті праці не лише в групі країн Балтії, а загалом у ЄС; однак позитивом є його поступове скорочення. Втім, вважаємо, що в Естонії й нині штучно блокується повноцінна участь жінок на ринку праці. Також зберігається дуже високий рівень сімейного насилля, однак держава проводить політику запобігання та протидії таким протиправним діям, що дуже підтримується президентом К. Кальюлайд. Однак, окрім інституту глави держави, більшість органів влади Естонії (виконавчих), в компетенції яких є розв'язок питань гендерної рівності, працюють у цьому напрямку (за нашими оцінками) вкрай повільно та безініціативно. Позитивною тенденцією є зростання жіночого представництва у складі естонського парламенту. Водночас різке збільшення представництва консервативної партії ЕКРЕ у законодавчій владі Естонії та входження до складу уряду посилило антигендерну риторику з мотиву збереження та захисту традиційних цінностей.

Нині для Естонії важливе значення мають: розв'язання проблеми збільшення участі жінок на ринку праці та уможливлення їх економічної незалежності; зменшення розриву в розмірі зарплат і пенсій; впровадження політики рівної участі у процесах прийняття рішень; боротьба з гендерним насильством та сприяння правам жінок; впровадження гендерно-орієнтованого бюджетування та практики гендерних квот і т. д.

4. Саме чинник євроінтеграції став спонукою для групи країн Балтії до проведення реформ у частині реалізації принципу гендерної рівності. Для Естонії, Латвії та Литви досі характерні «скляні стіни» та «скляна стеля», тобто наявні горизонтальна та вертикальна сегрегація, особливо на ринку праці.

Країни Балтії різняться за наявністю окремого закону про гендерну рівність та інституту омбудсмена з питань гендерної рівності. Наростання радикалізму, консерватизму в політиці сприяє останніми роками наростанню гендерно-упередженої риторики, що нечасто викликає осуд суспільства та санкції до носіїв такої мови ворожнечі.

В останній рік на тлі глобальної пандемії коронавірусної інфекції складається враження, що держави Балтії витіснили питання гендерної рівності на задній план. Виникають нові дискримінаційні практики в сфері зайнятості, посилюється сегрегація на ринку праці; очевидною є фемінізація бідності. Нами не було зафіксовано активної позиції владних інститутів Естонії, Латвії та Литви щодо підтримки жіноцтва в умовах карантинних обмежень.

Загалом вважаємо, що прогрес країн Балтії в просуванні гендерної рівності наразі є повільним, однак й поступ ЄС у цьому питанні незадовільний. Це свідчить, що реформи з впровадження принципу гендерної рівності наштовхуються на проблему цінностей, що викликає спротив певної частини суспільства, а модернізація проходитиме болісно та довготривало. Традиційні гендерні ролі, гендерні стереотипи залишаються дуже стійкими до змін у пострадянських країнах Балтії, що має однією з найважливіших причин збереження політико-правових стереотипів та консервативних підходів щодо гендерних ролей.

Список використаних джерел до розділу 4.

1. *Договір про Європейський Союз* (1992). Available from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text

2. Кисельова, О. (Ed.) (2020). *Гендерна політика Європейського Союзу в Україні: аналітична доповідь*. Київ: Інститут ліберального суспільства, Фонд ім. Г. Бюлля. Available from: https://ua.boell.org/sites/default/files/lis_gender_analyse_ukr.pdf
3. *Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу* (2010). Available from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text
4. Марценюк, Т. (2015). *Гендерна політика Європейського Союзу: загальні принципи та найкращі практики*. Київ: Міжнародний центр перспективних досліджень.
5. *A Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020–2025* (2020). Available from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0152&from=EN>
6. Alas, R., Edwards, V. (2007). Attitudes toward society, organisations, and work in the electronics industry in Finno-Ugrian countries. *Baltic Journal of Management*, 2 (1), 20-36.
7. Alas, R., Kaarelson, T. (2008). Gender equality in post-socialist country: case of Estonia. *Problems and Perspectives in Management*, 6 (2), 13-20.
8. Alyanak, L. (1999). Baltic Blues. *World of Work: The Magazine of the ILO*, 31, 1-2.
9. *Apsauga nuo smurto artimoje aplinkoje: pasiūlyta nauja priemonė auku apsaugai* (2020). Available from: <https://socmin.lrv.lt/lt/naujienos/apsauga-nuo-smurto-artimoje-aplinkoje-pasiulyta-nauja-priemone-auku-apsaugai>
10. Beltadze, G. (2019). *Helme: hoopis teie solvate Soomet*. Available from: <https://www.postimees.ee/author/99988>
11. Čepaitienė, R. (2004). Feminizmas ir visuomenė Lietuvoje. *Kultūros barai*, 8/9, 23-29.

12. *Charter of Fundamental Rights of the European Union* (2000). *Official Journal of the European Communities*. Available from: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf
13. *Concept Paper on Gender Equality Implementation* (2001). Available from: http://www.lm.gov.lv/upload/dzimumu_lidztiesiba/anglu/concept_paper2001.pdf
14. Dahlerup, D. (Ed.) (2006). *Women, Quotas and Politics*. London, New York: Routledge.
15. *Dėl Valstybinės moterų ir vyrų lygių galimybių 2015–2021 metų programos įgyvendinimo veiksmų plano 2015–2017 metams patvirtinimo* (2015). Available from: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/8d1477a0e1b011e4a4809231b4b55019>
16. Dimitrovs, A. (2012). Equality Law in Latvia: Current Trends and Challenges. *The Equal Rights Review*, 9, 11-23.
17. *Directive (EU) 2019/1158 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on work-life balance for parents and carers* (2019). Available from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L1158 &from=EN>
18. *Dzimumu līdztiesības politika Latvijā. Padziļināta analīze* (2015). Brussels: European Union.
19. *European Public Opinion Three Decades After the Fall of Communism. Pew Research Center, October, 2019* (2019). Available from: <file:///D:/Media/Downloads/Pew-Research-Center-Value-of-Europe-report-FINAL-UPDATED.pdf>
20. Gavaille, N. (2019). Gender Gaps in Wages and Wealth: Evidence from Estonia. *Policy Brief, 11*. https://freepolicybriefs.org/wp-content/uploads/2019/11/freepolicybriefs_20191118.pdf

21. *Gender equality indicators. Violence* (2020). Available from: <https://w.csb.gov.lv/en/gender-equality-indicators/Violence>
22. Grachev, M., Rogovsky, N., Rakitski, B. (2007). Leadership and culture in Russia: The case of transitional economy. In J.S. Chhokar, F.C. Brodbeck, R.J. House (Eds.), *Culture and Leadership Across the World: The GLOBE Book of In-Depth Studies of 25 Societies* (pp. 803-832). Lawrence Erlbaum Associates.
23. Hansson, L., Aavik, K. (2012). The Effect of Gender and Ethnicity and Their Intersection on Work Satisfaction and Earnings in Estonia, 1993-2008. *Studies in Transition States and Societies*, 4, 3-19.
24. *Ierosināta lieta par Stambulas konvencijas atbilstību Satversmei* (2020). Available from: <http://www.satv.tiesa.gov.lv/press-release/ierosinata-lieta-par-stambulas-konvencijas-atbilstibu-satversmei/>
25. Jurėnienė, V. (2010). Gender Roles in Lithuanian Society. *Global Journal of Human Social Science*, 10 (6), 2-7.
26. Kahru, A. (2019). Male and female Estonian researchers or simply Estonian researchers? *Estonian Research*, 6, 65-67.
27. Koorits, V. (2017). *EKRE saadikud hääletasid naistevastase vägivalla konventsiooni vastu*. Available from: <https://www.delfi.ee/news/paevauudised/eesti/ekre-saadikud-haаетasid-naistevastase-vagivalla-konventsiooni-vastu?id=79566634>
28. *Lietuvos Respublikos moterų ir vyrų lygių galimybių įstatymas* (1998). Available from: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.69453/EwRCygSEWr>
29. Maceira, H. M. (2017). Economic Benefits of Gender Equality in the EU. *Intereconomics*, 52 (3), 178-183.
30. Matonytė, I., Krupavičius, A. (2003). Women in Lithuanian Politics: From Nomenklatura Selection to Representation. In R. E. Matland, K. A.

Montgomery (Eds.), *Women's Access to Political Power in Post-Communist Europe* (pp. 81-104). Oxford: Oxford University press.

31. Matonytė, I., Mejere, O. (2011). Politinio atstovavimo galimybių plėtra? Lietuvos parlamentarų požiūrio į moterų kvotas analizė. *Parlamento Studijos*, 10, 99-127.

32. *Meeste ja naiste vaheline palgalõhe saab alguse juba esimesest töökohast* (2020). Available from: <https://www.seb.ee/uudised/2020-08-24/meeste-ja-naiste-vaheline-palgalohe-saab-alguse-juba-esimesest-tookohast>

33. Mejere, O. (2012). Does Gender Matter in Governance? Gender Quotas as a Good Policy Tool: Practice and Failures in Lithuania. *Socialiniai tyrimai / Social Research*, 2 (27), 46-61.

34. *Men and Women in Governance* (2004). Rīga: Providus.

35. *Moterų ir vyrų atstovavimas sprendimų priėmimo (2019 m. spalio mėn. duomenys)* (2019). Available from: <https://www.lygybe.lt/lt/lyciu-lygybes-statistika>

36. Narusk, A., Kandolin, I. (1997). Social Well-Being and Gender: Post-Soviet Estonia and Welfare State Finland. *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 6, 127-136.

37. Nestor, E., Diamantopoulou, A. (2001). *Joint Assessment of Employment Priorities in Estonia*. Brussels: European Commission.

38. Norris, P., Inglehart, R. (2001). Cultural Barriers to Women's Leadership: A Worldwide Comparison. *Journal of Democracy*, 12 (3), 126-140.

39. *Palgalõhe Eestis: sooline palgaerinevuse analüüs* (2020). Available from:

https://www.tlu.ee/sites/default/files/Instituudid/%C3%9CTI/RASI/2019_1%C3%BChikokkuv%C3%B5te%20uuringust%20Palgal%C3%B5he%20Eestis%20soolise%20palgaerinevuse%20anal%C3%BC%C3%BCs.pdf

40. Pavilionienė, M. A. (2015). Lithuania: Pioneering Women's and Gender Studies in the Post-Soviet Baltic Republics. In R. Haas (Ed.), *The Development of the Anglicist Women's and Gender Studies of Continental Europe* (pp. 277-303). Frankfurt am Main: Peter Lang.
41. *Plan for the Promotion of Equal Rights and Opportunities for Women and Men for 2018–2020* (2018). Available from: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/300170-plan-for-the-promotion-of-equal-rights-and-opportunities-for-women-and-men-for-20182020>
42. Pölluaas, H. (2017). *Kõne Istanbuli konventsiooni ratifitseerimisel 20.09.2017*. Available from: <https://hennpolluaas.blogspot.com/2017/09/kone-istanbuli-konventsiooni.html>
43. Raat, S. (2017). *EKRE peab sooneutraalsust ja feminismi inimvaenulikuks*. Available from: <https://jarvateataja.postimees.ee/4208941/ekre-peab-sooneutraalsust-ja-feminismi-inimvaenulikuks>
44. Rõõm, T., Kallaste, E. (2004). *Women-Men on the Estonian Labour Market: Assessing Salary Differences*. Tallinn: Policy Analysis by the Centre of Policy Research PRAXIS.
45. Roosalu, T. (2013). Income Inequality and Equality. In M. Heidmets (Ed.), *Estonian Human Development Report, 2012/2013* (pp. 114-122). Tallinn: Eesti Koostöö Kogu.
46. Saar, E., Helemäe, J. (2016). Differentiated Educational Pathways and Gender Inequalities in the Estonian Labour Market: What Is the Impact of the Systemic Change? In T. Roosalu, D. Hofäcker (Eds.), *Rethinking Gender, Work and Care in a New Europe* (pp. 325-347). London: Palgrave Macmillan.
47. Sagatys, G. (2010). The Concept of Family in Lithuanian Law. *Jurisprudencija/Jurisprudence, 1 (119)*, 181-196.

48. *Share of women among elected members of Saeima* (2020). Available from: <https://www.csb.gov.lv/en/statistics/statistics-by-theme/population/characteristics/search-in-theme/343-share-women-among-elected-members-saeima>
49. *Sooline palgalõhe vāheneb, aga visalt* (2020). Available from: <https://kompetentsikeskus.sm.ee/2020/07/22/sooline-palgalohe-vaheneb-aga-visalt/>
50. *Soolise vōrdōiguslikkuse seadus* (2004). Available from: <https://www.riigiteataja.ee/akt/738642>
51. Tereškinas, A. (2004). *Lytinė diskriminacija: moterys ir vyrai stereotipų ir įvaizdži ū nelaisvėje*. Available from: http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r3371&p_d38027&p_k1
52. *The Constitution of the Republic of Latvia* (2018). Available from: <https://www.president.lv/en/republic-of-latvia/the-constitution-of-the-republic-of-latvia#gsc.tab=0>
53. *The gender pay gap situation in the EU* (2018). Available from: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/equal-pay/gender-pay-gap-situation-eu_en
54. *Treaty of Amsterdam* (1997). Available from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:11997D/TXT>
55. *Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community* (2007). Available from: <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2007:306:FULL&from=EN>
56. *Treaty of Rome* (1957). Available from: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-rome>
57. *Two alternatives proposed for implementation of EU Work-Life Balance Directive* (2020). Available from: <https://www.lygybe.lt/en/two-alternatives-work-life-balance-directive>

58. Žalėnienė, I., Krinickienė, E., Tvaronavičienė, A., Lobačevskytė, A. (2016). Gender Equality and its Implementation in Universities of Lithuania. *Economics and Sociology*, 9 (1), 237-251.
59. Žvinklienė, A. (2009). Gender Gap or Signs of Patriarchy in the Baltic States: Case of Lithuania. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 240, 99-118.
60. Žvinklienė, A. (2016). Innovations in gender equality politics in the Baltic States: from woman to gender mainstreaming. *Filosofija. Sociologija*, 27(4), 353-363.

РОЗДІЛ 5

ВІДПОВІДНІСТЬ ДЕРЖАВ БАЛТІЇ ПРИНЦИПУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВИ ПОСТУПУ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ

Толерантність залишається серед тих понять політико-правового дискурсу, які уже тривалий час не втрачають гостроту обговорення. Сучасні наукові дискусії спрямовані на пошук чіткіших меж толерантності у світі за появи щораз нових глобальних та локальних викликів. Актуальним залишається визначення ефективних способів практичної багатовимірної реалізації принципу толерантності, запобігання та протидії інтолерантності за сучасних політико-правових реалій.

Намір держав практикувати принцип толерантності закріплюється у багатьох документах, починаючи від преамбули до Статуту ООН та подальшого тлумачення толерантності як «гармонії у різноманітті». Толерантність часто трактують як «терпимість», «готовність змиритися з певними незручностями». Ми дотримуємося тлумачення толерантності як соціокультурної установки, сприйняття того, що всеможливе різноманіття є позитивом, нормою співжиття в демократичній державі.

Слабкість поняття «толерантність» впливає з його абстрактного характеру, який спрямований на оцінку відповідності певним значущим політико-правовим цінностям. Ще півстоліття тому в науковому дискурсі відзначалось, що концепція толерантності перебуває в стані безладу, неупорядкованості. Відтоді ситуація не надто змінилась, попри доволі значну кількість емпіричних та теоретико-методологічних досліджень толерантності.

Водночас нині сформований доволі стійкий консенсус щодо розуміння толерантності як необхідної умови поступу демократії. Позаяк нині в усьому

світі фіксується регрес демократії, то очевидно, що погіршення якості демократії доцільно розглядати й в контексті наростання інтолерантності. Зі загостренням у 2015 році міграційного питання на теренах ЄС обговорення проблем у площині толерантності/інтолерантності особливо інтенсифікувалося. За час глобальної пандемії COVID-19 ми стали очевидцями розширення напрямків дискусії про межі та форми прояву толерантності в суспільно-політичному житті. Не втратило гостроти питання надійних індикаторів вимірювання толерантності/інтолерантності для оцінки ситуації в тій чи іншій державі. Наявність певних упереджень є тим індикатором, який зазвичай найчастіше використовується для дослідження толерантності/інтолерантності. Водночас нині посилюється вивчення толерантності саме як ціннісної зорієнтованості на неоднаковість.

Отже, толерантність – важливий елемент підґрунтя новітніх демократичних держав та їх інтеграційних об'єднань. Країни ЄС є підписантами Декларації принципів толерантності (1995), яка визначає толерантність як повагу, сприйняття та правильне розуміння різноманіття культур навколишнього світу, форм самовиявлення та способів прояву людської індивідуальності. ЄС розглядає толерантність як одну з важливих передумов для функціонування Об'єднаної Європи. На ціннісному рівні ЄС спрямований на утвердження цінності «Іншого», цінності різноманітності, «інакшості», права на плюралізм поглядів [3, 133-140].

Попри практичну (а не лише декларативну) зорієнтованість більшості держав ЄС⁴⁹ на правову державу та неоліберальну демократію, усі вони

⁴⁹ Не можна ігнорувати наростання дефектів демократії в державах-учасницях ЄС, що увиразнюється в неліберальному повороті низки країн. Для останнього власне характерні консервативно-націоналістичні настрої, активізація мови ворожнечі, прояви ксенофобії, антимигрантські настрої тощо.

більшою чи меншою мірою нині стикаються з викликами ставлення до «Інших» у частині гендерної, вікової, освітньої, міжетнічної, расової, релігійної, політичної, сексуальної та іншої толерантності. Мова про сегрегацію, расизм, ксенофобію, мігрантофобію, мову ворожнечі, тиск на ЛГБТІ-спільноту тощо. Комплекс проблем толерантності стосується релігійних громад, мігрантів, ромів, сексуальних меншин, неповносправних осіб та ін. Прояви дискримінації за ознакою статі, гендерні розриви в оплаті праці, вікові дискримінації тощо характерні нині країнам ЄС. Праворадикальні актори, неорасисти, релігійні фундаменталісти, сексуальні шовіністи, ксенофоби, етноцентристи та інші деструктивні групи відкрито відкидають принцип толерантності. Навіть більше, окремі високопосадовці подекуди вдаються до мови ворожнечі. Усе це є викликом політиці ЄС з утвердження цінності толерантності як елемента основи поступу Об'єднаної Європи. Відтак, на порядку денному ЄС залишається запобігання та протидія зростанню в державах-учасниках антисемітизму, ісламофобії, ксенофобії, насильницького екстремізму, розпалювання ненависті в Інтернеті тощо [3, с. 133-134].

За даними опитування Євробарометра з питань дискримінації 2019 року [45], респонденти з країн ЄС вказали, найперше, на випадки дискримінації в їх країнах ромів (61%), утиски за етнічним походженням і кольором шкіри (59%), сексуальною орієнтацією (53%), релігією та віросповіданням (47%), неповносправністю (44%), віком (40%) та статтю (35%). Водночас наголосимо, що міра увиразненості інтолерантності щодо конкретних аспектів життєдіяльності істотно різнить держави ЄС [3, с. 134].

Прояви інтолерантності характерні й для «молодих» демократій Балтії. При цьому Естонія, Латвія та Литва стоять як перед спільними викликами, так

і демонструють відмінності в механізмах запобігання та протидії інтолерантності. Ці процеси потребують вивчення.

5.1. Відповідність Естонії принципу толерантності як передумови поступу Об'єднаної Європи.

Національне законодавство [52], імплементація міжнародних норм в Естонії спрямовані на безумовне запобігання та протидію державою будь-яким проявам дискримінації за національною ознакою (етнічним походженням), расою, кольором, віросповіданням, віком, інвалідністю, сексуальною орієнтацією тощо. Однак, як і в інших країнах, в Естонії прояви інтолерантності щодо різних питань більшою чи меншою мірою увиразнені [3, с. 134].

На наявність низки проблем у площині етнічної толерантності естонців значною мірою впливає історичний чинник. Упродовж більшої частини останнього тисячоліття на території Естонії домінували чужинці: данці, німці, шведи, росіяни (царський і радянський періоди). Особливо травматичною була радянська окупація, результати якої відчутні досі. Попри сильний зовнішній вплив Естонія зуміла зберегти культурну, мовну та ін. ідентичність, що є основою сучасної естонської національної ідентичності та дій щодо її утвердження [3, с. 134].

Власне це пояснює, чому Естонія (як і Латвія) вдалася до моделі етнонаціонального самозахисту, яка спрямована на забезпечення привілейованого становища титульного етносу через вибіркові умови набуття громадянства, мовну, кадрову політику [1, с. 55]. Після проголошення незалежності (а особливо після проведення у 1993 році псевдореферендуму та сепаратистської спроби відокремитися від Естонії трьох міст – Нарви,

Сілламає і Кохтла-Ярве⁵⁰) було посилено політику щодо російськомовної меншини Естонії. Етнічні росіяни естонське громадянство не набули автоматично, а проходили процес натуралізації, який вимагав певного рівня знань (естонська мова, історія, культура, право тощо). Ті, хто його не склали, отримували «сірі» паспорти негромадян, що передбачало обмеження низки прав: виборчі права, створення політичних партій і членство у них, право на працю в державних і муніципальних органах влади та ін. Державна політика в Естонії щодо російськомовної меншини у 1990-х роках була жорсткою та послідовною. Критики такої політики вбачали у ній ознаки дискримінації та інтолерантності [3, с. 135].

Курс на євроінтеграцію пом'якшив цей підхід, позаяк ЄС вимагав перегляду порядку набуття громадянства російськомовним населенням. Віднедавна (з 2015 року) Естонія послабила мовні вимоги для осіб, старших 65 років. З 2016 року дозволено автоматичне надання естонського громадянства дітям, народженим в Естонії, незалежно від громадянства їх батьків [19, с. 9]. Відтак, якщо у 1992 році 32% тих, хто проживав на території Естонії, не мали громадянства, у 2014 – 6,5%, то на початок 2020 року – 5,3%. Однак відзначимо, що від часу набуття Естонією членства в ЄС, політика інтеграції найперше російськомовного населення не завжди була результативною. Мова передусім про те, що у частини власників «сірих» паспортів (переважно старші вікові групи) зникла мотивація вивчати естонську мову та глибоко інтегруватися в естонську спільноту, адже від 2004 року вони користуються усіма більшістю правами громадян ЄС [3, с. 135].

Що ж до молоді, то певний час у російськомовній молоді Естонії не було можливості конкурувати з естонцями при вступі до закладів вищої освіти в

⁵⁰ Північно-східний регіон Естонії довгий час був культурно і медійно ізольований від Естонії.

Таллінні та Тарту через високі вимоги до знання естонської мови. Однак, проблема посилення соціально-економічної маргіналізації була частково вирішена державою завдяки створенню в Нарві для російськомовної молоді коледжу від Тартуського університету, де навчання відбувається естонською мовою, але вимоги до знання абітурієнтами естонської мови нижчі. Також у 2015 році для російськомовної аудиторії було створено громадський телеканал ЕТВ+.

Наш моніторинг порталів з надання адміністративних послуг та інших важливих онлайн-ресурсів Естонії засвідчив: населення Естонії, яке не володіє державною мовою, повною мірою отримує інформацію російською мовою; інтернет-сервіси є багатомовними. Наприклад, у ситуації з COVID-19 офіційна інформація надається рівноцінно естонською, англійською та російською мовами. Мова про відповідні сторінки на сайтах уряду, Департаменту охорони здоров'я, Міністерства закордонних справ, медіаканалів, гарячих лініях та багато ін. Естонська влада чітко спрямована на те, що важлива інформація має бути озвучена багатьма мовами [3, с. 135].

В частині релігійної толерантності відзначимо, що на конституційному рівні в Естонії закріплено свободу віросповідання; криміналізовано розпалювання релігійної ворожнечі, дискримінацію за релігійною ознакою. Загалом релігійна толерантність в Естонії висока, однак прояви релігійної нетерпимості зустрічаються [23]. Наприклад, у серпні 2018 року неподалік Таллінна (село Калеві-Лійва) було осквернено монумент жертвам Голокосту з нанесенням на нього свастики, нацистського привітання тощо [27]. «У червні 2019 року на понад столітньому єврейському кладовищі Рахумяе у Таллінні були осквернені надгробки. Також занепокоєння єврейської громади викликали ініціативи 2019 року Консервативної народної партії Естонії (EKRE) щодо повернення пам'ятника естонському солдату (пам'ятник

солдатам Естонського легіону СС), який був зображений у нацистській формі. Загалом ця тема є дуже чутливою в Естонії, адже практично усі євреї Естонії до січня 1942 року були вбиті, а Естонію нацисти оголосили першою в Європі «Juden Frei» («територією, звільненою від євреїв»). Згадані факти засвідчують потребу естонській владі звертати більшу увагу на проблему антисемітизму» [3, с. 135].

У багатьох країнах Європи серед гострих проблем у площині толерантності залишається питання дискримінації та соціальної ізоляції ромів. Щодо Естонії, то ромська громада тут нечисленна (0,1 % населення); при цьому естонські роми – це не кочівники, а осіле населення, яке в основному проживає в невеликих населених пунктах. Зазвичай естонським ромам доступне державне медичне страхування та освіта. Однак певні проблеми випливають з того, що рівень освіти серед ромської громади – низький, а відтак рівень безробіття – високий. Наявними є проблеми в площині повноцінної інтеграції ромів в естонське суспільство; щодо ромів зберігаються негативні стереотипи [51, с. 3].

Певним викликом для Естонії в частині толерантності нині є ісламофобія, хоча її прояви нечасті. Естонія має одну з найменших мусульманських громад у Європі: лише близько 1,5 тис. осіб сповідують іслам. Поодинокі випадки вербального чи фізичного насилля щодо естонських мусульман трапляються, однак їх скоюють не радикали, а найчастіше – особи в стані алкогольного сп'яніння [46, с. 286]. Найбільш серйозним інцидентом можна вважати акт вандалізму 2018 року: на фасад будівлі Естонського ісламського центру нанесені надписи, які можна кваліфікувати як ісламофобні. В Естонії наразі дозволено носіння ісламського вбрання, але Міністерство юстиції Естонії ще у 2015 році почало працювати над текстом законопроекту, який забороняє носити бурку або нікаб у громадських приміщеннях (державні

установи, школи, лікарні тощо). Естонські мусульмани вважають можливе впровадження таких новацій дискримінуючими [3, с. 136].

Особливо гострою в більшості регіонів планети залишається проблема толерантності щодо ЛГБТІ-спільноти. Хоча Естонія вважається більш ліберальною щодо сексуальних меншин, ніж інші країни Балтії, дискримінації та упередження щодо цієї групи донедавна були широко увиразнені в естонському суспільстві. Водночас інститут держави перед вступом до ЄС у 2004 році привів національне законодавство у відповідність з нормами ЄС в частині неприпустимості різних форм дискримінації за сексуальною орієнтацією; найперше, це було унормовано щодо працевлаштування, надання товарів та послуг. Одностатеві стосунки в Естонії декриміналізовані ще у 1992 році. З червня 2002 року трансгендерам в Естонії було дозволено змінювати юридичну стать й ім'я. З 2006 року Кримінальний кодекс Естонської Республіки санкціонує публічне розпалювання ненависті на основі сексуальної орієнтації. Представники сексуальних меншин можуть служити в війську Естонії [3, с. 136].

У 2014 році в Естонії прийнято закон «Про спільне проживання (співжиття)», що уможливило легалізацію стосунків людьми, що живуть без реєстрації шлюбу. Цей акт вступив у дію 2016 року і є першим прикладом легалізації цивільного партнерства на пострадянському просторі. Мова про альтернативу традиційному шлюбу, яка уможливлена зокрема й для одностатевих пар. Відтоді в Естонії юридично оформлюються одностатеві союзи (реєструються нотаріально), а гомосексуальні пари зрівняні в правах із гетеросексуальними, які живуть у цивільному шлюбі. Підкреслимо, у випадку гомосексуальних пар йдеться не про шлюб, а саме про одностатеве цивільне партнерство. Ті нечисельні випадки укладення саме шлюбів одностатевими партнерами здійснюються тільки на території дипломатичних установ тих

іноземних держав, де такі шлюби легалізовані (таких на початок 2020 року налічувалося 27). Зокрема, у серпні 2015 року на території дипломатичної установи Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, розміщеної в Таллінні, було укладено перший одностатевий шлюб, однією зі сторін якого виступив громадянин Естонії.

Водночас тема одностатевих стосунків залишається контроверсійною в естонській спільноті. Це чітко ілюструють результати соціологічних досліджень. Зокрема, у 2012, 2014, 2017 та 2019 роках на замовлення Естонського центру прав людини фінською компанією «Turu-Uuringute AS» проведені моніторингові соціологічні опитування [5] про ставлення естонців до сексуальних меншин. За результатами останнього опитування (2019 р.), 41 % опитаних одностатеві відносини вважає повністю чи радше прийнятними, тоді як 52% – повністю чи радше неприйнятним (решта – не визначилися). Для порівняння: у 2014 – 34% та 59%, 2012 – 38% та 57% опитаних. Вказані відсотки можна вважати задовільними або ж незадовільними тільки співвідносно інших країн, адже, до прикладу, в Фінляндії або ж Данії висока толерантність проявляється у реєстрації одностатевих шлюбів, а натомість у Литві та Латвії інтолерантність до сексуальних меншин виражена значно сильніше, ніж в Естонії.

Наведені вище цифри засвідчують: толерантність до сексуальних меншин повільно, але зростає, однак в середовищі не усіх соціально-демографічних груп населення країн Балтії. Згадане вище опитування Естонського центру прав людини 2019 року уперше продемонструвало переважання кількості лояльних до норм закону «Про спільне проживання (співжиття)» над кількістю противників: 49% і 39% відповідно (решта – не визначилися). 59% естономовного населення та 29% неестономовного населення підтримують норми Закону «Про спільне проживання (співжиття)».

Результати опитування засвідчують: рівень толерантності у ставленні естонців до сексуальних меншин чітко узалежнена від віку, мови спілкування та рівня освіти. Найбільша підтримка такого закону – у віковій групі 20–29 років (68 % респондентів), що можна пояснити прогресивними особливостями політико-правової культури покоління, народженого вже у незалежній Естонії та соціалізованого значною мірою на ґрунті цінностей неоліберальної демократії [3, с. 136].

За даними опитування Євробарометра з питань дискримінації 2019 року [45], 41% естонців не заперечують проти одностатевих шлюбів. Для порівняння: у Литві – 30%, Латвії – 24%, середній показник по ЄС – 69 %. Проблема толерантності до сексуальних меншин, найперше, увиразнена на робочих місцях: 52% естонців не відчують жодного дискомфорту з колегами, які є геями, лесбійками або ж бісексуалами (у Литві та Латвії цей показник нижчий – 44% в обох державах). У ставленні ж до трансгендерів «комфортність» нижча – 44% в Естонії за середньої по ЄС 65%. Лише 53 % естонців вважають, що представники сексуальних меншин повинні мати ті ж права, що й гетеросексуали; середній показник по ЄС – 76%.

Попри те, що показники Естонії ще доволі відрізняються від середніх по ЄС, толерантність населення цієї країни до сексуальних меншин безумовно зростає. Прикладом цього є кейси Маршів Гідності, які проводяться в Таллінні. Якщо у 2007 році на учасників здійснено агресивний напад, то через десятиліття (акції відновлені у 2017 році) такі заходи мають противників, однак проходять мирно. Щорічно, починаючи від 2009 року⁵¹, почергово у Таллінні, Ризі та Вільнюсі проходить «Baltic Pride» [3, с. 137].

⁵¹ У 2020 році фестиваль, який в порядку черги мав проходити в Таллінні, скасований через COVID-19. В останньому проведеному в Естонії фестивалі взяло участь понад 1800 учасників з країн Балтії.

Підсумуємо: у порівнянні з іншими країнами Балтії, в Естонії значно нижчий рівень гомофобії, реалізується значно більше програм, спрямованих на запобігання їй. Однак у висловлюваннях окремих політиків, представників влади, а також правих консерваторів, традиціоналістів все ще помітна проблема нетолерантності до сексуальних меншин.

Відзначимо, що в Естонії відсутнє законодавче унормування проблеми поширення мови ворожнечі, хоча труднощі існують. Наведемо кілька прикладів: 1) публічні висловлювання естонського депутата парламенту В. Васільєва (V. Vassiljev), який виправдовував насилля в школах, сім'ях, щодо біженців тощо [49]; 2) Р. Сілламе (R. Sillamae) у соціальних мережах озвучував расистські коментарі та образи, підтримував кампанію, спрямовану проти біженців, пропагував ідею «білого верховенства в Естонії» («Siin Ei Ole Aafrika» – «Це не Африка»). Расистські тези в соціальних мережах, невжиття заходів у відповідь на гомо-, трансфобні висловлювання політиків, неналежна звітність про випадки расової, гомофобної та трансфобної інтолерантності, недостатній рівень підготовки поліції та суддів для належного реагування на мову ворожнечі, погана координація заходів для привернення уваги суспільства до проблеми мови ворожнечі та запобігання їй – такі критичні міркування озвучила [19] щодо Естонії Європейська комісія проти расизму та нетерпимості. Ця інституція ЄС рекомендувала криміналізувати дії, пов'язані з поширенням мови ворожнечі в Естонії, а власне мову ворожнечі визнати обтяжувальною обставиною при визначенні кваліфікації кримінальних злочинів. Водночас, на нашу думку, схарактеризовувати Естонію як державу, де расизм зростає, не виправдано, адже такі прояви більшою чи меншою мірою нині увиразнені в усіх державах ЄС. Натомість в Естонії вже багато років проводяться соціальні кампанії проти расизму, гомофобії тощо, що поступово зміцнює толерантність естонців [3, с. 137].

Актуальним для Естонії залишається питання подолання ксенофобії на робочих місцях. Неодноразово фіксувалися конфлікти в компаніях на ґрунті цінностей, пов'язаних з етнічним походженням працівників. Водночас починаючи від 2012 року багато юридичних осіб в Естонії підписали Хартію різноманіття (Estonian Diversity Charter [38]), яка зобов'язує роботодавців поважати багатоманітність нинішнього соціуму, захищати персонал від різних дискримінацій на робочих місцях.

Однією з причин збереження різних проявів інтолерантності є прихід до влади у багатьох державах ЄС радикальних, популістських політичних сил, активізація неліберального сегмента громадянського суспільства. Естонія не є винятком: праві популістські, євроскептичні партії останніми роками представлені в її парламенті. Наприклад, партія EKRE у 2015 році вперше пройшла в Рійгікогу (8% голосів виборців). На останніх парламентських виборах 2019 року EKRE зайняла третє місце – 18% виборців підтримали політичну силу, програма якої побудована на популізмі та гаслі «Естонія – для естонців». Саме партія EKRE має найбільший приріст кількості виборців (і відповідно місць у парламенті) з усіх естонських партій: у 2015 році – 7, у 2019 – 19 місць. Ми зверталися до цього питання раніше (підрозділ 3.1.). Це попри те, що члени партії EKRE увиразнюють мізогіністичні, антисемітські, ксенофобні, гомофобні та расистські настрої [6]. Це тривожний маркер для характеристики ціннісного виміру естонського суспільства.

Представники EKRE ще до набуття представництва в Рійгікогу озвучували расистсько-забарвлені думки, наприклад, у 2013 році член правління EKRE М. Хельме (Martin Helme) висловився: «Якщо ти чорний, повертайся назад!» [11]. Сьогодні позиція політика-депутата та його партії є навіть жорсткішою, бо вони виступають проти мігрантів загалом – не залежно від їх кольору шкіри та країни походження. Мабуть, електоральний успіх такої

партії, як EKRE, пояснюється загостренням від 2015 року міграційного питання в Європі та маніпулюванням настроями страху перед можливими проблемами маленької Естонії з огляду на необхідність виконувати міграційні квоти ЄС [3, с. 137].

Гострою проблемою для багатьох країн ЄС є проблема інтолерантності щодо біженців. В Естонії вона теж виражена, однак меншою мірою. Причиною цього є те, що станом на 2018 рік Естонія прийняла лише дві сотні біженців у рамках міграційного плану, погодженого країнами-членами ЄС у 2015 році. За результатами опитування, проведеного у 2016 році, естонським НУО «Інститут прав людини» [47], хоч іммігранти значною мірою задоволені життям у цій країні Балтії, але рівень толерантності до них жителів Естонії вважають недостатнім через фіксовані випадки зневаги, насилля, упереджень до них особисто чи їх спільноти.

Очевидною є ситуація, що Естонія відкрита для мігрантів-підприємців, ініціаторів інноваційних стартапів, талановитих програмістів, але не біженців зі Сирії та інших «гарячих» точок Близького Сходу та Африки. В Естонії нині є два центри (Vaao, Vägeva) для шукачів притулку і з кожним роком кількість осіб, які перебувають у них, скорочується. Зокрема, станом на 01.05.2020 р. в цих центрах проживало лише 40 осіб. Естонія озвучує готовність долучатися до розв'язання міграційної кризи, однак передусім у частині надання технічної допомоги в межах програм ЄС щодо біженців. Таку контрверсійну позицію держави озвучив міністр внутрішніх справ Естонії М. Хельме (Mart Helme) – представник популістської, євроскептичної партії EKRE. На думку М. Хельме, допоки EKRE входить до складу естонського уряду, країна не буде відкритою до іммігрантів [25].

Водночас Естонія робить певні кроки до подолання низки проблем у площині інтолерантності. Мова про створення системи збору даних, системи

статистичних даних про випадки расистської та гомо- та трансфобної мови ворожнечі, які були повідомлені правоохоронним органам, переслідуються судами. Запущені стратегії інтеграції уразливих груп (російськомовної меншини, осіб без громадянства, які претендують на естонське громадянство та ін.), щоб продемонструвати, що такі групи мають і можуть інтегруватися в естонське суспільство, а також є там бажаними [18]. Прикладом виконання Естонією рекомендацій Європейської комісії проти расизму та нетерпимості слугують інформаційні кампанії з формування позитивного ставлення до різних національностей, які населяють Естонію, наприклад, телепрограма «Meie Eestid»⁵² (виходила в ефір на провідному естонському телеканалі ETV у 2017 році).

На наше переконання, нині коло проблем толерантності/інтолерантності має означуватися значно ширше за згадані найгостріші питання, які лежать у соціально-політичній площині. Наприклад, доцільно розглядати й питання поваги до особливих потреб інших, наприклад, у харчуванні. Толерантність у таких питаннях є вкрай важливою для сфери обслуговування та туризму, і Естонія почала надавати таким питанням важливого значення. Естонія, як країна, яка активно розвиває туризм, уважна до потреб тих, хто має харчові алергії, непереносимість глютену, лактози, не споживає м'яса чи інших продуктів [3, с. 138]. Хоч такий аспект не перебуває у вузькій площині політики, однак є одним із маркерів толерантності естонської спільноти.

⁵² Див. архів за посиланням: <https://arhiiv.err.ee/seeria/meie-eestid/elu/31>

5.2. Толерантність vs інтолерантність: кейс Латвії як увиразнення ціннісної та інституційної амбівалентності.

У Стратегії сталого розвитку Республіки Латвія на період до 2030 року («Latvija2030») толерантність визначена одним зі стратегічних принципів розвитку держави. Водночас у трактуванні змістового наповнення толерантності вказано на доволі вузький перелік сфер зменшення соціального відчуження та дискримінації: «нерівність доходів, вікова та гендерна дискримінація на ринку праці, етнічні упередження та мовні інституційні перешкоди» [48, с. 8].

Однією з найгостріших для Латвії в площині інтолерантності та дискримінації залишається проблема громадянства, яка має історичне коріння. Друга світова війна та радянська окупація значно змінили етнічний склад населення країни; напередодні проголошення незалежності частка латишів становила лише 52% населення. Така ситуація потенційно могла становити загрозу збереженню країною свого суверенітету. У випадку надання громадянства усім, хто проживав на момент проголошення незалежності, існувала висока ймовірність, що Латвія опинилася б у зоні впливу Російської Федерації. Відтак після відновлення незалежності політика щодо інституту громадянства базувалася на доктрині безперервності держави. У 1994 році латвійський парламент законодавчо унормував порядок набуття громадянства через натуралізацію. Водночас європейські інституції мотивували до лібералізації процедури надання громадянства.

Відтак, у Латвії (як і в Естонії) було інституціалізовано статус негромадянина, який за бажання особи змінюється через процедуру натуралізації (складання іспиту на знання мови, історії тощо). Такий статус не наділяє особу електоральними правами, правом на державну службу,

можливістю працювати на адвокатських, фармацевтичних та ін. посадах тощо. Латвійські негромадяни, на відміну від естонських, не можуть голосувати на місцевих виборах. Станом на 1995 рік в структурі населення налічувалося близько 28% негромадян. У 1995–2019 роках близько 150 тис. осіб отримали громадянство Латвії шляхом натуралізації, що сприяло скороченню чисельності негромадян: у 2011 році його мали 14,1% населення, 2017 – 11,4%, 2019 – 10,7%⁵³. Якщо провести паралель з Естонією, то в Латвії нині відсоток негромадян в структурі населення вдвічі вищий.

Інституції ЄС неодноразово критикували Латвію за те, що серед її населення є діти-негромадяни. Попри те, що їх кількість незначна (2016 р. – 47 дітей, 2017 – 51, 2018 – 33), однак така ситуація є неприйнятна з позиції сучасного розуміння прав дитини та їх захисту. У 2017 році президент Латвійської Республіки Р. Вейоніс ініціював автоматичне надання громадянства Латвії дітям, народженим від батьків-негромадян, але тоді така новація не отримала політичної підтримки. 17.10.2019 р. Сейм Латвійської Республіки все ж прийняв історичне рішення: усі, народжені з 01.01.2020 р. на території Латвії, автоматично мають право на громадянство цієї держави, для чого достатньо звернення одного з батьків. Відтак, завдяки змінам щодо громадянства новонароджених кількість негромадян поступово зменшуватиметься, а в структурі негромадян зростатиме частка осіб пенсійного та передпенсійного віку.

Безумовною проблемою Латвії є те, що більшість негромадян сприймають свій статус як дискримінацію, а складання іспитів на знання

⁵³ За даними Управління у справах громадянства та міграції Латвійської Республіки, станом на 01.07.2019 р. в Латвії зареєстровано 220 491 осіб-негромадян. На початку 2020 року відсоток негромадян у структурі населення Латвії становив 10,4 %.

державної мови та гімну – як приниження. Гостроту в проблему негромадян постійно вносить той факт, що Латвія має протяжний (270 км) кордон з Російською Федерацією та чисельну меншину етнічних росіян. Кількість безкоштовних курсів латвійської мови для національних меншин, мігрантів, а також негромадян, які бажають отримати громадянство, не можна уважати достатньою. Загалом питання про негромадян залишається проблемою латвійської демократії, хоча кроки до його розв'язання робляться.

Однією з найгостріших у Латвії є інтолерантність за сексуальною орієнтацією. Одностатеві відносини є легалізовані (з 1992 р.); представники сексуальних меншин мають право служити в війську. Однак одностатеві пари не можуть укласти шлюб, усиновити дитину, зареєструвати одностатеве цивільне партнерство як альтернативу шлюбу (так, як в Естонії). У Конституції Латвійської Республіки опосередковано закріплено заборону одностатевих шлюбів, адже ст. 110 Основного Закону визначає сім'ю, як союз чоловіка та жінки. Представники ЛГБТІ-спільноти в Латвії незмінно стикаються з додатковими юридичними та соціальними проблемами, які не є викликами для гетеросексуалів. Значний відсоток жителів Латвії з позицій соціального консерватизму мають забобони щодо нетрадиційної сексуальної орієнтації. Особливо настрої проти ЛГБТІ-спільноти зростали у період до 2008 року завдяки ініціативам різних релігійних (різних конфесій) і радикальних політичних акторів.

Найгостріше інтолерантність щодо сексуальних меншин проявлялася в ході публічних заходів. У 2005 році під час першого в історії Латвії Riga Pride проявлена публічна гомофобія щодо учасників, а сама акція була зірвана. Тоді натовп закидав учасників затхлими яйцями та пляшками; відтак вони втекли у будівлю церкви задля своєї безпеки [8]. Примітно, що проти проведення акції

відкрито виступили навіть політики найвищого рівня, наприклад, тодішній прем'єр-міністр А. Калватіс.

Останніми роками у ході проведення таких заходів в Латвії у поведінці спостерігачів демонструється вже менше гомофобії, хоча противники прайдів ЛГБТІ-спільноти незмінно через гучномовці озвучують протестні гасла, демонструють словесну та візуалізовану зневагу до її учасників, а колони учасників доводиться супроводжувати великій кількості правоохоронців. Також опитування громадської думки латвійців засвідчують, що більшість із них не підтримують проведення у Латвії таких заходів. Відзначимо, що замість того, щоб вітати події, які покликані продемонструвати відкритість і толерантність Латвії, лідери цієї країни дистанціюються від заходів ЛГБТІ-спільноти.

Е. Рінкевич (E. Rinkēvič) став першим латиським високопосадовцем (міністр закордонних справ), який у 2014 році озвучив у твітері свою нетрадиційну сексуальну орієнтацію [34]. Політик заявив про це з наміром боротися за легалізацію у Латвії якщо не одностатевих шлюбів, то принаймні одностатєвого цивільного партнерства. 30.01.2015 р. депутат латвійського Сейму В. Споліш (V. Spolīš) законодавчо ініціював прийняття норми про цивільне партнерство, яке давало б парам, котрі спільно проживають, такі ж права, як і гетеросексуальний шлюб. Однак вже на першому етапі (парламентський комітет з юридичних питань) законопроект було відхилено.

Втім загаданою вище ініціативою в латвійській спільноті було започатковано дискусію на цю чутливу для країни тему [15]. У травні 2015 року щодо легалізації цивільного партнерства на порталі manabalss.lv було запущено онлайн-петицію, яку підписали 4,7 тис. осіб. У 2018 році латвійський омбудсман закликав парламент до розгляду питання про цивільне партнерство. У 2019 році такий проєкт був розглянутий парламентом, однак не

підтриманий. Таке питання солідаризувало в протесті більшість і владних, і опозиційних парламентських партій. Цивільне партнерство фактично підтримують лише ліберальні коаліційні сили в парламенті – партія «Єдність» (Vienotība) й альянс «Розвиток/За!» (Attīstībai/Par!).

Толерантність латвійців до ЛГБТІ-спільноти зростає, однак повільно. Наприклад, опитування Євробарометра 2006 року показало, що лише 12 % опитаних латвійців підтримують легалізацію одностатевих шлюбів і 8% – усиновлення одностатевими парами (середні показники по ЄС – 44% та 32 % відповідно) [24]. У 2015 році за результатами опитування Євробарометра [44] підтримка одностатевих шлюбів зросла до 19% (середній показник по ЄС – 61%); це незначне зростання, адже в Латвії підтримка за десятиліття зросла лише на 7% опитаних, в той час, як в середньому по ЄС за той же час – на 17%. Лише 42% латвійців у ході опитування 2015 року вказали, що геї та лесбійки мають мати такі ж права, як і гетеросексуали; 23% опитаних латвійців не вбачають нічого поганого в одностатевих відносинах (середній показник по ЄС відповідно 71% та 67%). Бачимо, що у порівнянні зі середніми показниками по ЄС Латвія на момент проведення цього опитування демонструвала ще значну інтолерантність до ЛГБТІ-спільноти.

За результатами дослідження [45] Євробарометра 2019 року щодо проблем дискримінації встановлено низький рівень толерування латвійцями одностатевих відносин: лише 25%⁵⁴ опитаних погодилися, що такі взаємини є нормальними; натомість 68% вказали на їх неприйнятність. Однак на запитання про те, чи повинні представники ЛГБТІ-спільноти мати рівні з

⁵⁴ Для порівняння: за результатами опитування Євробарометра 2019 року нормальними одностатеві відносини вважають у Швеції 95%, Нідерландах – 92%, Данії – 90% респондентів. Водночас у Болгарії – лише 20% (найгірший показник по ЄС).

гетеросексуалами права, латвійські респонденти виявили значно більше терпимості: 49% погодилися з рівністю прав, 43% – заперечили. Якщо в Латвії одностатеві стосунки означили як прийнятні 24% респондентів, неприйнятні – 70% (решта – не визначилися), то в Литві відповідно 35% і 59%, в Естонії – 49% і 44% респондентів. Відтак, рівень інтолерантності до ЛГБТІ-спільноти в Латвії є найвищий у групі країн Балтії.

Лише 13% опитаних латвійців вказали, що почуватимуться абсолютно комфортно в ситуації споглядання знаків симпатії одностатевої гей-пари; 7% вказали на відносну комфортність; 75% – відчули б дискомфорт. Це найгірші показники серед країн Балтії; в межах ЄС інтолерантніші оцінки зафіксовані тільки в респондентів з Болгарії. Водночас зауважимо, що щодо лесбійських пар у латвійців толерантність дещо вища: 20% відчували б себе комфортно, 12% – відносно комфортно, 62% – дискомфортно. Натомість, коли мова про публічні вияви симпатії гетеросексуальною парою, 68% латвійців почувуються уповні комфортно, 12% – помірно комфортно, 14% – дискомфортно. Особливо інтолерантним в Латвії є ставлення до трансгендерів та інтерсексуалів [45]. Припускаємо, що причиною такої високої інтолерантності є недостатні інформаційні кампанії з підвищення толерантності до сексуальних меншин серед різних соціально-демографічних груп.

Показово, що інтолерантність до сексуальних меншин може виявлятися не лише з боку деструктивних недержавних акторів, а й в аргументованій формі мати своїм джерелом інститути держави. Однак у Латвії ми вже фіксуємо приклади того, як інститут держав (суд) всупереч домінуючому консервативному настрою в суспільстві, став на захист сексуальних меншин. Розглянемо такий конкретний кейс. 12.11.2020 р. Конституційний Суд

Латвійської Республіки виніс рішення⁵⁵ у справі № 2019-33-01 «Про відповідність ст. 155 (1) Трудового кодексу першому реченню ст. 110 Конституції Латвійської Республіки». Цим позовом оскаржувалося положення ст. 155 (1) Трудового кодексу, за якою: «батько дитини має право на відпустку протягом 10 календарних днів. Відпустка надається батькові дитини відразу після народження дитини, але не пізніше ніж протягом двох місяців з дня народження дитини». Проблема цього позову полягала в тому, що Конституція Латвійської Республіки захищає і підтримує сім'ю виключно як союз між чоловіком і жінкою, а позивачкою виступила громадянка, яка мала одностатеві взаємини, а претендувала на надання їй відпустки, котра досі надавалась виключно чоловікам-батькам.

Уважаємо, що Конституційний суд Латвійської Республіки у ситуації, коли на рівні Основного Закону держави закріплено тлумачення сім'ї як союзу саме чоловіка та жінки, при розгляді конкретного позову зайняв виважену позицію. Суд вийшов з наступної позиції: поряд зі зобов'язанням держави захищати та підтримувати шлюб як союз між чоловіком і жінкою, Конституція Латвійської Республіки встановлює обов'язок держави захищати і підтримувати також сім'ї, батьків і дітей.

Конституційний суд Латвійської Республіки при розгляді цієї нещодавньої справи дійшов важливого та прогресивного для держави з вираженими консервативними цінностями висновку: сім'я – це соціальний інститут, заснований на тісних особистісних зв'язках, які можна ідентифікувати в соціальній реальності, а також на розумінні та повазі. Навіть

⁵⁵ Текст рішення доступний тут: https://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2019/12/2019-33-01_Spriedums.pdf

за відсутності біологічного зв'язку або юридично визнаних відносин в системі «дитина – батьки», фактично можуть існувати сімейні взаємини між дитиною та особою, яка піклується про дитину, залежно від того, чи живуть вони разом, тривалості та якості їхніх стосунків, ролі дорослого у взаєминах з дитиною. Наявність тісних особистих зв'язків впливає з укладеного шлюбу або факту спорідненості; однак у соціальній реальності тісні особисті зв'язки розвиваються й іншими шляхами, наприклад, як результат де-факто спільного проживання. Перше речення статті 110 Конституції Латвійської Республіки визначає позитивне зобов'язання держави щодо захисту і підтримки всіх сімей, зокрема й де-факто сімей.

Позитивною тенденцією є те, що Конституційний суд Латвійської Республіки зайняв позицію, відповідно до якої держава зобов'язана надалі забезпечувати правовий захист також й для сімей одностатевих партнерів, унормувати надання таким сім'ям соціальної підтримки. Хоч латвійський парламент (Сейм) і зайняв консервативну позицію у тлумаченні сім'ї, яка відкидає сім'ю з одностатевими партнерами, однак це не може бути підставою для позбавлення таких сімей належної соціальної та економічної підтримки держави. Задля цього необхідно внести зміни в текст Конституції Латвійської Республіки (ст. 110). Оскільки рішення Конституційного Суду оскарженню не підлягають, то існують підстави очікувати зміни в ситуації, коли досі в одностатевій сім'ї лише мати та дитина соціально та економічно захищалися державою, а другий з одностатевих партнерів цієї сім'ї був ущемлений в багатьох можливостях. Очевидно, що Латвійська Республіка повинна детально та виважено вивчити питання правового статусу одностатевих сімей. Важливо внести зміни у правове регулювання сімейних відносин, щоб надалі забезпечувати захист та підтримку одностатевих партнерів і дітей, народжених у їхніх сім'ях.

Отже, у Латвії декриміналізовані одностатеві відносини, наявне антидискримінаційне законодавство у сфері зайнятості, дозволена відкрита служба у війську представникам сексуальних меншин тощо. Водночас заборонені одностатеві шлюби та цивільне одностатеве партнерство; відсутнє антидискримінаційне законодавство у сфері надання послуг; відсутнє унормування проблем мови ворожнечі та непрямой дискримінації, усиновлення парами (усиновителем може бути лише один з партнерів) тощо. Латвія доволі повільно рухається від цінностей виживання до цінностей самовираження; власне низька толерантність до ЛГБТІ-спільноти засвідчує це [43, с. 95]. Водночас аналізоване вище рішення Конституційного суду Латвійської Республіки підводить нас до думки про зародження позитивних тенденцій у фомуванні проєвропейського статусу сексуальних меншин.

Особливо чутливими в частині толерантності/інтолерантності в Латвії залишаються питання, пов'язані з історичною спадщиною країни, особливо – періодом Другої світової війни. Найперше, мова про щорічні марші (16 березня) в Ризі, які проводяться на вшанування (недержавна ініціатива) членів місцевого легіону Waffen-SS. Станом на початок 2020 року в різних країнах світу проживало близько 400 легіонерів, частина з них – на території Латвії. В латвійській спільноті немає єдності щодо ставлення до легіонерів та політики держави щодо них. На це питання звертала увагу [21, с. 7, 24-25] Європейська комісія проти расизму та нетерпимості (ECRI). Європейські інституції з розумінням підходять до того, що частина громадськості Латвії розглядає діяльність легіону не як солідаризацію з нацизмом, а як боротьбу з радянським режимом за відновлення суверенітету країни, однак ECRI ще у 2012 році озвучила занепокоєння будь-якими спробами виправдати бойові дії легіону Waffen-SS, оскільки це містить ризик розпалювання настроїв ксенофобії, антисемітизму та нетерпимості. Відтак ECRI рекомендувала

латвійській владі протидіяти спробам вшанування пам'яті осіб, які воювали в Waffen-SS та якимось чином взаємодіяли з нацистами.

Попри згадану вище рекомендацію 2012 року в Латвії продовжують традицію пам'ятних заходів, присвячених неофіційному Дню пам'яті латвійських легіонерів, які воювали в Другій світовій війні. Такі заходи завше супроводжуються більшими чи меншими інцидентами, що потребувало посилення заходів з підтримки правопорядку. Наприклад, у 16.03.2015 р. для охорони учасників ходи було залучено бл. 2100 працівників поліції, зведено барикади для захисту учасників і т. д. У 2019 році у ході брали участь близько тисячі осіб [40]. У 2020 році щорічній ході (як і іншим масовим заходам) перешкодила пандемія COVID-19.

ООН, Європейський парламент, єврейські організації та інші інституції неодноразово озвучували занепокоєння щодо заходів на зразок Дня пам'яті латвійських легіонерів. Водночас латвійські історики стверджують, що місцевий легіон, як військове формування, не мав відношення до Голокосту чи військових злочинів, а 80–85 % тих латвійців, які служили в дивізії СС, були призовниками в армію і мали сильні антинімецькі настрої.

З подіями Другої світової війни пов'язані й інші проблеми, які виникають у Латвії в площині толерантності. Наприклад, ізраїльський уряд озвучив протест (жовтень 2014 р.) проти постановки мюзиклу «Cukurs, Herbert Cukurs» [28]. Мова про вшанування пам'яті Г. Цукурса – латвійського військового, який у роки Другої світової війни певний час входив до «команди Арайса», що була залучена до винищення латвійських євреїв у ході реалізації політики Голокосту. Водночас як авіатор і письменник Г. Цукурс в Латвії певними прошарками суспільства вшановується як національний герой. Власне мюзикл «Cukurs, Herbert Cukurs» був підготовлений приватною компанією і хоч був розкритикований владою Латвії, однак не заборонений.

Історично в Латвії упередження та дискримінація існували, найперше, щодо єврейської та ромської меншини. Антисемітизм залишається проблемою й нині; найчастіше він проявляється на рівні мови ворожнечі в Інтернеті. Щодо ромів, то їх соціальна маргіналізація залишається дуже високою. Латвійські роми зазнають утисків найчастіше у сферах зайнятості та освіти, а також мають порівняно мало можливостей щодо житлових прав та охорони здоров'я.

В останні роки в Латвії під впливом європейських інституцій зростає увага держави до різноманітних проявів мови ворожнечі. Спостерігаються позитивні, однак недостатні, зрушення щодо запобігання та протидії злочинам, скоєним на ґрунті ненависті, з використанням мови ворожнечі. Зміни відбулися переважно в законодавстві внаслідок міжнародних зобов'язань Латвії. На недоліки в питанні мови ворожнечі в Латвії неодноразово звертала увагу згадана вище спеціалізована європейська незалежна дослідницька організація ECRI.

У 2014 році до Кримінального кодексу Латвійської Республіки внесені поправки, які передбачили кримінальну відповідальність за розпалювання соціальної ворожнечі за ознакою статі, віку, втрати працездатності тощо. Расистський мотив був доповнений національним, етнічним, релігійним. Тобто, було розширено коло уразливих до мови ворожнечі груп. Попри те, що перелік уразливих груп не є вичерпним, парламент не включив сексуальну орієнтацію до числа захищених ознак. І це попри високий рівень гомофобії в Латвії. Дедалі більшу проблему нині становить розпалювання мови ворожнечі в Інтернеті.

Водночас публічної інформації про злочини на ґрунті ненависті, зафіксовані у Латвії, є недостатньо. Офіційні дані про такі злочини є обмежені; кількість відкритих кримінальних проваджень щодо правопорушень, скоєних саме на ґрунті мови ворожнечі, залишається невеликою. Статистика органів

влади про кількість правопорушень, скоєних з мотивів расової ненависті, ксенофобії та гомофобії, дуже відрізняється від неофіційної статистики, яку формують латвійські правозахисні НУО (Латвійський центр прав людини, «Мозаїка» та ін.) [30, с. 6]. Саме неофіційна статистика свідчить про зростання кількості таких правопорушень. Також відзначимо, що поширеною в Латвії тенденцією є небажання жертв злочинів, скоєних на ґрунті ненависті, заявляти про них правоохоронним органам.

У Латвії практично відсутні спеціальні програми підтримки жертв злочинів, скоєних на ґрунті ненависті, нетерпимості. Лише у 2015 році вперше латвійський уряд почав надавати державне фінансування соціальних послуг реабілітації жертвам злочинів усіх видів. Фінансова підтримка урядом Латвії та муніципалітетами різних проєктів громадянського суспільства щодо зміцнення толерантності та протидії правопорушенням на ґрунті ненависті останніми роками зростає, проте вона залишається недостатньою. Це заважає НУО планувати довгострокові та стійкі проєкти.

В частині запобігання та протидії різноманітним проявам інтолерантності першочергове значення для Латвії мають заходи в частині підвищення політико-правової культури як населення, так і фахівців, професійним завданням яких є запобігання та протидія інтолерантності. Наявною є інформація про проведення Державним поліцейним коледжем для працівників судових і правоохоронних органів Латвії навчального курсу щодо проявів мови ворожнечі та належного реагування на такі правопорушення. Однак латвійські дослідники такі заходи називають нерегулярними, несистемними [30, с. 6], а наше вивчення матеріалів, розміщених на сайті цього навчального закладу (<http://www.policijas.koledza.gov.lv>), не дозволило знайти інформацію про зміст і практичну реалізацію таких заходів.

В останні роки (після початку європейської міграційної кризи) особливо уразливими до ксенофобії та відчуження є шукачі притулку з-поза меж Європи, мусульмани [41, с. 2], тобто мова про мігрантофобію та ісламофобію. Расистські та ксенофобські настрої щодо біженців є поширені як серед латвійців, так і серед найчисельніших меншин Латвії. В оцінці ставлення до біженців у Латвії не в останню чергу показовим є факт, що більшість шукачів притулку, розміщених за квотами ЄС, невдовзі вирішують покинути цю країну, переміщаючись до Німеччини та ін. країн Західної та Північної Європи.

Коли у 2015 році почалася міграційна криза, Латвія прийняла 374 біженців (квота ЄС була встановлена у кількості 550 осіб). Латвія була однією з тих держав, які активно підтримали у 2017 році ініціативу польського прем'єр-міністра Д. Туска про скасування практики ЄС визначати країнам-учасницям квот на прийняття біженців. Натомість Латвія підтримала Угоду між ЄС та Туреччиною щодо прийняття останньою біженців (реадмісію) в обмін на фінансову допомогу від країн-учасниць ЄС. Відтак, до 2023 року Латвія має виплатити Туреччині 1,8 млн євро.

На думку дисертанта, забезпечення толерантності наразі є викликом для Латвії. Протидія інтолерантності залишається важливою складовою ще уповні незавершеної постсоціалістичної демократизації цієї країни. Проблемними в частині просування принципу толерантності та запобігання проявам інтолерантності в Латвії є такі аспекти:

- збереження високого відсотка негромадян в структурі населення Латвії. Водночас нещодавні законодавчі новації щодо автоматичного надання громадянства усім новонародженим сприятимуть зменшенню частки негромадян;

- найвищий у групі країн Балтії рівень інтолерантності до сексуальних меншин; виражена інтолерантність щодо трансгендерів та інтерсексуалів;

– законодавство Латвії ще не уповні відповідає Загальній політичній рекомендації Європейської комісії проти расизму та нетерпимості № 7 [22] в частині боротьби з расизмом та расовою дискримінацією;

– в органах правопорядку відсутні спеціальні служби, які б надавали допомогу жертвам мови ворожнечі;

– зі сторони високопосадовців, громадських активістів бракує промоції контрмовлення в відповідь на расистську, гомо-/трансфобну мову ненависті. Відтак ті, хто вдаються до мови ворожнечі, не відчувають громадського осуду та нарощують свою деструктивну присутність у Латвії;

– зберігається маргіналізація ромської громади, особливо в частині зайнятості, надання державних медичних та освітянських послуг;

– наявні прояви антисемітизму, особливо в Інтернет-дискурсі;

– попри невелику кількість біженців і шукачів притулку, прийнятих в останні роки Латвією, високим є рівень нетерпимості до шукачів притулку. При цьому громадська думка часто формується завдяки деструктивній публічній риторичі окремих латвійських політиків;

– проблемою Латвії є висока толерантність до насильства загалом – у сім'ї, школі, щодо певних соціальних груп тощо. Зберігається висока толерантність до різних деструктивних протиправних практик, наприклад, долученість до тіньової економіки, купівля контрабандних товарів тощо.

На нашу думку, причини згаданих проблем Латвії не в останню чергу лежать у площині політико-правової культури латвійців, у якій ще доволі сильно присутня нетерпимість до різноманітності та не є стійкими неоліберально-демократичні цінності, на просування яких і є зорієнтований ЄС.

5.3. Соціальна тривожність і фобії на ґрунті інтолерантності: кейс Литви.

Реалізація принципу толерантності в Литві має давні традиції, що сягають часів Великого князівства Литовського. Упродовж сотень років Литва була місцем співіснування та взаємодії чисельних народів, культур і релігій [3, с. 172]. Це дало підставу британському історичу Н. Девісу назвати Литву «прихистком толерантності» [14]. В історії Литви наявні приклади як толерантності, так і протидії інтолерантності. Нині очевидні глибоко вкорінені забобони та новітні етнічні стереотипи, наявний страх перед імміграцією та новітніми викликами, які стимулюють деструктивні оцінки та дії, що інтолерантно посягають на гідність людини [3, с. 172].

Проблема інтолерантності набула особливої гостроти після приєднання Литви до ЄС. З одного боку, міграційні потоки зросли після відкриття кордонів Литви з іншими країнами ЄС, а з іншого – на Литву було покладено нові обов'язки реалізовувати політику ЄС в частині рівності, недискримінації, утвердження принципу толерантності тощо. Однак нині низка проблем в площині неорасизму та різноманітних фобій (ксенофобія, гомофобія, мігрантофобія, ромофобія та ін.) не мають позитивної динаміки пом'якшення. Литва законодавчо закріпила принцип толерантності, однак чітко не визначає його зміст. Це ускладнює розслідування випадків інтолерантності та притягнення винних до відповідальності [3, с. 172].

Звернімося до результатів вивчення громадської думки з питань толерантності. Напередодні прийняття Литви до ЄС опитування зафіксували

доволі високу нетерпимість литовців до євреїв (20,4 % респондентів вказали на негативне ставлення до них) і ромів (42,7 % опитаних) [36].

Опитування, проведене на замовлення Міністерства соціального захисту та праці Литовської Республіки, показало: приблизно 80 % населення країни характеризує себе як толерантне. Однак відповіді на контрольні питання анкети ставлять такий високий відсоток під сумнів. Зокрема, значна частина тих, хто ідентифікував себе як «толерантний», вказали, що не можуть працювати разом з «Іншими». Вони погодилися, що є толерантними щодо певних питань тільки доти, доки це не стосується їх особисто [31]. Такі відповіді засвічують приховану нетерпимість у взаєминах з людьми, відмінними за етнічними, расовими, сексуальними та іншими ідентифікаціями [3, с. 173].

В громадській думці Литви увиразнена доволі висока інтолерантність до, найперше, ромів, сексуальних меншин, мігрантів, біженців. При цьому рівень толерантності литовців до людей інших рас і національностей значно вищий, аніж до представників інших релігій (нехристиянських); це може свідчити про сильний релігійний консерватизм литовців, який може стати причиною зростання найперше ісламофобії [3, с. 173].

Частину проблем в площині толерантності знімає той факт, що Литва обрала інший, ніж Латвія та Естонія, підхід до надання громадянства⁵⁶. Відтак у Литві відсутня в структурі населення група негромадян [50]. Вимоги до

⁵⁶ Після розпаду СРСР влада Литви надала громадянство усім, хто був народжений на її території, або ж там були народжені батьки, бабусі та дідусі претендента на громадянство новоутвореної держави. Особи, які постійно проживали в Литві, однак не відповідали названим критеріям, отримали громадянство, склавши присягу лояльності; знання державної мови на той момент не вимагалось. Надалі Литва використовує механізм натуралізації зі складанням іспиту на знання державної мови.

громадянства в Литві були найбільш ліберальні з-поміж тих, що впроваджувалися в державах Балтії після проголошення незалежності. Це, зазвичай, пояснюється відносно низьким рівнем імміграції в Литву з інших частин СРСР, унаслідок чого населення було етнічно однорідніше [10, с. 150].

14,7 % населення Литви належать до національних меншин: поляки (6,6 %), росіяни (5,8 %), білоруси (1,2 %) і т. д. [3, с. 173]. Нині немає підстав говорити про виражену нетерпимість у відносинах між представниками різних національностей цієї країни, однак прояви етнічної інтолерантності періодично фіксуються [29, с. 428].

Найбільшою в Литві є польська меншина (понад 200 тис. осіб). Питання її прав стає причиною напруги у взаєминах Литви та Польщі. Польща неодноразово заявляла про порушення прав своїх земляків на території Литви⁵⁷. Основними проблемами польська сторона називає: 1) необхідність запровадження подвійних назв населених пунктів і вулиць / площ у районах, де поляки становлять третину та більше населення; 2) легалізацію написання прізвищ литовських поляків відповідно до польської традиції [3, с. 173]. Польська сторона перебуває на позиції, що литовська влада зобов'язана надати полякам особливий мовний, культурний і освітній статус.

⁵⁷ Прикладом може слугувати відмова експрезидента Республіки Польща Л. Валенси на знак протесту проти становища литовських поляків прийняти одну з найпочесніших нагород Литви – Великий хрест ордена Вітаутаса Великого. Ще одним прикладом може слугувати позиція міністра закордонних справ Республіки Польща (2007-2014 рр.) Р. Сікорського, який через напругу довкола питання прав польської меншини у Литві певний не розмовляв зі своїм литовським колегою-міністром А. Ажубалісом (2010-2012 рр.). Польща найперше критикує положення нового литовського закону про освіту, за яким у школах національних меншин посилюється вивчення литовської мови. Проблему інтолерантності щодо польської меншини у Литві найперше загострюють польські радикальні політичні сили.

Запровадження у 2012 році єдиної навчальної програми з литовської мови та державного іспиту створило певні проблеми для учнів шкіл, де навчання ведеться мовами меншин, зокрема польською⁵⁸. Відтоді актуалізувався дискурс, що реформа освіти в Литві дискримінує учнів шкіл з навчанням мовами меншин. Водночас відзначимо, що в Литві налічуються сотні шкіл з польською мовою викладання, функціонує філія Білостоцького університету з польською мовою викладання, збережене вивчення польської філології та підготовка учителів польської мови [3, с. 173].

У 2019 році Рада Європи вкотре звернулася до влади Литви ухвалити всеосяжну правову базу для запобігання дискримінації учнів з-поміж національних меншин. Європейські інституції звернули увагу на необхідність Литви узгодити з рамковою конвенцією національне законодавство про використання мов меншин у відносинах з адміністративними органами, комерційних вивісках і топографічних вказівках, написанні прізвищ та імен в офіційних документах [3, с. 173-174].

Литовська єврейська громада неодноразово звертала увагу на зростання антисемітизму в країні. Підставою для такого висновку стали публічні акції радикальних політичних сил. Наприклад, у 2015 році Литовський націоналістичний союз молоді організував ходу в Каунасі, під час якої учасники були помічені в одязі зі символом свастики. При цьому сама хода проходила біля історичного місця Каунаської розправи 1941 року, в ході якої вбито кілька тисяч євреїв. Загалом проблему для демократичного іміджу Литви становлять акції, в яких простежується деяка прихильність до неонацизму. Вони традиційно проходять у великих містах Литви (Вільнюс, Каунас)

⁵⁸ У 2018 році було змінено законодавство про освіту: до 7 класу не менше 50% навчальних дисциплін викладаються литовською мовою, у 7-9 класах – 80%, 10-12 класах – 100% дисциплін.

щонайменше двічі на рік – 16 лютого (16.02.1918 р. Литва здобула незалежність від Російської імперії) та 11 березня (День відновлення незалежності). До згаданих заходів у середньому долучається по 300–500 учасників [3, с. 174].

Вкоріненним є й побутовий антисемітизм, найперше, зберігається й у литовському фольклорі. Литовські єврейські кладовища та пам'ятні місця Голокосту зазнають актів вандалізму. Антисемітські нариси періодично з'являються в національних газетах. Хоча негативні стереотипи щодо євреїв є доволі архаїчними у литовському суспільстві, вони періодично в тій чи іншій формі озвучуються [3, с. 174].

Сплеск антисемітизму в Литві, погрози неонацистів єврейській громаді призвели до закриття (короткочасного) у серпні 2019 року єдиної в Вільнюсі синагоги та штаб-квартири Єврейської громади Литви. До цього призвели деструктивні дії окремих політичних сил [3, с. 174]. Зокрема, правоцентристська консервативна політична партія «Союз вітчизни – Християнські демократи Литви» активно лобіює визнання національними героями осіб, яких звинувачують в антисемітизмі, причетності до Голокосту. Частина литовського суспільства сприймає такі історичні постаті як національних героїв, а інша – як нацистських військових злочинців і колабораціоністів. Мова, найперше, про Й. Норейку (Jonas Noreika) (на його честь була встановлена, однак згодом демонтована меморіальна дошка на будівлі Бібліотеки Академії наук ім. Врублевських) та К. Шкірпу (Kazys Škirpa) (на його честь ще у 1998 році була названа алея у Вільнюсі; згодом перейменована на алею Триколора). Такі події викликали активні дебати в литовському суспільстві та Сеймі [26].

Перші євреї оселилися на території Литви ще у XII столітті [35], однак і нині 700-літня історія литовських євреїв досі не належно інтегрована в

національну систему освіти [33, с. 4]. Литовська система освіти довготривало належно не приділяла уваги питанню історії євреїв Литви [7, с. 54], однак зауважимо, що у підручниках з історії Литви останніх років цьому питанню, а особливо Голокосту, вже приділено значно більше уваги. Загалом довготривало тема Голокосту в Литві обговорювала передусім в вузьких академічних колах, а широкій громадськості ця тема доносилася доволі обмежено [3, с. 174].

Антисемітизм неодноразово проявлявся у литовських медіа; такі кейси ставали предметом розгляду литовської Комісії з журналістської етики. Практично усі справи про антисемітизм стосувалися однієї й тієї ж медіагрупи «Respublikos leidinių grupė», однак по жодній справі Комісія не підтвердила факти розпалювання антисемітизму. Для Литви важливим завданням є необхідність виявлення та боротьби з новими проявами антисемітизму та антисіонізму в кіберпросторі, особливо в соціальних медіа [3, с. 174].

У Литві відсутня єдина централізована установа, яка б реагувала на випадки антисемітизму. Судові та правоохоронні органи Литви часто не ідентифікують певне протиправне діяння як прояв антисемітизму, тобто не відносять його до групи злочинів, скоєних на ґрунті ворожнечі. Аналогічна ситуація є й у випадку з ромофобією, про яку ми вестимемо мову нижче.

Власне ромофобія, як гостра форма соціальної антипатії (вияви неприйняття, страху, агресії, засудження) щодо представників ромської народності, є чутливою проблемою Литви в частині інтолерантності. У Литві проживає близько 3 тисяч ромів (бл. 0,1 % населення). Литовські роми розселені країною; єдиною локацією їх компактного проживання є село Кіртімай (Kirtimai) поблизу Вільнюса, де проживає понад 500 ромів [39, с. 4]. Цей населений пункт є концентрованим вираженням бідності та соціальної

ізоляції, характерних литовським ромам. Тут найперше проживають збіднілі, безпритульні та колись ув'язнені роми [3, с. 174-175].

Литовські роми стикаються зі значними житловими проблемами. Європейські інституції неодноразово звертали увагу на потребу надання соціального житла уразливим членам ромської громади, подолання забобонів щодо них серед орендодавців житла [17, с. 5]. З ініціативи мерії Вільнюса реалізовувалася «Програма соціальної інтеграції громади ромів у Вільнюсі (Кіртімай) на 2016–2019 роки». Примітно, що проєкт, кошторисом 700 тис. євро, активно обговорювався в литовських медіа, але не з представниками ромської меншини Литви. Проєкт став прикладом псевдоінтеграції ромів без залучення самих ромів [32]. Фактично згадана програма була спрямована, найперше, на надання ромам соціального житла, однак така пріоритетність у реалізації права на житло викликала невдоволення в решти населення, а відтак – тільки загострила мову ворожнечі щодо ромської громади. Критерії отримання житла чи компенсацій для більшості ромів залишилися незрозумілими. Ті, хто отримав соціальне житло, не уповні розуміє необхідності своєчасної оплати житлово-комунальних послуг, а відтак може накопичити борги та втратити муніципальне житло, однак не матиме змоги повернутися у селище Кіртімай (земля, де знаходилися їх оселі, вже використана під комерційну забудову). Зауважимо, що за роки незалежності Литва реалізувала кілька програм інтеграції ромів, однак у житті останніх фактично не відбулося позитивних змін. Навпаки, можна констатувати висхідну ромофобію в литовській спільноті [3, с. 175].

Однією з найбільших проблем литовських ромів залишається можливість повноцінно вийти на ринок праці. Навіть виробництва, які відчувають дефіцит некваліфікованих та низькооплачуваних кадрів, скептично

оцінюють можливість найму литовських ромів з огляду на наявні стереотипи, а також низький рівень освіти [3, с. 175].

Литва зайняла доволі відсторонену позицію, коли ЄС опинився у 2015 році перед викликом міграційної кризи. Відповідно до квоти ЄС, Литва повинна була прийняти 1 105 біженців (згодом квота була зменшена до 1077 осіб), розміщених первинно в Італії та Греції. На початок 2020 року переселено лише 490 осіб⁵⁹, при чому багато з них опісля виїхали з Литви – переважно до скандинавських держав або ж Німеччини.

Відзначимо, що у литовців наявний доволі стійкий стереотип, що прохачі притулку є передусім економічними мігрантами, які посилять проблему безробіття. Понад 2/3 литовців вважають, що біженці становлять загрозу (зросте злочинність, загостряться соціальні проблеми тощо). Клайпеду вважають найбільш схильним до проявів інтолерантності містом Литви; відтак лише це місто не стало останніми роками учасником урядової програми прийняття біженців [3, с. 175].

Упередженість щодо біженців в Литві наростає, хоча абсолютна більшість населення не спілкувалися з людьми з країн Близького Сходу та Африки, охоплених війнами та громадянськими конфліктами. Видається, що для литовців характерне відчуття остраху перед невідомим, а люди інших національностей для багатьох власне й виступають цим «страшним невідомим». Негативні стереотипи щодо біженців зберігають і чимало литовських роботодавців. Проблему поглиблює те, що литовські медіа приділяють недостатньо уваги конкретним кейсам біженців – наскільки успішно вони інтегруються у литовську спільноту, чи легко знаходять порозуміння на робочому місці та поза ним тощо [3, с. 175].

⁵⁹ Литва озвучила намір продовжувати долучатися (до 2022 року) до програм переселення для іноземців, які потребують притулку.

На кінець 2019 року в Литві проживало понад 58 тис. осіб з країн поза меж ЄС. Результати соціологічних досліджень показують, що значна частина литовців не хотіла б, щоб їх сусід або ж колега по роботі був іноземцем, але лише деякі з них особисто знайомі з «Іншими» або ж взаємодіяли з ними. Уважаємо, що саме через брак знань та особистого досвіду виникає страх перед людьми з інших країн, які проживають у Литві. виправити цю ситуацію спрямовані різноманітні проекти, на зразок «Литовська ідентичність – мозаїка націй» (реалізовувався у 2014–2020 роках)⁶⁰. Понад 300 іноземців з 38 різних країн на початок 2020 року відвідали литовські школи та громади. Акцент проекту робиться на тому, що промо-роликів, відео, постерів і под. на тему толерантності є недостатньо, а інтолерантність необхідно долати за допомогою зустрічей, дискусій. За час реалізації згаданого проекту організовано тематичні дискусії в усіх шістдесяти литовських муніципалітетах за участю представників азійських та африканських держав. Такі зустрічі були спрямовані на подолання деструктивних стереотипів і безпідставних фобій [3, с. 175-176].

Іноземні громадяни, які проживають у Литві, в дискусіях та опитуваннях громадської думки звертають увагу, що вони не можуть одягатися та поводитися так, як на батьківщині. Дехто відчував безпідставне ототожнення себе з потенційною загрозою. Темношкірі студенти (особливо дівчата) через невелику кількість іноземців в Литві відчувають щодо себе забагато негативно забарвленої уваги. Незалежно від того, з якої країни в Литві не навчалися б студенти-іноземці, усі вони солідарні в тому, то литовці не надто толерантні та порівняно закриті, а на ліквідацію бар'єрів з литовцями іноземцеві потрібно докладати порівняно значні зусилля [3, с. 176].

⁶⁰ Сторінка проекту «Lietuvos identitetas – tautų mozaika» в Facebook ілюструє його спрямованість. Див.: <https://www.facebook.com/BukimPazistami/>

Відзначимо, що литовська влада має проблеми зі забезпеченням безпеки тих, кому надала політичний притулок. Наприклад, таджицький активіст І. Якубов, починаючи від отримання притулку у 2015 році, отримав десятки погроз, зазнав нападів і тілесних ушкоджень [37]. Ці форми тиску були політично мотивовані.

Неорасизм, зокрема й у Литві, нині набув значно ширшого вираження, ніж дискримінація за кольором шкіри. Він охоплює етнічну приналежність, віросповідання тощо. Неорасизм увиразнюється багатогранно: в мові ненависті (гейтспічі), етнізації трудових ресурсів тощо. Він просувається як через акції радикальних організацій, так і на інституційному рівні, коли діяльність посадовців дискримінує певні соціальні групи в освіті, охороні здоров'я, зайнятості тощо.

У Литві жертвами мови ворожнечі, найперше, стають біженці, національні меншини та іноземні громадяни [42]. Зневажливі та необґрунтовані узагальнення періодично озвучуються щодо них ультра націоналістичними, клерикальними та іншими радикальними політичними акторами. Попри те, що крайні праві партії в Литві не мають великої кількості прихильників, однак вони активно популяризують мову ворожнечі та різноманітні нерівності. Прикладом може слугувати парламентська партія «Порядок і справедливість» як виразник національного консерватизму, литовського націоналізму, правого популізму.

Литовські медіа в висвітленні певних питань часто керуються деструктивними стереотипами. Особливе занепокоєння викликають процеси формування медіа (особливо новими медіа) негативних образів певних національних, етнічних чи релігійних меншин та біженців. Нині мова ворожнечі розпалюється найперше в кіберпросторі, наприклад, в межах Facebook-груп, форумів (на це припадає 90 % випадків мови ворожнечі [9,

с. 7]). Коментатори, онлайн-тролі вдаються до образ, зневажливих висловлювань, зокрема й в частині етнічного походження учасників обговорення. Під час заходів (на взірць щорічних маршів 16 лютого та 11 березня) зафіксовано озвучення образливих щодо певних груп гасел⁶¹ і пісень⁶².

Щороку в Литві правоохоронні органи фіксують злочини, які кваліфіковані як такі, що скоєні на ґрунті ненависті: 2015 рік – 24, 2016 – 20, 2017 – 9, 2018 – 7. Однак в середньому лише 5-6 осіб на рік були притягнені до кримінальної відповідальності за цими справами⁶³. Наразі ті зусилля, які докладає Литва для розв'язання проблеми неорасистської, гомо-/трансфобної та ін. мови ворожнечі, не є комплексним стратегічним баченням розв'язання проблеми, а відтак – недостатньо ефективні.

З-поміж пострадянських країн Балтії саме Литва найбільш консервативна щодо ЛГБТ-спільноти, за що неодноразово була різко критикована інституціями ЄС та ліберально-демократичним сегментом «третього сектора». Тут відчутний сильний вплив католицької церкви, яка рішуче відкидає одностатеві відносини, зміну статі тощо. Невеликі спільноти представників сексуальних меншин є лише у найбільших містах (Вільнюс, Каунас, Клайпеда). Кримінальне переслідування за одностатеві відносини в Литві скасували найпізніше з-поміж країн Балтії (1993 р.). Членство цієї країни в ЄС зобов'язало її прийняти (2005 р.) законодавство, яке формально забороняє різні види дискримінації, зокрема й сексуальну [3, с. 177].

⁶¹ Наприклад, «Lithuania for Lithuanians», «Juden-raus» та ін.

⁶² Наприклад, «Ant kalno mūrai...» («Castle on the hill...»), «Lipo žydas kopėjom...» («The Jew climbed the ladder...»), «Viens du trys su pusė, graži Lietuva be rusų...» («One two three and a half, Lithuania is nice without Russians...») та ін.

⁶³ Див.: <https://hatecrime.osce.org/lithuania>

У Литві (як і в Латвії) відсутнє юридичне визнання одностатевих пар – ні реєстрації одностатевих шлюбів, ні цивільного одностатєвого партнерства (як в Естонії) немає. Численні опитування громадської думки незмінно виявляють невисоку підтримку ідеї легалізації одностатєвих шлюбів, а протиставлення гетеросексуальних і гомосексуальних пар міцно укорінене в доволі консервативній культурі литовського суспільства. Опитування Євробарометра [44] зафіксувало підтримку одностатєвих шлюбів литовців на рівні 24 % опитаних (нижчий показник в межах ЄС зафіксований тільки в Латвії, Румунії та Болгарії).

У 2010 році в Литві вступив в дію закон «Про захист неповнолітніх від впливу шкідливої публічної інформації». За цим нормативно-правовим актом, шкідливою для неповнолітніх є інформація, яка пропагує альтернативи класичному союзу чоловіка та жінки. Перша редакція цього закону (2009 р.) санкціонувала пропаганду гомосексуальних, бісексуальних та полігамних відносин. Внутрішньодержавні дебати та міжнародна критика зумовили скасування такої заборонної норми, проте нова редакція закону все ж містить формулювання «презирство до сімейних цінностей», зміст якого чітко не визначений. Також у Литві ініційовувалися зміни до кримінального та адміністративного кодексів, які б унеможливили публічне обговорення питань гомосексуальності. Такі законодавчі новації наразі не підтримані парламентом, однак у випадку повернення до їх обговорення та прийняття, права ЛГБТ-спільноти Литви будуть істотно обмежені [3, с. 177].

У Литві зафіксовані випадки прямого чи опосередкованого перешкоджання проведенню соціальних чи культурних заходів ЛГБТ-організацій у власних чи орендованих приміщеннях. Відмова в оренді або ж доступі до локацій проведення заходів пов'язані саме з їх організацією сексуальними меншинами. Існує й низка інших обмежень, зокрема у Литві

унеможливлене спільне усиновлення або ж усиновлення другим з одностатевої пари [3, с. 177].

У 2007-2008 роках з причини «неможливості забезпечити безпеку» сексуальним меншинам було відмовлено у праві проведення публічних акцій. Відтак три країни Балтії об'єдналися в Baltic Pride й литовська ЛГБТІ-спільнота була представлена в Ризі та Таллінні. У цей час низка політиків робили спробу розпалити настрої гомофобії, однак очільниця держави Д. Грібаускайте з ліберально-демократичних позицій зуміла рішуче протидіяти цьому. Саме завдяки позиції глави держави Вільнюс у 2010 році прийняв Baltic Pride, хоча в його ході й було чимало інцидентів. Результати проведеного напередодні литовською компанією Spinter Research опитування громадської думки засвідчують вкрай негативне ставлення населення до проведення Балтійського прайду – лише 16 % опитаних підтримали його. Також кожні 8 з 10 опитаних висловилися, що одностатеві відносини є проявами хвороби, збочення тощо; найперше, таку позицію увиразнили особи середнього та старшого віку, з нижчим рівнем освіти та з невеликих населених пунктів [13]. Однак таке негативне сприйняття ЛГБТІ-спільноти у Литві не зупинило проведення Baltic Pride і з кожним наступним заходом кількість учасників зростала: 2013 рік – близько 500 осіб, 2016 – понад 3 тис., 2019 – понад 10 тис. [3, с. 177-178].

Хоч на вимогу європейських інституцій для працівників правоохоронних та судових органів Литви ще у 2012–2014 роках було проведено навчання з питань расистського та гомо- та трансфобного насильства, однак досягнутий прогрес у цьому не є достатнім. Навчальні проекти недостатньо змінили реагування держави на випадки мови ворожнечі та протиправні дії, скоєні на ґрунті ненависті [3, с. 178].

Отже, хоча національне законодавство та міжнародно-правові інструменти й стоять на сторожі прав людини в Литві, спрямовані на запобігання інтолерантності, однак у цій країні увиразнені значні проблеми в частині утвердження принципу толерантності. Зокрема, недостатньо ефективно застосовуються правові механізми захисту прав та свобод людини і громадянина; в окремих питаннях компетентність правоохоронних і судових органів недостатня, найперше – у частині реагування на протиправні дії, скоєні на ґрунті ненависті, зі застосуванням мови ворожнечі тощо; литовське суспільство займає доволі пасивну позицію щодо неприпустимості інтолерантних практик; характер культури литовців є доволі консервативним, а ліберально-демократичні цінності не можна уважати стійкими. У литовців ще сильно увиразнені страхи, деструктивні стереотипи та невиправдані фобії щодо біженців та іноземних громадян, які звернулися за наданням їм притулку на теренах Литви.

Найбільш вираженими проявами інтолерантності в Литві вважаємо: а) гомофобію (деякий час Литва навіть уважалася найбільш інтолерантною до ЛГБТІ-спільноти країною ЄС); б) ксенофобію (значний відсоток литовців все ще не бажають сусідити та співпрацювати поляками, євреями, росіянами та ін.); в) мігрантофобію (в основі упереджень щодо мігрантів, біженців найперше є страх за свою безпеку, робочі місця); г) ромофобію (литовські роми залишаються етнічною групою, до якої є найвища нетерпимість, а ступінь їх соціальної ізоляції є дуже високий). В такій ситуації державні інститути Литви наразі не продемонстрували стійкості в подоланні інтолерантності, сприяння інтеграції соціально виключених груп [3, с. 178].

В частині утвердження в Литві принципу толерантності, відмінність цієї країни від двох інших пострадянських країн Балтії (Естонії та Латвії) простежується, найперше, у: а) кардинально іншому підході до надання

громадянства у перші роки незалежності, що запобігло появі в структурі населення т. зв. негромадян; б) значно вищому рівні гомофобії. Загалом прояви інтолерантності в Литві схожі з іншими країнами Балтії та їх розв'язок в усіх країнах регіону вбачаємо в нагальності змін в суспільстві на аксіологічному рівні, які мають відбутися для підсилення ефекту реформ, які проводяться на інституційному рівні у відповідності з політикою ЄС [3, с. 178].

Висновки до розділу 5.

1. На інституційному рівні в Естонії існує чітке усвідомлення того, що протидія усеможливим проявам інтолерантності є запорукою подальшого демократичного поступу Естонії у складі ЄС. Стрімкої наростальної динаміки інтолерантності (як у випадку окремих країн ЄС) Естонія нині не демонструє, однак в окремих сферах життєдіяльності країни проблеми наявні: інтолерантність в етнонаціональних питаннях, релігійній нетерпимості, збереженні негативних стереотипів щодо ромів, ісламофобії, ксенофобії, поширенні мови ворожнечі тощо. Однією з найгостріших є проблема інтолерантності до ЛГБТ-спільноти. Хоч на інституційному рівні прогрес Естонії очевидний (легалізація для одностатевих пар цивільного партнерства), однак толерантність естонців до сексуальних меншин зростає лише в середовищі певних соціально-демографічних груп, найперше – естономовної молоді. Нині гомофобія в Естонії більш виражена, ніж у середньому по ЄС, однак значно нижча, ніж у сусідніх Латвії та Литві. Деструктивна інтолерантна динаміка не в останню чергу причиною має електоральну підтримку естонцями радикальних, популістських партій (зокрема, EKRE). Голосування значної кількості естонців за партії, які озвучують мізогіністичні, антисемітські,

ксенофобні, гомофобні та расистські настрої, засвідчує ще недостатню зрілість ліберально-демократичної політико-правової культури естонців.

2. Державна політика Латвії з протидії інтолерантності спрямована лише на частину проблемних сфер, у той час як інші – замовчуються або ж відкрито ігноруються. Нормативно-правова база Латвії не уповні відповідна законодавству ЄС; частина рекомендацій ЄС щодо мінімізації ситуацій, сприятливих для поширення інтолерантних деструктивних практик, не були виконані. Проблемними в частині просування принципу толерантності та запобігання проявам інтолерантності в Латвії залишаються: збереження високого відсотка негромадян в структурі населення країни; висока інтолерантність до сексуальних меншин; маргіналізація ромської громади; прояви антисемітизму, особливо в Інтернет-дискурсі; високий рівень нетерпимості до біженців (мігрантофобія, ісламофобія); недостатня увага держави в частині запобігання та протидії мові ворожнечі й слабка промоція контрмовлення зі сторони держави та громадянського суспільства у відповідь на расистську, гомо-/трансфобну та ін. мову ворожнечі. Причини названих та інших проблем не в останню чергу лежать у площині політико-правової культури населення Латвії, у якій доволі сильно увиразнена нетерпимість до різноманітності та нестійкі неоліберально-демократичні цінності, на просування яких власне і зорієнтований ЄС.

3. У Литві наразі недостатньо ефективно застосовуються правові механізми захисту прав та свобод людини і громадянина щодо національних меншин, біженців та інших уразливих груп. Компетентність правоохоронних і судових органів є невисокою в частині реагування на протиправні дії, скоєні на ґрунті ненависті, зі застосуванням мови ворожнечі тощо. Литовське суспільство доволі пасивне у протидії інтолерантним практикам з причин панівного консервативного характеру культури литовців, а також нестійкості

неоліберально-демократичних цінностей. Це проявляється в сильно увиразнених страхах, руйнівних стереотипах, невиправданих фобіях щодо біженців, іноземних громадян, окремих національних меншин тощо. В структурі громадянського суспільства активним є сегмент праворадикальних, популістських та ін. організацій, які розпалюють мову ворожнечі в литовському суспільстві на ґрунті антисемітизму, гомофобії та ін. У литовців проявляється доволі висока прихована нетерпимість у взаєминах з людьми, відмінними за етнічними, расовими, сексуальними та іншими ідентифікаціями. Сильний релігійний консерватизм литовців проявляється у деякій інтолерантності до представників нехристиянських релігій і це потенційно може спровокувати зростання в Литві, найперше, ісламофобії. Вираженими проявами інтолерантності в Литві залишаються гомофобія (її рівень вищий, ніж в Естонії та Литві), ксенофобія, мігрантофобія, ромофобія. В такій ситуації державні інститути Литви наразі не продемонстрували послідовності в подоланні інтолерантності, інтеграції стигматизованих груп. Основна відмінність Литви від інших пострадянських держав Балтії в частині просування принципу толерантності полягає у відмінному підході до надання громадянства у перші роки незалежності, що запобігло появі в структурі населення групи негромадян. Спільне в Литви з Латвією та Естонією в частині протидії інтолерантності є наявність проблем не лише на інституційному рівні (невиконання окремих рекомендацій ЄС в частині просування принципу толерантності), а й на ціннісному рівні (населення не уповні сприйняло ліберально-демократичні цінності, на просування яких спрямований ЄС).

Список використаних джерел до розділу 5.

1. Вітман, К. (2006). Мовна політика Естонії: джерела і наслідки застосування. *Політичний менеджмент*, 4, 55-64.
2. Кокорєв, О. В. (2020). Відповідність Естонії принципу толерантності як передумови поступу Об'єднаної Європи. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Міжнародні відносини*, 2 (406), 133-140.
3. Кокорєв, О. В. (2020). Соціальна тривожність і фобії на ґрунті інтолерантності: кейс Литовської Республіки. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 3 (1), 170-179.
4. Кокорєв, О. В. (2020). Толерантність vs інтолерантність: кейс Латвії як увиразнення ціннісної та інституційної амбівалентності. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія*, 27, 126-134.
5. *Avaliku arvamus uuring LGBT teemadel* (2019). Available from: <https://humanrights.ee/app/uploads/2019/06/2019-LGBT-aruanne.pdf>
6. Bathke, B. (18 Jul 2019). Estonia Battles Its Elected Racists. *Foreign Policy*.
7. Beresniova, C. (2017). *Holocaust Education in Lithuania: Community, Conflict, and the Making of Civil Society*. Lanham: Lexington books.
8. Birnbaum, M. (25 Jul 2015). Gay rights in Eastern Europe: A new battleground for Russia and the West. *The Washington Post*.
9. Bitiukova, N. (2011). *Hate Speech in Lithuania*. Vilnius: Human Rights Monitoring Institute.
10. Budryte, D. (2005). *Taming nationalism? Political community building in the post-Soviet Baltic States*. Ashgate Publishing, Ltd.
11. *Conservative Politician: If You're Black, Go Back* (2013). Available from: <https://news.err.ee/107416/conservative-politician-if-you-re-black-go-back>

12. *Countering racism and xenophobia in the EU: fostering a society where pluralism, tolerance and non-discrimination prevail. Commission staff working dokument* (2019). Brussels: European Commission.
13. *Daugiau nei pusė šalies gyventojų nepitaria gėjų eitynėms Vilniuje* (2009). Available from: https://spinter.lt/site/lt/vidinis_noslides/menutop/9/home/publish/OTA7OTs7MA==
14. Davies, N. (1997). *Europe: A History*. Pimlico.
15. *Debates: Par un pret partnerattiecību reģistrāciju Latvijā* (2015). Available from: <https://ir.lv/2015/3/2/par-un-pret-partnerattiecibu-registraciju-latvija/>
16. Dzenovska, D. (2018). *School of Europeanness: Tolerance and Other Lessons in Political Liberalism in Latvia*. Ithaca, London: Cornell University Press.
17. *ECRI Conclusions on the Implementation of the Recommendations in respect of Lithuania subject to Interim Follow-Up* (2019). Strasbourg: ECRI Secretariat Directorate General II – Democracy Council of Europe.
18. *ECRI Conclusions on the Implementation of the Recommendations in respect of Estonia subject to Interim Follow-Up* (2018). Strasbourg: ECRI Secretariat Directorate General II – Democracy Council of Europe.
19. *ECRI Report on Estonia (fifth monitoring cycle)* (2015). Strasbourg: ECRI Secretariat Directorate General II – Democracy Council of Europe.
20. *ECRI Report on Latvia (fifth monitoring cycle)* (2019). Strasbourg: ECRI Secretariat Directorate General II – Democracy Council of Europe.
21. *ECRI Report on Latvia (fourth monitoring cycle)* (2012). Available from: <https://rm.coe.int/fourth-report-on-latvia/16808bhttps://rm.coe.int/fourth-report-on-latvia/16808b58b658b6>

22. *ECRI's General Policy Recommendation No. 7* (2017). Available from: <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/recommendation-no.7>
23. *Estonia 2018 International Religious Freedom Report* (2019). Available from: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/05/ESTONIA-2018-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf>
24. *Eurobarometer 66* (2006). Available from: https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb66/eb66_lv_nat.pdf
25. *Helme: Estonia will not accept even one asylum seeker* (2019). Available from: <https://news.err.ee/990044/helme-estonia-will-not-accept-even-one-asylum-seeker>
26. Higgins, A. (2018 10 Sept). Nazi Collaborator or National Hero? A Test for Lithuania. *The New York Times*.
27. *Holocaust memorials in Estonia torched, vandalized with swastika* (2018). Available from: <https://www.timesofisrael.com/holocaust-memorials-in-estonia-torched-vandalized-with-swastika/>
28. *Israel slams Latvian musical celebrating Nazi's life* (2014 24 Oct). *Times of Israel*. Available from: <https://www.timesofisrael.com/israel-slams-latvian-musical-celebrating-nazis-life/>
29. Janušauskienė, D. (2013). Tolerancijos apraiškos Lietuvoje: vertybinės nuostatos tautinių mažumų atžvilgiu. *Socialinių mokslų studijos*, 5 (2), 421-432.
30. Kamenska, A. (2017). *Lifecycle of a hate crime. Country report for Latvia*. Latvian Centre for Human Rights.
31. *Kas yra tolerancija?* (2015). Available from: <http://www.tja.lt/index.php/lt/apie-tja/kas-yra-tolerancija>

32. Kiurė, V. F. (2017). A «Vilnius Model» for Roma Integration? *Defending History*, Vol. XI, No 3875. Available from: <http://defendinghistory.com/a-lithuanian-model-for-roma-integration/89892>
33. Kukliansky, F. (2018). *Rekomendacijos dėl veiksmų kovojant su antisemitizmu ir romafofija Lietuvoje, 2018 m.* Available from: <https://www.lzb.lt/wp-content/uploads/2018/03/Rekomendacijos-2018.pdf>
34. *Latvia's foreign minister comes out as gay* (2014 7 Nov). *The Guardian*.
35. Levin, D. (2000). *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*. Vilnius: Izraelio ambasada, Tarptautinis žydų civilizacijos centras.
36. *Lietuvos tolerancijos profiliai: sociologinis tyrimas* (2003). Available from: <https://www.slideserve.com/peers/lietuvos-tolerancijos-profiliai-sociologinis-tyrimas>
37. Lobanov, V. (2020). *Exiled Tajik Activist Brutally Attacked in Lithuania*. Available from: <https://www.hrw.org/news/2020/03/20/exiled-tajik-activist-brutally-attacked-lithuania>
38. *Mitmekesisuse kokkuleppe* (2012). Available from: <https://humanrights.ee/teemad/mitmekesisus-ja-kaasatus/charter/>
39. Poviliunas, A. (2011). *Lithuania. Promoting Social Inclusion of Roma*. European Commission.
40. Pugliese, D. (2019 20 Mar). Canada condemns annual Latvian parade that honours Nazi SS unit. *The National Post*.
41. *Responding to racism in Latvia* (2019). Riga: European network against racism.
42. *Responding to racism in Lithuania* (2019). Vilnius: ENAR – Lithuania.
43. Rungule, R., Senkāne, S. (2018). Values of Latvians Across Socio-Demographic Groups. In S. Kruk (Ed.), *Pluralism Anxiety. Acting Socially in Latvia* (pp. 91-104). Rīga: Rīga Stradiņš University.

44. *Special Eurobarometer 437. Discrimination in the EU in 2015. Report* (2015). Available from: [file:///D:/Media/Downloads/ebs_437_en%20\(1\).pdf](file:///D:/Media/Downloads/ebs_437_en%20(1).pdf)
45. *Special Eurobarometer 493. Report on Discrimination in the European Union* (2019). Available from: https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2251_91_4_493_ENG
46. Stõun, S. (2018). *Islamophobia in Estonia: National Report 2018*. In E. Bayraklı, F. Hafez (Eds.), *European Islamophobia Report 2018* (pp. 283-294). Istanbul: SETA.
47. *Survey of new immigrants to Estonia*. (2016). Available from: <https://www.humanrightsestonia.ee/en/survey-of-new-immigrants-to-estonia-2016/>
48. *Sustainable Development Strategy of Latvia until 2030* (2010). Riga: Saeima of the Republic of Latvia.
49. Velsker, L. (2016). *Riigikogu liige Viktor Vassiljev õigustas koolivägivalda ja rääkis pagulaste uputamisest*. Available from: <https://www.postimees.ee/3630461/riigikogu-liige-viktor-vassiljev-oigustas-koolivagivalda-ja-raakis-pagulaste-uputamisest>
50. Venkov, J. (2018). *Not just a simple twist of fate: statelessness in Lithuania and Latvia*. Available from: <https://www.statelessness.eu/blog/not-just-simple-twist-fate-statelessness-lithuania-and-latvia>
51. Viies, M. (2011). *Estonia. Promoting Social Inclusion of Roma. A Study of National Policies*. Tallinn: Tallinn University of Technology.
52. *Võrdse kohtlemise seadus* (2008). Available from: <https://www.riigiteataja.ee/akt/126042017009>

РОЗДІЛ 6

ВІДПОВІДНІСТЬ ДЕРЖАВ БАЛТІЇ АНТИКОРУПЦІЙНИМ ЦІЛЯМ ЄС: ІНСТИТУЦІЙНИЙ І ЦІННІСНИЙ РІВНІ

Кожна держава-учасниця ЄС, не залежно від тривалості членства у цій організації, нині є відповідальною за майбутню Європу. Особливі очікування покладаються на «молоді» демократії, які, з одного боку, виконали Копенгагенські критерії, завдяки чому були прийняті до ЄС, а з іншого – уже невдовзі після завершення євроінтеграційного процесу почали увиразнюватися дефекти демократії, відступати від цінностей ЄС. Серед таких важливих цінностей, які ЄС визначив основою своєї перспективи, є й антикорупційні. Для ЄС ефективно запобігання та протидія усім формам корупції – важливий виклик. В межах євроінтеграційного простору це складне завдання, позаяк вираженими є відмінності між державами-учасницями у традиціях корупції та антикорупції.

6.1. Регрес Латвії в запобіганні та протидії корупційним практикам: аналіз причин, наслідків, форм прояву.

Після проголошення незалежності Латвія швидко опинилася перед викликом системної корупції на побутовому, адміністративному та інших рівнях. Такі деструктивні процеси ставили під сумнів близьку євроінтеграційну перспективу. Власне початок антикорупції був тісно узгоджений з бажанням Латвії бути прийнятою до ЄС (угода про асоціацію з ЄС підписана у 1995 році) [4, с. 132].

На початку 1990-х років злочини з корупційною компонентою дуже поверхово урегульовувалися в Латвії. Кримінальний кодекс Латвії в той час ще

базувався на колишній радянській версії, яка не трактувала економічні злочини як тяжкі. Лише у 1995 році на законодавчому рівні визначено зміст корупції, унормовано декларування доходів для посадових осіб, встановлені обмеження для державних службовців займати інші посади чи виконувати певні роботи. Антикорупційні нововведення спричиняли політичну турбулентність у Латвії. Прикладом, найперше, є відставка уряду А. Шкеле у 1997 році. Тоді чотирьох міністрів було звинувачено у порушенні законодавства про корупцію – Р. Дільбу (сільське господарство), Р. Пікса (культура), Ю. Вінкеліса (охорона здоров'я) та В. Крістопанса (транспорт). Було встановлено, що окремі урядовці продовжували працювати на приватні компанії, неналежно декларували своє майно та доходи у щорічній податковій декларації про майновий стан і доходи [4, с. 132-133].

Водночас саме Латвія першою звернулася за допомогою до Світового банку за сприянням у проведенні антикорупційної політики. Вона першою серед країн-кандидатів на вступ до ЄС з Центральної та Східної Європи розпочала у 1998 році реалізацію програми запобігання та протидії корупції (ухвалено антикорупційну стратегію) [4, с. 133]. Відтоді антикорупція почала набувати інституційного оформлення. Втім, тогочасна антикорупційна політика не набула оцінки ефективної. За оцінками міжнародних інститутів, латвійські уряди на цьому етапі радше імітували реформи [42, с. 20]. Зокрема, в дослідженнях Світового Банку 1997–1998 років констатовано: в Латвії у порівнянні з іншими посткомуністичними державами рівень бюрократичної корупції є порівняно низький, однак високий рівень топкорупції, найперше – у сфері державних закупівель [12]. Тоді вперше було озвучено думку про олігархічне «захоплення держави», підрив ключових державних інституцій приватними особами та фірмами задля отримання приватної або ж корпоративної вигоди [25].

Тогочасні латвійські політичні партії створювалися в основному як бізнес-проекти, майбутні лобісти інтересів великого бізнесу. Це особливо було увиразнене в роки роздержавлення та приватизації. Провідні медіа також були підконтрольні, а тому не могли формувати громадську думку, викриваючи корупційні кейси. Відтак «захоплення держави» у Латвії стало масштабною проблемою: влада та багатство сконцентрувалися в руках небагатьох «недоторканих» для правосуддя, а населення у своїй більшості проявляло корупційний прагматизм і в силу наявних характеристик політико-правової культури не виробляло протестну енергію супроти корупціонерів [4, с. 133].

Від 2002 року антикорупційна реформа набула чіткіших обрисів. Це пов'язано зі створенням за аналогією з гонконзьким антикорупційним органом Бюро зі запобігання та боротьби з корупцією (КНАВ) [7, с. 16], проведенням низки реформ, важливих у контексті взятого Латвією курсу на євроінтеграцію. «Ці реформи були пов'язані з ініціативами прем'єр-міністра Е. Репше (2002–2004 рр.): пріоритетом його кабінету була саме протидія корупції та запобігання ухиленню від сплати податків. За цей період було санкціоновано чимало високопосадовців (бл. 20-ти), зокрема й одного міністра власне кабінету Е. Репше (міністр охорони здоров'я А. Аудерс). Парадоксальність кейсу Латвії проявилась у тому, що невдовзі самого Е. Репше було звинувачено в корупції (кілька років тривало слідство, однак обвинувачення висунуте не було)» [4, с. 133].

Якщо на етапі підготовки до вступу в ЄС Латвія увиразнювала певний антикорупційний поступ, то нині намітилася стагнація і навіть деякий регрес [4, с. 133]. Про це свідчить Індекс сприйняття корупції, який зафіксував погіршення антикорупційних здобутків Латвії останніми роками. Якщо у 2017 році країна перебувала на 40-му місці світового рейтингу, 2018 – на 41-му, то у 2019 – опустилася на 44-е, тобто стійкість Латвії до корупції знизилась.

Дві інші пострадянські країни Балтії (Естонія, Литва) хоч незначно, але зміцнили свої позиції (див. табл. 1). Середній показник Індексу сприйняття корупції по країнах ЄС за 2019 рік становить 64 бали.

Табл. 1. Зміни в Індексі сприйняття корупції країн Балтії за період 2012–2019 рр. (у балах за шкалою 0-100)

Місце в рейтингу-2019	Держава	2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	Зміни (2012-2019 рр.)
18	Естонія	74	73	71	70	70	69	68	64	+10
35	Литва	60	59	59	59	59	58	57	54	+6
44	Латвія	56	58	58	57	56	55	53	49	+7

Для того, щоб показати велетенські масштаби шкоди від корупції для Латвії, звернемося до нещодавнього дослідження, проведеного на замовлення Європейського парламенту [50]. Встановлено, що Латвія щорічно втрачає щонайменше 3,4 млрд євро від корупції. Така сума у 26 рази більша за сумарну допомогу латвійським безробітним (бл. 132 млн євро); у 2,5 раза перевищує витрати держави на охорону здоров'я (бл. 1,3 млрд євро); у 2 рази більша за виплати особам похилого віку (бл. 1,8 млрд євро). Кошти, втрачені Латвією від корупції, у 12 разів перевищують річний бюджет поліції (292 млн євро); в 63 рази більші за бюджет пожежно-рятувальної служби (55 млн євро); у 2,5 раза перевищують сумарний бюджет на освіту (1,2 млрд євро). Названі щорічні втрати Латвії від корупції, майже у 125 рази перевищують бюджет на житлове будівництво (28 млн євро); в 11,5 раза більші за бюджет Латвії на підтримку сімей з дітьми (303 млн євро); у 6 разів перевищують виплати у зв'язку з хворобою та інвалідністю (бл. 58 млн євро). Хоч Латвія нині й схарактеризовується як демократична держава, однак залишається на доволі

низьких позиціях за рівнем добробуту, якості життя, конкурентоздатності тощо. Власне корупція є серед основних причин такої ситуації [4, с. 134].

Провідна дослідниця корупції у «молодих» демократіях А. Мунгіу-Піппіді вказала на низку тенденцій, характерних для Латвії: корупція спричинила сильний «відтік мізків» із країни; високим є рівень фаворитизму при формуванні урядів та інших органів влади; позаяк судова влада не є уповні незалежною, то антикорупційний орган став об'єктом політичного контролю; наявні великі проблеми з незалежністю медіа, що ускладнює антикорупційні розслідування та оприлюднення їх результатів; слабким є державний аудит та ін. Дослідниця віднесла Латвію до країн з високим ризиком поглиблення корупції. Якщо Естонії та Литві, за оцінкою А. Мунгіу-Піппіді, вдалося створити відносно дієві механізми стримування корупції попри ще значні ресурси для її збереження, то в випадку з Латвією контроль за корупцією знизився, а відтак цю країну дослідниця віднесла до аутсайдерів антикорупції в межах ЄС [39].

Попри членство Латвії в ЄС місцеві політичні партії активно фінансувалися олігархічними групами, бізнесом, що робило їх схильними до політичної корупції. Латвійські політичні партії активно використовували прогалини в законодавстві щодо фінансування партій, щоб обійти обмеження під час виборчих кампаній та ін. [4, с. 134].

Результати соціологічного опитування [15], проведеного у 2015 році латвійським Бюро запобігання та протидії корупції, показало: латвійці стали менш толерантні до побутової корупції, а громадська думка щодо корупції стає щораз негативнішою. Водночас зберігається висока недовіра до органів влади Латвії, найперше – виконавчих і судових. Більшість громадян погодилися з

твердженнями: 1) затяжні судові процеси⁶⁴ знижують упевненість у покаранні корупціонерів (74,8 %); 2) депутати працюють на користь малих економічних груп, а не виборців (71,3 %); 3) бюрократична система змушує людей до неправомірних винагород чиновників (61,2 %); 4) до державних закупівель залучені найперше підприємці, пов'язані з політиками/високопосадовцями (60 %); 5) корупція – це надійний спосіб випередити бізнес-конкурентів (53,7 %).

Більшість опитаних латвійців не погодилися з такими твердженнями: фінансування політичних партій є прозорим та контролюється належно (70 %); лобіювання – чесний спосіб впливу громадськості на державну адміністрацію (55,5 %). 46,9 % опитаних латвійців погодилися і 44,2 % не погодилися із твердженням, що без хабарництва нічого неможливо досягти, оскільки національна система тотально корумпована. 27,2 % опитаних громадян Латвії вказали, що особисто вдавалися до побутової, бюрократичної корупції для сприяння вирішенню їх проблем. Найчастіше різноманітні неформальні платежі здійснювалися в ході судочинства, отримання медичних та освітянських послуг, працевлаштування в органи державної чи муніципальної влади, врегулювання питань щодо нерухомості. 18,5 % опитаних латвійців вказали, що вдавалися до кумівства, використання знайомств при розв'язанні приватних питань. Однак зауважимо: у порівнянні з результатами опитувань минулих років всі згадані відсотки зменшилися, що є позитивною тенденцією для Латвії. Тобто, хоч і дещо повільно, але думка громадськості щодо корупції змінюється в напрямку її нетолерування.

⁶⁴ Наприклад, ще 17.02.2018 р. латвійським антикорупційним органом було затримано (з подальшим відпущенням під заставу) президента Банку Латвії І. Римшевича за звинуваченнями у хабарництві та сприянні хабарництву. Судове рішення у справі банкіра не прийняте досі [4, с. 134].

Примітно, що «головними причинами, з яких латвійці сприяли неправомірній вигоді посадовців, були: упевненість, що винагорода сприятиме бажаному сценарію розв'язання питання; бажання заручитися доброзичливішим ставленням посадової особи; упевненість, що довготривала проблема може бути вирішена лише за винагороду; бажання пришвидшеного розгляду питання. Лише близько третини латвійців готові заявити у компетентні органи про випадок корупції. Тривожно й те, що причиною, яка найчастіше сприяє відмові від корупційних способів розв'язання проблеми, є не ціннісні, а відсутність у зацікавленої особи матеріально-фінансових ресурсів для передачі неправомірної винагороди. Це свідчить про все ще великі проблеми в площині антикорупційної політико-правової культури латвійців попри формальне інтегрування з цінностями ЄС» [4, с. 134]. Також високий рівень корупції у Латвії, на нашу думку, можна пояснити ще й слабкістю антикорупційного сегмента національного громадянського суспільства. З неурядових організацій важливу антикорупційну діяльність проводить хіба що Transparency International Latvia Delna (TI-Latvia).

Окрім цього, аналіз відповідей латвійських респондентів за результатами вказаного опитування латвійського Бюро запобігання та протидії корупції за соціально-демографічними ознаками виявив парадоксальні кореляції: корупція частіше толерувалася особами 25–34 років, з вищим рівнем доходів, містянами (а відтак, припускаємо, з вищим рівнем освіти). У цьому ми вбачаємо велику проблему, позаяк такі соціально-демографічні групи, навпаки, мали б увиразнювати проєвропейські антикорупційні цінності.

Звернімося до результатів ще одного опитування, проведеного у 2017 році Євробарометром [46]. Лише третина респондентів Латвії (34 %) вказали на неприйнятність корупційних практик; натомість у «старих» європейських демократіях абсолютна більшість респондентів негативно

позиціюють корупцію (для порівняння: 84 % фінів, 81 % ірландців). Це засвідчує, що рівень толерантності до корупції в межах держав-учасниць ЄС дуже різниться.

43 % латвійців за результатами опитування Євробарометра розглядають надання державних послуг власне як послугу громадянину, за яку належить винагородити чиновника; 29 % латвійців лояльно ставляться до грошової винагороди чиновника і це значно вищий відсоток за інші (крім Угорщини) країни ЄС. Лише 11 % опитаних у Латвії оцінили антикорупційну політику уряду як ефективну. 28 % опитаних вказали, що їм знайомі особи, які беруть/вимагають хабарі (для порівняння: в Австрії та Ірландії – по 8 %, однак в Греції – 32 %, Литві – 34 %).

За результатами журналістського розслідування латвійського журналу «Ir» («Так»), Латвією довготривало неформально управляло «олігархічне тріо». Йшлося про олігархічне «захоплення держави» А. Лембергсом (ексмер Вентспилса, підприємець), А. Шлесерсом (займав високі урядові посади, підприємець), А. Шкеле (двічі обіймав посаду прем'єр-міністра, підприємець). У червні 2017 року журнал «Ir» оприлюднив розшифровані розмови з готелю «Rīdzene», які, як припускається, вели А. Лембергс, А. Шлесерс та А. Шкеле щодо ймовірних способів впливу на латвійську політику та медіа. Записи вказали на факти неправомірного впливу при призначенні на державні посади або ж зняття з них А. Лембергса, А. Шкеле, А. Шлесерса та ін. У випадку з медіа відзначимо, що газета «Diena» та телеканал «Latvijas Neatkarīgā Televīzija» були підконтрольні А. Шлесерсу та А. Шкеле; російськомовний канал «First Baltic Chanel» також увиразнював позицію цих політиків-олігархів та лівої проросійської партії «Гармонія» («Saskaņa»). Щоденну газету «Neatkarīgā Rīta Avīze» контролював А. Лембергс. А. Шлесерсу навіть вдавалося «співпрацювати» з окремими журналістами громадського

телебачення. Єдиною проблемою, яка складно контролювалася названими політиками-олігархами, було суспільне радіо Латвії [4, с. 135].

Показово, що розслідування проти згаданих політиків-олігархів, яке упродовж багатьох років проводило латвійське Бюро зі запобігання і боротьби з корупцією, досі не призвело до обвинувальних вироків⁶⁵. Наприклад, політик-олігарх А. Лембергс ще у 2006 році став фігурантом справ про корупцію. Його звинувачують в отриманні неправомірної вигоди в особливо великих розмірах, легалізації злочинно нажитих коштів і майна, службових зловживаннях на посаді мера Вентспілса (важливого портового міста) та інших злочинних діях. Однак досі його кримінальна справа не завершилась обвинувальним вироком [4, с. 134]. Що ж до згаданих вище аудіозаписів приватних розмов А. Лембергса, А. Шлесерса та А. Шкеле, то несанкціоновані судом аудіозаписи бесід не були визнані достатнім доказом для висунення обвинувачень, а відтак процес по т. зв. «справі олігархів» був закритий. Зауважимо, що слідству в цій резонансній справі перешкождали постійні витoki конфіденційної інформації, що дозволяло зацікавленим особам діяти на випередження. Загалом на антикорупційні органи Латвії дуже часто здійснювався масштабний політичний тиск.

«Хоч період, коли три впливові латвійські олігархи визначально впливали на політику цієї держави Балтії завершився, однак показово те, що: 1) їх олігархічні схеми реалізовувалися зокрема й тоді, коли Латвія вже була у складі ЄС; 2) певний латентний вплив на латвійську політику «олігархічне тріо» зберігає й нині» [4, с. 135].

⁶⁵ У 2016 році було завершено, а у 2017 – оприлюднено результати слідства латвійського антикорупційного органу щодо А. Лембергса, А. Шлесерса та А. Шкеле.

Ще одним високопосадовцем, з яким пов'язані латвійські корупційні кейси, є ексмер Риги Н. Ушаков (обіймав посаду упродовж десяти років). У квітні 2019 року його відсторонили з посади у зв'язку зі справою про корупцію в муніципальній транспортній компанії Rīgas satiksme. Н. Ушакова запідозрено в нецільовому витрачанні коштів цієї компанії, невиконанні обов'язків щодо контролю за її закупівлями. Загальна сума сумнівних операцій становила бл. 270 млн євро⁶⁶. Зауважимо, що за десятиліття управління Ригою Н. Ушаковим щодо Ризької думи та її структур було відкрито 28 кримінальних справ: отримання та вимагання неправомірної вигоди, підробка службових документів, переведення муніципальних коштів на приватні рахунки посадових осіб тощо. Лише по семи справах були винесені рішення суду, інші – закриті, на етапі слідства або ж розгляду в судах. Ризька дума часто виступала об'єктом критики антикорупційних інститутів, громадських організацій. Втім, корупційні звинувачення не перешкодили Н. Ушакову бути обраному (травень 2019 р.) до Європейського парламенту [4, с. 135].

У контексті останнього факту зауважимо, що значна частина латвійців в опитуваннях громадської думки вказує на ймовірність електоральної підтримки політиків, звинувачуваних у корупції, якщо ті, на їх думку, дбають про суспільство загалом. Кейс Н. Ушакова свідчить про серйозні проблеми латвійців у площині антикорупційних цінностей, демократичної антикорупційної політико-правової культури. Велику проблему вбачаємо в тому, що населення Латвії не демонструє нульової толерантності до корупції і не вимагає такої ж від можновладців [4, с. 136].

⁶⁶ Справа проти Н. Ушакова не є закритою. Окрім цього, у березні 2020 року розпочався судовий процес за позовом самого Н. Ушакова про незаконний характер його відсторонення з посади мера Риги.

На країну деструктивно впливав і певною мірою впливає й нині російський чинник, зокрема, у межах складних схем відмивання грошей з Росії через латвійські банки. Частина банків країн Балтії (не лише Латвії) продемонстрували свою вразливість до діяльності з відмивання грошей. Латвія набула іміджу майданчика для відмивання коштів і незаконного фінансування. Один з найбільших банків Латвії, ABLV Bank, який мав численних російських клієнтів, закритий у 2018 році за рішенням Європейського Центрального банку після звинувачень, озвучених США. Ця банківська установа була запідозрена у відмиванні грошей, сприянні різноманітним незаконним трансакціям, підтримці тероризму та обслуговуванні корумпованих осіб. ABLV Bank проводив масштабні незаконні операції для контрагентів з Азербайджану, Росії та України [4, с. 136]. Відтак, відмивання грошей зробило Латвію уразливою до злочинних дій з боку зовнішніх акторів, які прагнули підірвати незалежність та демократичні принципи цієї держави, проводячи порядок денний, загрозливий для національної стійкості Латвії.

Водночас відзначимо, що за останні два роки Латвія доклала значних зусиль у протидії відмиванню грошей, набутих злочинним шляхом. Під тиском міжнародної спільноти активізовано процес протидії відмиванню грошей. Зокрема, у 2019 році латвійськими судами було порушено 59 кримінальних справ за участю 102 осіб, звинувачених у відмиванні доходів, одержаних злочинним шляхом. Для порівняння: у 2018 році налічувалося лише 23 такі кримінальні справи за участю 54 осіб. Загалом у 2017–2019 роках латвійська прокуратура порушила 103 кримінальні справи проти 195 осіб за звинуваченнями у відмиванні грошей. Це свідчить про активізацію влади Латвії у протидії такому різновиду злочинних дій. У 2019 році Латвію визнано країною, яка не підпадає включенню до «сірого списку» країн, який формує міжурядова організація «Міжнародна група з протидії відмиванню брудних

грошей» (FATF) [14]. А ще нещодавно (2018 р.) розглядалася ймовірність включення Латвії до переліку таких деструктивних держав [4, с. 136].

Водночас виявлення злочинних корупційних схем, кримінальні провадження, відкриті латвійськими компетентними органами, все ще дуже часто не призводять до реального притягнення винних до відповідальності, особливо в випадку топкорупціонерів. Для латвійської громадськості очевидно, що гучні кримінальні провадження не приносять очікуваних судових рішень у розумні процесуальні терміни. Власне неспроможність влади довести справи про топкорупцію до вироків є чи не основною причиною погіршення антикорупційної стійкості Латвії та високої недовіри населення органам влади. Це призводить до критики на міжнародному рівні, наприклад, організація GRECO (Група держав із боротьби з корупцією) озвучує критику Латвії за відкладання регулювання лобізму, визначення параметрів парламентської етики, запобігання конфліктам інтересів тощо [18].

Нині уряд Латвії (кабінет К. Кариньша) популістськи, на наше переконання, декларує мету досягнення у наступному Індексі сприйняття корупції (за 2020 рік) щонайменше 70-ти балів. Однак з огляду на тенденції запобігання та протидії корупції минулих років, Латвії об'єктивно може знадобитися близько 15 років для досягнення такої цілі. В країні наразі, на нашу думку, відсутній клімат, який сприяв би ефективному запобіганню та протидії корупційним практикам. Латвії потрібне більш всебічне та систематичне планування та впровадження антикорупційної політики з регулярним щорічним переглядом, а не довготривалі стратегії [4, с. 136]. Корупція залишається дуже відчутною для латвійського бізнесу з огляду на наявні практики вимагання хабарів та інших неправомірних вигод; сектор тіньової економіки – приблизно 22 % ВВП країни. Проблему Латвії вбачаємо й у збереженні великої кількості державних службовців, чиновників різних

рівнів у розрахунку на душу населення. Така проблема зберігається попри доволі активне впровадження е-урядування, яке б мало мінімізувати бюрократичний апарат.

Попри те, що кримінальне законодавство Латвії санкціонує низку корупційних протиправних діянь (торгівля впливом, конфлікт інтересів, отримання неправомірної вигоди тощо), антикорупційне законодавство не застосовується ефективно. Литовський уряд зміцнив незалежність антикорупційного органу, створив систему е-урядування, інституціоналізував централізований процес державних закупівель тощо, однак низка проблем залишається гострими. Стійкого успіху в мінімізації корупції Латвією не досягнуто; за останні роки в латвійській антикорупції спостерігається стагнація і навіть певний регрес; зовнішні (найперше – російські) деструктивні впливи є очевидними [4, с. 136]. Довіра громадян до національної політичної системи залишається невисокою з огляду на прояви конфлікту інтересів, зловживання владою, неефективне використання державних ресурсів і под. Корумпованими сферами залишаються державні закупівлі, охорона здоров'я, будівництво, проекти розвитку ЄС, транспорт, фінансування політичних партій та ін. Це позначається на рівні доходів громадян, відмові від співпраці західних інвестиційних партнерів, трудовій міграції високоосвіченої молоді, поступовій ізоляції країни від міжнародної бізнес-спільноти тощо. Однак не можна не відзначити й певні успіхи, наприклад, спрямовані на запобігання корупції в банківському секторі.

Наразі готовність латвійців викривати корупцію є низькою й причини цього полягають у ціннісному вимірі, параметрах їх політико-правової культури. У латвійців не сформоване стійке усвідомлення, що корупція – це не лише порушення законності та перешкода економічному зростанню, а й питання національної безпеки їх суспільства та держави. Слабкий контроль

литовців за сферами, чутливими до корупції, невмотивованість запобігати їй – важливі причини нинішнього сповільнення антикорупції [4, с. 137].

Для Латвії важливе: 1) удосконалення інституційних механізмів запобігання та протидії діям з корупційною складовою; 2) активізація превентивної антикорупційної діяльності, спрямованої на зміцнення нульової толерантності латвійців до корупції; 3) мобілізація громадянського суспільства у площині використання його потенціалу в контролі за корупційними кейсами, наданні юридичної допомоги викривачам корупції, розвитку громадського аудиту. Латвії важливо максимально скоротити адміністративні можливості для корупції, зокрема шляхом винесення якнайбільше державних послуг в онлайн, хоча нині поступ в цьому питанні очевидний.

6.2. Стагнація Литви в антикорупції: причини, прояви, наслідки.

«Попри друге десятиліття членства Литви в ЄС, корупція залишається однією з основних причин, котрі сповільнюють демократичний розвиток цієї країни. Цю деструктивну протиправну практику литовці відносять до найгостріших проблем країни (після низьких зарплат, зростання цін та еміграції). Причин увиразненості корупції в Литві чимало: радянська спадщина, нестійкість молодих демократичних інституцій, слабкість антикорупційних цінностей громадян, прогалини в антикорупційному законодавстві, невисока антикорупційна культура (як приватна, так і корпоративна) тощо. За розрахунками Спеціальної служби розслідування Литовської Республіки, щорічна шкода країні від прямої та неявної корупції становить близько 11,4% ВВП (4,44 млрд євро)» [5, с. 203].

В антикорупції Литви останніми роками очевидна стагнація; результативність антикорупційної протидії сповільнилась. Якщо звернутися до Індексу сприйняття корупції, який визначає Transparency International, то чотири роки поспіль (2015–2018), то Литва незмінно набирала у рейтингу 59 балів (зі 100 можливих); лише 2019 року вона на один бал зміцнила свою антикорупційну стійкість (60 балів; 35-е місце у світі). Названі реальні досягнення є значно «скромніші» за плани влади: в затвердженій у 2015 році Національній антикорупційній програмі визначено: Індекс сприйняття корупції у Литві за 2019 рік має бути не нижчим 65 балів, а згідно з чинною урядовою програмою з протидії корупції за результатами 2020 року цей показник має сягнути 70 балів (цей рейтинг буде відомий у січні 2021 року). Відтак постає питання: чи достатньо робить Литва в площині антикорупції?

З 1997 року функціонує спеціалізований антикорупційний орган – Служба спеціальних розслідувань Литовської Республіки. Це незалежна інституція, яка має широкий мандат в розслідуванні корупційних кейсів. Вона проводить аналітичну антикорупційну розвідку, реалізовує просвітницько-інформаційні проєкти тощо. Литовське антикорупційне відомство активне в аналізі (найперше, завдяки аналітичному вивченню публічних реєстрів) різноманітних ризиків і загроз ще до того, як будуть вчинені фактичні корупційні дії. З огляду на те, що завдяки аналізу ризиків Служба спеціальних розслідувань є на крок попереду реальної корупції, керівництво державних і приватних структур отримує практичні поради, як запобігти можливим деструктивним практикам. Також Служба спеціальних розслідувань активна в функції антикорупційної соціалізації, організовуючи навчання щодо широкого кола питань корупції та антикорупції⁶⁷. На цій платформі розглядається низка

⁶⁷ Візуалізацію просвітницьких антикорупційних заходів див.: <https://www.skaidrumozenklelis.lt/>.

питань, які сприяють розумінню молоддю основ широкої проблематики корупції та антикорупції, набуттю ними навичок прозорості ведення справ. Також антикорупційні навчальні програми спрямовані на державних службовців [5, с. 203-204].

На замовлення Служби спеціальних розслідувань Центр громадської думки та досліджень ринку «Vilmorus» провів опитування «Карта корупції Литви 2019» [36]. Це моніторингове дослідження проводиться з метою вивчення корупції в Литві та порівняння її практик та обсягів із результатами попередніх років (від 2008 року). Дослідження показало:

– корупція нині розглядається як надзвичайно серйозна проблема 36 % опитаних (у 2018 році – 40 %). Корупція є менш значущою проблемою в оцінках пересічних громадян і державних службовців, однак нею дуже занепокоєні керівники підприємств, бізнесу. На нашу думку, це може свідчити, що деструктивні корупційні практики особливо виражені в формі топкорупції, однак на побутовому, бюрократичному рівнях корупційні практики в Литві скоротилися [5, с. 204];

– 20 % литовців вважають, що корупція за останні п'ять років (2015–2019) зросла, 37 % – не змінилася і 26 % – зменшилася. Опитування 2019 року зафіксувало порівняно найкращі антикорупційні оцінки населення за увесь період моніторингу проблеми корупції в Литві. До прикладу, у 2008 році 77 % опитаних уважали, що корупція зросла, 2011 – 53 %, 2014 – 35 %, 2015 – 42 % і т. д.;

– найпоширенішими проявами корупції литовці назвали «подяку» медикам (29 %), користування службовим автомобілем із приватною метою (29 %), «сприяння» в розв'язанні проблемних питань у державних установах або ж пришвидшення розгляду звернень громадян (27 %). Найбільш

корумпованими литовці вважають заклади охорони здоров'я (на це вказали 47 % опитаних), суди (37 %), муніципалітети (30 %) [5, с. 204].

Частка литовців, готових повідомити про випадок корупції, дещо зросла, однак результат загалом незадовільний: якщо за результатами опитування підприємців 2007 року 25 % опитаних потенційно були готові повідомити про корупцію, то у 2018 році показник піднявся лише до 31 %. У випадку з пересічними громадянами ситуація навіть погіршилась: 2007 рік – 24 %, 2019 – 22 % опитаних, готових повідомити про корупцію [5, с. 204]. Щодо групи державних службовців, то питання їх готовності інформувати компетентні органи про корупцію вивчалось у 2014 році й тоді кількість тих, хто висловив готовність надати інформацію, становила 29 %, а у 2018 – вже 52 % [36]. 61 % опитаних литовців переконані, що корупційні методи ефективні для вирішення їх приватних проблем (у цьому вбачаємо ще сильно увиразнений корупційний прагматизм); однак відсоток корупційно-прагматичних громадян має тенденцію до зниження: у 2007 році – 85 %, у 2018 – 63 %. 30 % литовці озвучили готовність за потреби дати хабар, однак лише 3 % вказали, що у 2019 році робили це [36].

Значну увагу проблемі корупції в Литві приділяє у межах своїх порівняльних моніторинрів міжнародний проєкт регулярних опитувань громадської думки «Євробарометр». Звернемося до двох із них – 2017 [46] і 2019 [24] років.

За результатами опитування 2017 року, 93 % опитаних литовців вказали на поширеність корупції в країні. На думку лише 20 % опитаних, рівень корупції за останні роки знизився. Тільки для 52 % опитаних корупція є неприйнятною в поведінці (для порівняння: у Фінляндії – 84 %, а в сусідній Латвії – лише 34 %). Водночас результати опитування засвідчили певні зміни на ціннісному рівні литовців: зменшилась у порівнянні з попередніми

опитуваннями кількість тих, для кого прийнятною є «подяка» за надані їм державою послуги. Якщо у більшості країн ЄС основними суб'єктами корупції найчастіше вказують політиків і політичній партії, то у Литві до таких віднесені державні установи: заклади системи охорони здоров'я державної форми власності, дозвільні органи, митна служба, поліція та ін. 87 % литовців вказали на важливість різноманітних неформальних зв'язків для отримання бажаних державних послуг [5, с. 205].

Майже $\frac{3}{4}$ підприємців Литви вказали, що вони сприймають корупційні механізми як найпростіший спосіб отримати певні державні послуги [23]. Для малого та середнього бізнесу Литви проблемою залишається потреба неформальних платежів задля своєчасного отримання необхідних для ведення бізнесу дозволів. Основною сферою поширення корупції литовські підприємці назвали будівництво; більшість опитаних схарактеризували як корумпованих чиновників, які видають дозволи на ведення будівництва [46]. Неefективна державна бюрократія відтак є однією з основних перешкод для ведення бізнесу в Литві [45]. Водночас, до прикладу, невелика частка литовських компаній вказала на факти вимагання хабаря у процесі звернення за дозволом на будівництво [46].

В усіх країнах ЄС певний відсоток опитаних вказує на те, що ставав жертвою корупції або ж відчував, що від них очікують «подяку», однак такі показники істотно відрізняються. Зокрема в Литві показник становить 20 %, що значно вище за середній по ЄС (для порівняння: у Данії – 1 %) [16]. Позитивно, що від часу попереднього опитування Євробарометра на тему корупції (2013 р.), зменшилася частка литовців, які вказали на свою причетність до корупційних дій. Також значно зросла кількість респондентів, ознайомлених з тим, які дії вважаються корупційними та в який спосіб і кому

можна повідомити про них. Це свідчить про певні позитивні зміни на рівні антикорупційної політико-правової культури литовців [5, с. 205].

На початку 2020 року оприлюднено результати дослідження Євробарометра 2019 року «Ставлення бізнесу до корупції в ЄС». За уявленням про поширеність корупції, Литва була близькою до середнього рівня в ЄС і посіла 14-е місце. Серед найбільш поширених корупційних практик в Литві названі: надання переваг друзям та/або членам сім'ї в державному секторі (46 %); надання переваги друзям та/або членам сім'ї у бізнесі (36 %); фінансування політичних партій в обмін на майбутні преференції, як-от отримання в перспективі державних контрактів або ж вплив на розробку політики (32 %). Корупція була визнана проблемою Литви 15 % керівників підприємств (у 2015 році – 21 %). З корупцією при веденні бізнесу у 2019 році стикнулося 7 % опитаних литовських підприємців. Це вищий відсоток, аніж у більшості країн ЄС. Аналіз корупційних кейсів у Литві засвідчує: 1) литовський бізнес стикається з вимаганням хабарів частіше, ніж у більшості країн ЄС; 2) підприємці вказують на зниження рівня хабарництва з боку державних інституцій у порівнянні з попередніми роками [5, с. 205].

Справедливу конкуренцію в Литві істотно підриває тіньовий сектор економіки. За даними Індексу тіньової економіки країн Балтії у 2018 році тіньова економіка Литви становила 18,7 % (для порівняння: в Естонії – 16,7 %, Латвії – 24,2 %) [43]. Проблему вбачаємо в тому, що в Литві відсутня позитивна динаміка в напрямку зниження такої деструктивної тенденції: у 2017 році тіньовий сектор становив 18,2 %, 2016 – 16,5 %, 2015 – 15 %, 2014 – 12,5 %. Ці цифри засвідчують висхідні корупційні процеси в литовській економіці. Заробітна плата «в конвертах» і приховування доходів є основними корупційними практиками в середовищі литовського бізнесу [5, с. 205-206].

Індекс тіньової економіки країн Балтії показує, що з-поміж країн Балтії саме в Литві є найвищий рівень хабарництва, особливо у сфері державних закупівель. Наприклад, за 2018 рік литовські компанії заплатили в середньому 13,8 % від суми контракту для забезпечення собі перемоги в тендері на державні закупівлі [5, с. 206]. Деструктивна динаміка очевидна: за результатами згаданого індексу 2017 року цей показник становив 10,1 %. Для порівняння: у 2018 році відсоток таких неправомірних виплат у Латвії становив 5,3 %, в Естонії – 2,5 % від суми контракту [43]. Наведені дані засвідчують наявність серйозних проблем у сфері ефективних механізмів економічного контролю в Литві, де тіньова економіка підриває справедливу конкуренцію та знижує зацікавленість закордонних інвесторів.

За результатами опитування Євробарометра 2019 року, 37 % опитаних керівників литовських компаній, які беруть участь у державних закупівлях, відзначили, що в останні три роки корупція перешкоджає їм виграти державні тендери [24]. Литовський бізнес озвучує, що корупція є більш поширена в муніципальних закупівлях (67 % респондентів), ніж у державних (50 %) [37]. Литовський бізнес озвучує претензії щодо відсутності прозорості інформації про державні закупівлі. Також Литві не вистачає прозорості в питанні видачі дозволів на будівництво; інформаційна система державного нагляду «IS Infostatyba» не здатна оцінити всі ризики [5, с. 206].

Литва, як і інші країни Балтії та й усього світу, у 2020 році стикнулися з новим викликом запобігання та протидії корупції в умовах стрімкого поширення пандемії коронавірусної інфекції COVID-19. Корупційні практики у сфері охорони здоров'я зменшують спроможність реагувати на пандемію та позбавляють належної медичної допомоги багатьох громадян. Закупівля медикаментів та обладнання, розподіл медичних засобів та гуманітарної допомоги у національних системах охорони здоров'я є однією зі сфер з

високим рівнем корупції в умовах пандемій. Відтак, зростає значення публічної інформації, відкритих баз даних, на основі яких громадяни можуть дізнатися хто що, в кого і за якою ціною закупував для протидії пандемії. Відзначимо, що всі країни, зокрема й Балтії, у 2020 році стикнулися з нестачею медичних препаратів та обладнання через коронавірусну інфекцію COVID-19. Ця безпрецедентна ситуація посилює тиск на прозорість державних закупівель [5, с. 206].

Особливо уразливим до корупції залишається банківський сектор Литви. Не лише через Естонію та Латвію, але й через Литву, відмивалися значні суми грошей. Литва є надзвичайно уразлива до відмивання грошей через свої банки. Після того, як литовські філії «Swedbank», «DanskeBank» і «Nordea» були запідозрені у причетності до таких протиправних дій, активно конструюються нові механізми запобігання злочинам із корупційною складовою. Литовські банки «Ūkio bankas» (закритий у 2013 р.; тільки наприкінці січня 2020 року було завершено досудове розслідування) та «Snoras» (оголосив банкрутство у 2011 році) були основними банками, через які переводилися кошти російським інвестиційним банком «Трійка Діалог» (мова про глобальну схему відмивання коштів «Troika Laundromat») [5, с. 206]. Ще у середині 2000-х років, коли Литва вже була членом ЄС, банк «Трійка Діалог» створив близько 75 взаємопов'язаних офшорних компаній, щонайменше 35 із яких мали відкриті рахунки у Литві, зокрема в «Ūkio bankas». Саме згадані процеси, а також рекомендації Ради Європи 2019 року [14], активізували в Литві кампанію з протидії відмиванню грошей, хоча закон «Про запобігання відмиванню грошей» був прийнятий Литвою ще у 1998 році.

Очевидно, що останнім часом не лише зміцнився контроль держави над фінансовими компаніями, а й посилилася превенція відмивання грошей. Одна з нових тактик Литви у протидії відмиванню грошей полягає в тому, що

досудові розслідування починаються, як тільки виникають підозри щодо непрозорого походження доходів. Також у Литві посилюється регулювання криптовалют: оператори криптовалютних обмінників і депозитних коштів зобов'язані реєструватися в Реєстровому центрі. В країні активізувалася фінансова розвідка, зокрема в частині віртуальних валют і в секторі фінансових технологій FinTech. Литва доволі активно реагує на появу щораз нових схем відмивання грошей. Отже, на нашу думку, з одного боку, у Литві зміцнився контроль над фінансовими компаніями та їх самоконтроль, однак з іншого – виникають нові небезпеки, пов'язані з появою цифрових валют, віртуалізацією глобальної економічної системи [5, с. 206-207].

На запобігання корупції спрямований й ухвалений у 2018 році Сеймом Литви закон на основі т. зв. «списку Магнітського». Цим законодавчим актом заборонений в'їзд до Литви іноземцям, причетним до корупції, відмивання грошей або порушення прав людини. На момент прийняття цього акту під його дію підпадало 49 громадян Російської Федерації; список осіб розширюється. Відтак Литва стала одною з перших країн світу, яка внесла до свого законодавства обмежувальні зміни щодо іноземних громадян (раніше це зробили США⁶⁸, Канада, Естонія). Внесені новації передбачили п'ятирічну заборону на в'їзд іноземного громадянина на державну територію Литви, якщо є підстави вважати, що він вчинив корупційний злочин, причетний до відмивання грошей і порушень прав людини тощо [5, с. 207].

⁶⁸ «Закон Магнітського» вперше був ухвалений в США грудні 2012 року, а в квітні 2013 року розпочато укладання санкційних списків громадян Російської Федерації, яких уважають причетними до смерті в ув'язненні аудитора С. Магнітського, який розкривав корупційні схеми російських топчиновників. У 2016 році «Закон Магнітського» замінений на новий, глобальний документ – Global Magnitsky Act.

Дані «Центру реєстрів» (<https://www.registrucentras.lt/>) про кінцевих бенефіціарних власників (контролерів) юридичних осіб у Литві є менш прозорими та доступними, ніж в інших пострадянських країнах Балтії. Станом на 10.01.2020 р. планувалося оприлюднити реєстр бенефіціарних власників (контролерів) юридичних осіб, однак станом на кінець березня 2020 року інформація про запуск такого реєстру відсутня. Відзначимо, що така ситуація не є особливістю саме Литви: на початок 2020 року в 17 із 27 держав-членів ЄС був відсутній централізований реєстр бенефіціарів власників компаній, доступний для ознайомлення.

Проблемою Литви залишається те, що бізнес-компанії не бажають інвестувати в системи внутрішнього контролю для запобігання, розслідування та ліквідації корупції у межах своїх організацій [48]. Найчастіше, вся внутрішньоорганізаційна антикорупція завершується підписанням заяв про відсутність конфлікту інтересів. Амбівалентність в антикорупційній культурі керівників бізнес-компаній очевидна: за даними аналізу Служби спеціальних розслідувань, 82% керівників бізнесу хочуть більш жорсткого виконання антикорупційних законів, однак лише 20% висловлювалися за перевірку антикорупційним органом їх організацій [46]. Очільники литовського бізнесу дуже часто озвучують тези про корумпованість державного сектора, однак синхронно самі ж проявляють корупційний прагматизм і не докладають зусиль, щоб їх компанії не «підживлювали» корупцію своїми пропозиціями [5, с. 207].

Високий ризик корупції несе в собі судова влада Литви. Хабарі, нерегулярні виплати досі є частими практиками в обмін на сприятливе рішення суду. Приблизно третина компаній та громадян Литви незадовільно оцінюють незалежність судів і суддів своєї держави [22]. Окрім цього, кожен десятий суддя Литви вказав, що стикається з неправомірним тиском на нього, щоб

вирішити справу бажаним чином [26]. Відтак не дивно, що одним із найбільших успіхів антикорупційної протидії в Литві вважається масштабна операція проти корупції в судовій владі. Служба спеціальних розслідувань отримала докази того, що задля ухвалення «потрібних» рішень суддями низки литовських судових інстанцій отримано неправомірної вигоди на загальну суму 400 тис. євро. У лютому 2019 року було заарештовано 26 осіб, восьмеро з яких – судді, п'ятеро – адвокати; згодом кількість підозрюваних розширилась до 48 осіб. Це була найбільша операція від часу створення у Литві антикорупційної інституції, спрямована на протидію «торгівлі правосуддю». Однак, станом на 01.04.2020 р. по справі все ще відбувалося слідство та покараних за корупцію не було. Вважаємо, що саме від справедливого розгляду таких резонансних справ узалежнена й антикорупційна культура громадян, і авторитет антикорупційних інститутів, і рівень довіри населення до судової влади [5, с. 207-208].

Значні кроки Литвою зроблені для мінімізації політичної корупції. Зокрема, заборонено фінансування партій, політиків і виборчого процесу юридичними особами; прийнято закон про лобізм; ухвалено кодекс поведінки політиків (із запровадженням санкцій); мінімізовані різноманітні імунітети і т. д. У Литві (як і в Естонії та Латвії) унормовано фінансування політичних партій і виборчих кампаній, встановлено обмеження на суми пожертв і санкції за їх порушення. Політичні партії Литви (як і інших країн Балтії) зобов'язані звітувати про свої фінанси та розкривати імена донорів. 01.01.2020 р. у Литві запроваджено новий [29] режим фінансування політичних партій та виборчих кампаній з огляду виявлені численні прогалини у законодавстві, які спричиняли масштабні зловживання суб'єктів литовської політики, найперше – в частині фінансування політичних партій. Жорсткішими стали санкції за порушення вимог фінансування політичних партій та декларування пожертв.

Нові механізми були спрямовані на посилення контролю за джерелами та розміром фінансових надходжень, а також за витратами політичних партій [5, с. 208].

Зауважимо, що литовське антикорупційне законодавство удосконалюється й у частині інших значущих питань. Наприклад, у 2019 році внесені зміни до антикорупційного закону 2002 року в частині надання захисту особам, які повідомляють про випадки підозри у корупції у своїх організаціях. Також відзначимо, що у 2018 році Литва прийнята до Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР); цей процес мотивував активізацію регуляторної та антикорупційної політики. Приєднання до ОЕСР стимулювало нові реформи державних підприємств та додатково акцентувало на запобіганні та протидії корупції.

Власне лобіювання є однією з найуразливіших до корупції сфер. Литва залишається єдиною пострадянською державою Балтії, де питання лобізму унормоване, наявний реєстр лобістів (<https://lobistai.lt/lobistai>). Потреба регулювання лобізму в цій країні виникла з огляду на те, що більшість справ, розслідуваних Службою спеціальних розслідувань, були пов'язані саме з діяльністю парламентарів. Протиправні дії полягали, найперше, у незаконному впливі на законотворчість, порушенні порядку фінансування політичних партій [10]. У 2000 році було прийнято Закон Литовської Республіки «Про лобістську діяльність» (набрав чинності у 2001 році). Литовське законодавство прямо заборонило колишнім посадовцям протягом року після закінчення державної служби лобіювати чийсь інтереси. Однак і нині в Литві, попри дію закону, не сформована культура лобістської діяльності, відсутні усталені звички діяти в площині законотворчості виключно через лобіста [1, с. 60]. Це доводить, що дуже часто «молоді» демократії, такі як Литва, виконуючи рекомендації для країн-кандидатів на вступ до ЄС, унормовували важливі

питання, однак їх практична реалізація з огляду на інституційні та ціннісні причини суперечила прийнятим правовим нормам. Отже, унормування лобізму в Литві не сприяло наразі формуванню системи цивілізованого лобізму. Очевидною є необхідність виведення лобізму за рамки, ширші інституційних, зокрема – ціннісні [5, с. 208].

Відзначимо, що в країнах Балтії, зокрема й Литві, сегмент антикорупційних організацій у структурі національних громадянських суспільств загалом не надто розвинений. Однак у Литві нині антикорупційний «третій сектор» є порівняно активним актором антикорупції. Припускаємо, що формуванню такого сегмента громадянського суспільства сприяла всебічна підтримка експрезидента Литовської Республіки Д. Грібаускайте, її часті зустрічі з представниками антикорупційних організацій і загалом непримиренність щодо деструктивних практик [5, с. 208]. Окрім литовського відділення міжнародної НУО Transparency International (<https://www.transparency.lt/>), функціонує низка національних антикорупційних НУО, зокрема:

– молодіжний антикорупційний рух «Білі рукавички» («Baltosios pirštines»; <https://www.baltosiospirstines.lt/>) діє з 2012 року; запобігає електоральній корупції;

– НУО «Литва без тіні» («Lietuva be šešėlio»; <https://www.beseselio.lt/>) діє від 2013 року; запобігає тіньовій торгівлі. Платформа організації уможлиблює повідомлення кожним громадянином про факти незаконної торгівлі, найперше – алкогольними та тютюновими виробами, паливом;

– ініціатива «Біла хвиля» («Baltoji banga»; <https://baltojibanga.lt/>), заснована у 2007 році. Об'єднує відповідальний литовський бізнес, який пропагує прозорі ділові практики. Довкола «Білої хвилі» згуртовані близько 60 бізнес-компаній, які домагаються прозорості участі у державних закупівлях,

безумовної сплати податків, прозової звітності власників перед працівниками [5, с. 208-209].

Про рівень громадської антикорупції у певній країні свідчить і ефективність розвідувальної журналістики. В Литві найбільше антикорупційний напрямок журналістських розслідувань розвиває Інтернет-портал 15min.lt та LRT (Литовське національне радіо і телебачення). Функціонує Литовський центр розвідувальної журналістики «Стіна» («Siena») (<https://www.siena.lt/>)⁶⁹. Водночас, за оцінкою очільниці Литовського центру журналістики Дж. Донаускайте, у Литві ще небагато журналістів, компетентних і незалежних, здатних проводити якісні антикорупційні дослідження [35].

Наше дослідження дозволило зробити низку висновків. Очевидно, що Литва поступово віддаляється від свого сприйняття на міжнародній арені як країни, якій вигідна корупція, однак запобігання та протидія різноманітним корумпованим практикам ще недостатні. Корупція гальмує поступальний демократичний розвиток Литви, перешкоджає розвитку бізнесу (особливо малого та середнього), стримує іноземних інвесторів. Державні закупівлі, державні послуги є сферами, в яких корупція представлена найчіткіше. Поширеними є такі форми корупції, як непотизм, кронізм, фаворитизм, а основними сферами, ураженими корупцією, залишаються тіньова економіка, ухиляння від сплати податків, непрозорі державні закупівлі, нецивілізований лобізм, зловживання у сферах охорони здоров'я, будівництва та ін. [5, с. 9].

Попри кримінальну та адміністративну відповідальність за корупцію в державному та приватному секторі, антикорупційні закони у Литві не застосовуються ефективно. Топкорупція часто залишається безкарною, а

⁶⁹ З основними дослідженнями можна довідатися за посиланням <https://www.siena.lt/tyrimai>.

судові процеси є зтяжними. Безкарність за корупційні правопорушення та правопорушення, пов'язані з корупцією підриває довіру до інституту держави і створює сприятливий ґрунт для майбутніх корупційних практик. Відтак очевидними є причини, чому в політико-правовій культурі литовців не узвичаюються розуміння рішуче протидіяти випадкам корупції, а натомість зберігаються елементи корупційного прагматизму [5, с. 209].

Хоч антикорупційна інституція Литви виявляє щораз більше корупційних кейсів, розкриває складні корупційні схеми, однак переслідування корупціонерів не видається переконливим. Значній кількості підозрюваних і звинувачених у корупції вдається ухилитися від реального покарання; покарання часто обмежуються незначними штрафами тощо; розміри штрафних санкцій часто неспіввідносні тій шкоді, яка була заподіяна злочинами з корупційною складовою, та й стягнення штрафів часто є проблематичним. Водночас громадяни проявляють невисокий інтерес до долучення в процеси управління державою, зокрема й в частині антикорупції. Більшість реформ, які проводяться в Литві, не супроводжуються широкими консультаціями з громадськістю, зацікавленими сторонами [5, с. 209].

Відтак, зроблений антикорупційний поступ Литві необхідно закріплювати та посилювати, щоб створити стійке до корупції середовище. Наразі стагнація в запобіганні та протидії корупції засвідчує: попри членство в ЄС, Литва ще недостатньо використовує арсенал новітніх інструментів, дієвих для стримування корупції на нинішньому етапі розвитку держави та суспільства, не має достатньої політичної волі вищого керівництва держави у сфері антикорупції, а рівень демократичної антикорупційної культури населення невисокий, відсутній масштабний громадський осуд корупції та корупціонерів.

6.3. Антикорупційний прогрес Естонії як результат інституційних та ціннісних змін в державі та суспільстві.

«Кейс Естонії доводить: успішність новітніх держав не узалежнена від території або ж чисельності населення. Одним із доказів цьому є те, що нині Естонії вдається контролювати корупцію краще не лише за інші «молоді» демократії ЄС, а й за багато держав з довготривалим членством у ЄС (Греція, Італія, Іспанія, Португалія, Франція). Другий рік поспіль (2018, 2019 рр.) Естонія займає доволі високе 18-е місце у Індексі сприйняття корупції. Відтак ця країна є найменш корумпованою країною Центральної та Східної Європи та найбільш конкурентоспроможною державою-учасницею ЄС в межах останніх розширень цієї організації. Естонія входить до нечисельної групи держав, які упродовж останнього десятиліття стійко зміцнюють свої позиції в антикорупційному рейтингу. При цьому на такі позиції Естонія вийшла не створюючи окремих органів, а маючи лише політичну волю керівництва держави» [3, с. 52].

З'ясуємо: 1) наскільки Естонія відповідає антикорупційним цінностям ЄС; 2) завдяки яким механізмам Естонія запобігає та протидіє корупційним практикам; 3) коло проблем, які нині не розв'язані в площині антикорупції в Естонії.

Естонію називають «відмінником антикорупційної боротьби», однак на початку незалежності ця країна була однією з найкорумпованіших країн Балтії. «Серед чинників, які визначають нинішню успішну протидію корупції в Естонії, є те, що ця країна досягла значно більшого прогресу в напрямку демократії, ринкової економіки, прав людини, ніж інші посткомуністичні країни» [3, с. 53]. Це відзначається у багатьох наукових дослідженнях [19; 38;

51, с. 109]. Відома дослідниця-політолог та антикорупційна громадська діячка А. Мунгіу-Піппіді віднесла Естонію до країн, яким швидко вдалося відійти від партикуляризму до прозорих методів управління [40].

«Ситуацію зі системною корупцією в Естонії змінили рамкові умови функціонування державного апарату, ініційовані прем'єр-міністром М. Лааром у 1992–1995 роках. Статус естонської мови як державної змінив вимоги до державних службовців. Відбулася масштабна ротація кадрів: на зміну російськомовним чиновникам прийшли молоді естонці проєвропейської спрямованості. Це повністю зруйнувало радянські корумповані мережі. Водночас було проведено жорстку судову реформу, в результаті якої відбулася заміна більшості «старих» суддів» [3, с. 53].

Тому, що в запобіганні та протидії корупції Естонія нині є очевидним лідером не лише серед країн Балтії, а й Центральної та Східної Європи, не в останню чергу сприяли історичні чинники. Йдеться про те, що Естонія була республікою СРСР з найбільш розвиненими елементами автономного громадянського суспільства та значним впливом західної інформації. Сильний антикомуністичний і націоналістичний настрій естонців був ключовою рушійною силою різкої заміни керівної еліти. Позаяк в Естонії існував величезний запит суспільства на очищення влади від радянських кадрів, реформи прем'єр-міністра М. Лаара, проведені під гаслом «Plats puhtaks!» («Звільнимо місце!»), були схвалені суспільством і стали основою запобігання та протидії, найперше, бюрократичній, судовій корупції. Отже, такі зміни уможливилися завдяки політичній волі керівництва Естонії оновити управлінську еліту країни кадрами, не пов'язаними корупційними зв'язками зі старою елітою, а також завдяки підтримці громадськістю цього процесу [3, с. 53].

Кадрова реформа в Естонії була доповнена іншими новаціями, зокрема:

- 1) введенням пропорційного оподаткування, що спростило адміністрування податків, економічно стимулювало зменшення тіньових операцій, а отже і відмову від деструктивних неформальних практик корупційного типу;
- 2) переходом від дозвільної моделі регулювання діяльності бізнес-агентів (повноваження чиновника майже необмежені з точки зору видачі дозволів на певний вид діяльності) до повідомчо-контрольної (більшість дозволів видаються за принципом «мовчазної» згоди, а контрольні функції чиновників чітко та вичерпно законодавчо визначені) [6].

На рівень корупції в Естонії вплинула й люстрація: у «чистому» вигляді вона не проводилася, але після 1991 року фактично реалізована модель національно-державної люстрації шляхом законодавчого врегулювання інституту громадянства [6, с. 94]. Дерадянізація та деноменклатуризація публічної влади була проведена шляхом національно-державної люстрації, що створило умови комплексній протидії корупції [9, с. 173].

«Очевидно, що успіх Естонії в запобіганні та протидії корупції обумовлений тим, що уряд рішуче відмежувався від радянського минулого та сфокусувався на інтеграції зі Заходом» [3, с. 53]. Для Естонії прагнення вступити до ЄС виступило головним каталізатором проведення реформ у всіх напрямках життєдіяльності країни, зокрема й в частині запобігання та протидії корупції [8, с. 249]. Нині ЄС, здійснюючи моніторинг за виконанням державами-учасницями вимог щодо запобігання та протидії корупції, високо оцінює зусилля Естонії. Натомість більшість країн Центральної та Східної Європи, які приєдналися до ЄС в ході кількох останніх його розширень, зазнали зворотного ефекту: їхній контроль над корупцією зменшився після набуття бажаного членства в ЄС [27].

Зауважимо, що в Естонії відсутні спеціальні антикорупційні органи, як у аналізованих вище державах. Функції запобігання та протидії неформальному деструктивному інституту корупції покладено на міністерства юстиції та фінансів, поліцію, прокуратуру, спеціальний парламентський комітет та ін. [3, с. 53].

Якщо звернутися до такого виду корупції в Естонії як політична, то протидія їй ґрунтується не лише на згаданих реформах суду та державної служби, а й на запобіганні нецивілізованому лобізму, впровадженні технології інтернет-голосування, криміналізації правопорушень у сфері партійного фінансування тощо. Найбільш яскравим прикладом може слугувати протидія електоральній корупції через популяризацію серед естонських виборців онлайн-голосування. Якщо у 2005 році у такий спосіб голосували 5,5 % естонських виборців, то у 2019 – вже 46,7%. Це вагомий інструмент запобігання електоральній корупції [3, с. 53].

Більшість випадків корупції, виявлених в Естонії, стосуються діяльності державних органів, тоді як випадки корупції на муніципальному рівні незмінно скорочуються. Це очевидно з огляду на винесення в онлайн практично усіх послуг, які надаються на муніципальному рівні. Відтак, потребує з'ясування вплив на мінімізацію корупції новітніх технологій е-урядування. Низка дослідників доводить наявність зв'язку між рівнем корупції та цифровими технологіями, аргументує вплив е-урядування на зниження корупції [11; 21; 28; 30; 33]. Основний аргумент полягає у тому, що завдяки е-урядуванню уможлиблюється висока прозорість, а відтак – і зменшення корупції. Е-урядування витісняє корумпованих урядовців, принаймні державних службовців середніх і нижчих рангів. За словами експрезидента Естонської Республіки Т. Г. Ільвеса, «не можна підкупити комп'ютер» [50, с. 8]. Водночас

відзначимо, що в випадку з е-урядуванням йдеться про мінімізацію найперше одного виду корупції – бюрократичної [3, с. 54].

«Від 2001 року в Естонії функціонує децентралізована система обміну даними між державними відомствами X-Road. Завдяки їй нині 99 % державних послуг фізичні та юридичні особи можуть отримувати онлайн; станом на 15.03.2019 р. можна у такий спосіб скористатися 2,773 державними послугами⁷⁰. Постійно зростає сумарна кількість різних запитів, наприклад, у 2003 році кількість звернень у системі X-Road становила 63,5 тис., а у 2019 – уже 180 млн 855 тис. Головним успіхом Естонії є створення держави та суспільства з високою прозорістю, довірою та ефективністю. Найважливіший результат проекту X-Road в площині зменшення корупції – це створення децентралізованої системи, за якої жоден посадовець чи інституція не можуть самостійно повністю контролювати систему. Громадяни взаємодіють безпосередньо з владою в віртуальному онлайн-вимірі, де корупційні схеми унеможливлені» [3, с. 52].

Власне е-урядування, впроваджуване Естонією, стало взірцем для інших держав в частині вибору моделі управління, яка б мінімізувала корупційні схеми. ЄС уже давно визнала безумовні переваги е-урядування і в частині протидії корупції, і в частині запобігання різноманітним нерівностям [3, с. 54; 17].

Погодимося з тими оцінками, що е-урядування справді перешкоджає корупції в Естонії, однак це уможливилось, найперше, завдяки зростанню цінності принципу верховенства права. Зокрема, за результатами 2019 року Естонія посіла 10-е місце у світі за рівнем верховенства права (Rule of Law Index) [53]. «Високі позиції Естонії збереглися незмінними у порівнянні з

⁷⁰ Див.: <https://e-estonia.com/>

попередніми роками, що засвідчує стабільність прогресу цієї держави» [3, с. 54].

Різноманітні опитування громадської думки засвідчують: естонці не сприймають корупцію як частину своїх норм поведінки. Не випадково дослідники у своїх пошуках причин низького рівня корупції в Естонії часто зосереджуються на культурних, ціннісних причинах. За нашими оцінками, Естонія докладает багато зусиль саме для зміцнення поваги до закону та стійкого нетолерування будь-яких проявів корупції як життєвого укладу. У багато способів поширюється інформація про конфлікт інтересів, форми корупції та можливості запобігати та протидіяти їй на рівнях і громадянина, і держави. Власне в Антикорупційній стратегії на 2013–2020 роки на першому місці поставлено «сприяння поінформованості про корупцію», а вже далі визначено завдання на зразок «підвищення прозорості рішень та дій» [13] та ін.

Проекти, спрямовані в Естонії на підвищення обізнаності людей щодо корупції, найперше, охоплюють три цільові групи: 1) пересічні громадяни, при цьому особливо акцентовано на російськомовному населенні Естонії; 2) підприємці; 3) політики, державні службовці [32]. Показово, що основним завданням естонської антикорупційної політики є сприяння усвідомленню громадянами тих загроз, які містять у собі корупційні дії [3, с. 54].

З ініціативи Міністерства юстиції Естонії місцеві бізнес-компанії можуть онлайн (<https://hindan.korruptsioon.ee/>) оцінити свої корупційні ризики, отримати поради, як зробити свій бізнес більш стійким до корупції. Поява такої ініціативи естонських державних і недержавних акторів є результатом того, що за результатами 2018 року 21% випадків корупції стосувалися саме приватного сектора. Також у 2019 році під керівництвом Міністерства юстиції Естонії було започатковано серію навчальних проєктів з електронного навчання щодо

запобігання конфлікту інтересів для понад ста тисяч працівників⁷¹ державного сектора. Навчальні матеріали викладені на відеохостингу YouTube⁷². Отже, антикорупційна політика Естонії спрямована, найперше, на підвищення поінформованості громадян. Видається, це результативно, адже якщо у 2006 році 27% естонців вказували на те, що вдавалися до деструктивних корупційних дій у взаєминах з чиновниками, то у 2010 – 18%, а у 2016 – 16% [31], тобто є тенденція змін на ціннісному рівні [3, с. 54].

Статистичні дані за останні кілька років (від 2017 р.) засвідчують зниження кількості корупційних злочинів на території Естонії. Це засвідчують і результати опитувань громадської думки, зокрема дослідження, проведеного у 2019 році Eesti Uuringukeskus OÜ та Norstat Eesti AS. Вони показали поступове зниження в населення відчуття небезпеки (тривожності) щодо більшості видів загроз, зокрема й корупції [20]. У 2019 році було зареєстровано 72 корупційні злочини, що на 81 % менше за 2018 рік. Наприклад, якщо у сфері медицини 2018 року було зафіксовано 174 випадки корупції, то у 2019 – лише 3. Найбільше корупційних протиправних дій припадало на різноманітні способи відмивання грошей [34].

Попри разючі успіхи Естонії, низка проблема у площині запобігання та протидії корупції в Естонії залишається. Найперше, це практичне унеможливлення конфіскації набутого завдяки корупції. Естонські суди разом зі стороною обвинувачення не можуть накласти арешт на такі активи на етапі слідства, а поки справа доходить до суду, такі ресурси істотно зменшуються або ж цілеспрямовано «зникають» узагалі. Це активізувало обговорення

⁷¹ Загалом у державному секторі Естонії працює близько 130 тис. осіб, які стикалися або ж можуть стикнутися з проявами конфліктів інтересів, що може призвести до корупції.

⁷² Див.: <https://www.youtube.com/playlist?list=PL5JI001vz8bNUpuzEyFU8I1bjOAwqTkHV>

ймовірності запровадження процедури накладення арешту на активи фігуранта справи про корупцію вже на етапі слідства [3, с. 55].

Не завжди сторона обвинувачення Естонії, навіть за наявності доказової бази, може довести підозру високопосадовця у корупції до обвинувального вироку. Найбільш резонансним прикладом цього стала справа про корупцію⁷³ колишнього міського голови Таллінна, ексголови «Партії Центру» Е. Савісаара. Справа проти цього політика була закрита (грудень 2018 р.) після довготривалого розгляду з огляду ніби-то на стан здоров'я підсудного. Станом на початок 2020 року відомо, що у справі Е. Савісаара засуджено лише одну особу, а інші фігуранти виправдані [44].

Нині зберігаються прояви корупції й у сфері естонської медицини. Мова про: 1) корупційні зловживання в ході спорудження медичних закладів; 2) корупційні зв'язки між лікарями та виробниками фармацевтичних чи медичних виробів; 3) корупційні схеми медичного персоналу з пацієнтами (видача фіктивного листка непрацездатності за неправомірну винагороду, просування в списку очікування пацієнта на отримання певних медичних послуг тощо) [3, с. 55].

Сферами, де зберігаються значні корупційні ризики в Естонії, залишаються:

– державні закупівлі; у громадській думці саме сектор закупівель сприймається як один із найбільш корумпованих [41];

– лобіювання; лобізм в Естонії не є законодавчо унормований, ставиться питання про створення реєстру естонських лобістів;

⁷³ Йшлося про отримання Е. Савісааром неправомірної винагороди близько 300 тис. євро від чотирьох підприємців за надання землі під будівництво, закупівлі за кошти державного бюджету, продовження контракту з містом на оренду нерухомості в історичній частині Таллінна тощо.

– відмивання грошей; для запобігання таким схемам в Естонії планується створення реєстру банківських рахунків [3, с. 55].

«Слабкістю естонської антикорупційної моделі, на нашу думку, є те, що заходи щодо запобігання та протидії корупції націлені найперше на державний сектор, а не зменшення інших корупційних ризиків. Також, на думку дисертанта, більшу роль у запобіганні та протидії корупції мали б відігравати естонські медіа, журналісти-викривачі. Втім, якщо розглядати недержавний сектор, то саме медіа відіграють найактивнішу антикорупційну роль. Хоч журналістські розслідування корупційних кейсів у Естонії були нечастими, однак формування антикорупційної політико-правової культури естонців багато в чому формувалися саме завдяки медіа. Роль громадянського суспільства в антикорупції в Естонії не є помітною, хоча Transparency International Estonia (MTÜ Korruptsioonivaba Eesti) є одним із небагатьох прикладів дієвих організацій. Також нам не вдалося знайти дані про підтримку естонським бізнесом певних антикорупційних ініціатив, хоча місцеві підприємці позицінують себе як соціально відповідальні» [3, с. 55].

Попри згадані та чисельні інші проблеми Світовий банк наприкінці 2019 року саме Естонію означив (Індекс глобального врядування Світового банку) прикладом для інших в частині антикорупційної діяльності.

У теперішній час епізоди корупційних партикуляристських дій фіксуються в Естонії, але вони незначні на тлі загального антикорупційного поступу цієї держави. Приклад Естонії доводить, що створення антикорупційних органів не стає за замовчуванням гарантією зменшення корупції, а успішна протидія та запобігання корупційним практикам можлива й без них. Естонія є прикладом того, що саме люди, а не прогресивні технології насправді є рушіями корупції, адже злам корупційної системи відбувається завдяки волі людини.

Найважливіше, що набувши бажаного членства в ЄС Естонія не допустила реверсу ліберально-демократичного поступу, як це нині характерне багатьом «молодим» демократіям ЄС. Антикорупційні реформи Естонії не лише не зупинилися, а й поглиблюються. Естонію уповні можна позиціонувати як інноватора у розробці нових механізмів запобігання та протидії корупційним практикам.

Визнання успішності Естонії в протидії корупції, на нашу думку, є результатом як інституційних, так і ціннісних змін. Окрім створення сильних і неупереджених правоохоронних органів, створення середовища оцінки корупційних ризиків для муніципалітетів тощо, в Естонії чимало зроблено в частині формування антикорупційної політико-правової культури. Однак, хоч Естонія й посідає високе місце в Індексі прийняття корупції, однак її відмінність від країн з найнижчим рівнем корупції (як-от Данія, Фінляндія) ще дуже помітна, а відтак очевидна потреба: 1) усунення прогалин у законодавстві, які уможливають безкарність корупційних злочинів; 2) зміцнення антикорупційних суспільних цінностей [3, с. 55].

Висновки до розділу 6.

1. Запобігання та протидія корупції – один з пріоритетів ЄС. Хоч ЄС і ґрунтується на компромісах, однак проблема корупції є безкомпромісною. Це один з викликів для подальшої поступальної перспективи ЄС, попри те, що регіон ЄС є одним із найменш корумпованих на планеті. Щодо країн-учасниць і країн-кандидатів зі сторони ЄС постійно визначаються нові завдання в площині антикорупції, реагування на новітні корупційні ризики. У цьому процесі є як успіхи, так і невдачі.

ЄС трактує корупцію ширше, ніж традиційне хабарництво. Це «торгівля впливом», «торгівля правосуддям», нецивілізоване лобіювання, конфлікти інтересів, непотизм, фаворитизм, кронізм та ін. Проблемою є не лише організація дієвих антикорупційних кампаній, а й створення атмосфери тотального нетолерування деструктивних практик, розвиненості антикорупційного сегмента громадянського суспільства тощо. Помітно, що країни ЄС істотно відрізняються за лояльністю до побутової та іншої корупції. При цьому хибно розглядати «старі» держави-учасниці ЄС стійкішими до корупції, а «молоді» демократії – аутсайдерами антикорупції. Доказом цього значні відмінності в антикорупції у групі держав Балтії (Естонія, Латвія, Литва). Ці країни проводили антикорупційні реформи на вимогу інституцій ЄС на етапі набуття членства, однак після великого розширення ЄС (2004 року) одним із них вдалося втримати, посилити результати реформ, а інші – зберегли стійкість до деструктивних інститутів і корупційний прагматизм тощо. Якщо Естонія – лідер антикорупції та є гідним конкурентом у цьому процесі провідним державам ЄС, то Литва в останні роки увиразнює стагнацію, а Латвія – навіть регрес антикорупції.

2. До 2002 року антикорупційні реформи у Латвії радше були імітацією. З наближенням ймовірного прийняття до ЄС реформи набули практичних обрисів. Нині комплекс антикорупційних заходів є недостатнім, у результаті чого Латвія з-поміж країн ЄС залишається на низьких позиціях за рівнем добробуту, якості життя, конкурентоздатності тощо. Корупція спричинила сильний «відтік мізків»; високим є рівень фаворитизму при формуванні урядів та інших органів влади; позаяк судова влада не є уповні незалежною, то антикорупційний орган став об'єктом політичного контролю; очевидні проблеми незалежності медіа, що ускладнює антикорупційні розслідування; слабким є державний аудит та ін. Громадська думка в Латвії

дуже повільно еволюціонує в керунку нетолерування корупційних практик. На країну в частині увиразненості корупції продовжує впливати російський чинник. Значним залишається тіньовий сектор економіки. Антикорупційне законодавство не застосовується ефективно. Корумпованими залишаються державні закупівлі, охорона здоров'я, будівництво, проєкти розвитку ЄС, транспорт, фінансування політичних партій та ін. Готовність латвійців викривати корупцію є низькою й причини цього вбачаємо в ціннісному вимірі, параметрах їх політико-правової культури. Відтак, Латвію розглядаємо як країну з високим ризиком поглиблення корупції, хоча певні реформи помітні, найперше – в частині протидії відмиванню грошей.

3. Корупція залишається однією з основних причин, котрі сповільнюють демократичний розвиток не лише Латвії, а й Литви. Спільними в обох країн є причини корупції: радянська спадщина, нестійкість молодих демократичних інституцій, слабкість антикорупційних цінностей громадян, прогалини в антикорупційному законодавстві, невисока антикорупційна культура (як приватна, так і корпоративна) тощо. Однак, якщо для Латвії характерний антикорупційний регрес, то для Литви – стагнація.

Деструктивні корупційні практики в Литві особливо виражені в формі топкорупції. Якщо у більшості країн ЄС основними суб'єктами корупції найчастіше є політики та політичні партії, то у Литві – державні установи: заклади системи охорони здоров'я державної форми власності, дозвільні органи, митна служба тощо. Значним залишається тіньовий сектор економіки (хоч і меншим за латвійський). Саме в Литві з-поміж країн Балтії найвищою є корупція у державних закупівлях. Уразливим до корупції залишається банківський сектор, хоча останнім часом зміцнився контроль держави над фінансовими компаніями, посилилася превенція відмивання грошей; в країні активізувалася фінансова розвідка, зокрема в частині віртуальних валют і в

секторі фінансових технологій FinTech. Високий ризик корупції несе в собі судова влада Литви («торгівля правосуддям»). Водночас досягнуто успіху в мінімізації політичної корупції; лише у Литві нині наявний реєстр лобістів. Також тут, у порівнянні з іншими країнами Балтії, доволі розвинений сегмент антикорупційних організацій у структурі національних громадянських суспільств. Отже, на нашу думку, Литва поступово віддаляється від свого сприйняття на міжнародній арені як країни, якій вигідна корупція, однак запобігання та протидія різноманітним деструктивним практикам ще недостатні.

4. Естонія є лідером антикорупції з-поміж країн Балтії; вона контролює корупцію краще за багато держав з довготривалим членством у ЄС. Антикорупційні позиції Естонії незмінно зміцнюються. Ця країна швидко зуміла відійти від партикуляризму до прозорих методів управління завдяки руйнуванню ще у 1990-х роках радянських корумпованих мереж, національно-державній люстрації, масштабній ротації кадрів, очищенню судової влади (реформи М. Лаара). Показово, що антикорупційний прогрес Естонії був досягнутий без створення спеціального антикорупційного органу. Бюрократична корупція мінімізована е-урядуванням (система X-Road забезпечує отримання 99 % державних послуг онлайн). Головним успіхом Естонії вважаємо створення держави та суспільства з високою прозорістю, довірою та ефективністю. Держава докладас великих зусиль для підвищення обізнаності естонців щодо корупції та запобігання їй. Все ж певні проблеми залишаються: не всі справи про корупцію вдається довести до обвинувальних вироків; труднощі з конфіскацією майна, набутого завдяки корупції (воно «зникає» на етапі слідства). Однак, Естонію уповні можна позиціювати як інноватора у розробці нових механізмів запобігання та протидії корупційним практикам.

5. Якщо визначати відповідність країн Балтії антикорупційній стратегії ЄС, то вкажемо на: 1) неоднорідність цих країн у питанні антикорупції: Естонія увиразнює поступ, Литва – стагнацію, Латвія – регрес. Причини цього вбачаємо як інституційні, так і ціннісні. Країни Балтії докладають неоднакові зусилля в проведенні інституційних перетворень та у площині антикорупційної соціалізації громадян, попри очевидність причини укоріненості корупції саме на ціннісному рівні; 2) країни Балтії займають проміжні позиції за темпами антикорупції між лідерами цього процесу (Данія, Фінляндія, Швеція та ін.) та аутсайдерами (Болгарія, Греція, Італія, Мальта, Румунія, Словаччина, Угорщина, Хорватія). Це засвідчує увагу країн Балтії до широкого кола проблем, пов'язаних із корупцією, за одночасного збереження великої кількості проблемних питань та постійної появи нових викликів, які потребують оперативного реагування у частині як запобігання, так і протидії корупційним практикам.

Список використаних джерел до розділу 6.

1. Газізов, М. М. (2015). Європейський досвід лобістської діяльності: уроки для України. *Вісник Національної Академії державного управління при Президенті України*, 4, 57-62.

2. Дубровик-Рохова, А. (1 квіт. 2019). Шокуюча боротьба з корупцією по-естонськи. *День*.

3. Кокорєв, О. В. (2020). Відповідність Естонії антикорупційним цінностям ЄС. *Політикус*, 1, 52-57.

4. Кокорєв, О. В. (2020). Регрес Латвії в запобіганні та протидії корупційним практикам: аналіз причин, наслідків, форм прояву. *Політикус*, 2, 132-138.

5. Кокорєв, О. В. (2020). Стагнація Литви в антикорупції: причини, прояви, наслідки. *Evropský politický a právní diskurz*, 7 (2), 203-210.
6. Кушнарєв, І. В. (2017). Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі. *Держава і право. Серія Політичні науки*, 77, 92-105.
7. Кушнарєв, І. В. (2018). *Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація*: автореф. дис. ... д-ра політ. н: 23.00.02. Київ: Інститут держави та права імені В. М. Корецького.
8. Неклюдов, Є. С. (2019). Досвід Естонії у протидії поширенню корупції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 52 (2), 245-250.
9. Стогова, О. В. (2016). Люстрація як передумова ефективної боротьби з корупцією. *Сучасне суспільство*, 1 (11), 167-177.
10. Яровой, Т. С. (2017). Європейський лобізм, як дороговказ для вітчизняних законотворців: досвід Республіки Польща та Литовської республіки. *E-Journal Державне управління: удосконалення та розвиток*, 8. Available from: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1279>
11. Andersen, T. B. (2009). E-Government as an anti-corruption strategy. *Information Economics and Policy*, 21, 201-210.
12. Anderson, J. (1998). Corruption in Latvia: Survey Evidence. *World Bank*. Available from: <http://www1.worldbank.org/publicsector/Latviapreface.pdf>
13. *Anti-Corruption Strategy 2013–2020* (2013). Available from: https://www.korruptsioon.ee/sites/www.korruptsioon.ee/files/elfinder/dokumendid/estonian_anti-corruption_strategy_2013-2020.pdf
14. *Anti-money laundering and counter-terrorist financing measures. Lithuania. Fifth Round Mutual Evaluation Report* (2018). Available from:

<https://rm.coe.int/committee-of-experts-on-the-evaluation-of-anti-money-laundering-measur/16809247ed>

15. *Attitude towards corruption in Latvia*. November 2015 (2015). Available from: https://www.knab.gov.lv/upload/eng/soc_aptauja_2015_eng.pdf

16. *Business corruption in Lithuania lowest in 20 years* (2020). Available from: <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1138027/business-corruption-in-lithuania-lowest-in-20-years>

17. *Communication: I2010 eGovernment Action Plan: Accelerating eGovernment in Europe for the Benefit of All* (2006). Brussels: Brussels: European Commission. Available from: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/communication-i2010-egovernment-action-plan-accelerating-egovernment-europe-benefit-all>

18. *Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors. Second compliance report Latvia* (2019). GRECO Secretariat Council of Europe. Available from: <https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-members-of/168094bc97>

19. Dabla-Norris, E. (2006). The Challenge of Fiscal Decentralisation in Transition Countries. *Comparative Economic Studies*, 48, 100-131.

20. *Eesti elanikkonna turvalisuse uuring* (2019). Tallinn: Eesti Uuringukeskus OÜ.

21. Elbahnasawy, N. G. (2014). E-Government, Internet Adoption, and Corruption: An Empirical Investigation. *World Development*, 57, 114-126.

22. *EU Justice Scoreboard 2017: justice systems becoming more effective, but challenges remain* (2017). Available from: file:///D:/Media/Downloads/EU_Justice_Scoreboard_2017__justice_systems_becoming_more_effective__but_challenges_remain.pdf

23. *Flash Eurobarometer 457: Businesses' attitudes towards corruption in the EU* (2017). Available from: https://data.europa.eu/euodp/data/dataset/S2177_457_ENG
24. *Flash Eurobarometer 482: Businesses' attitudes towards corruption in the EU* (2019). Available from: https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2248_482_ENG
25. Hellman, J., Jones, G., Kaufmann, D. (2001). Confronting the Challenge of State Capture in Transition Economies. *Finance and Development*, 38 (3), 1-8.
26. *Independence, Accountability and Quality of the Judiciary. Performance Indicators 2017 ENCJ Report 2016–2017* (2017). Paris: Co-funded by the Justice Programme of the European Union.
27. Kartal, M. (2014). Accounting for the bad apples: the EU's impact on national corruption before and after accession. *Journal of European Public Policy*, 21 (6), 941-959.
28. Karv, J. (2015). *E-Government and its ability to reduce corruption. The case of Estonia*. Lund: Lund University.
29. Keisis politinių partijų ir kampanijų finansavimo tvarka (2019). *Mokesčių žinių*, 47 (1131).
30. Kim, C. K. (2014). Anti-Corruption Initiatives and E-Government: A Cross-National Study. *Public Organizations Review*, 14 (3), 385-396.
31. *Korruptsiooniuuringud ja statistika* (2020). Available from: <https://www.korruptsioon.ee/et/korruptsiooniuuringud-ja-statistika>
32. *Korruptsioonivastane tegevus Eestis* (2020). Available from: <https://www.korruptsioon.ee/et/korruptsioonivastane-tegevus-eestis>
33. Krishan, S., Teo, T. S. H., Lim, V. K. G. (2013). Examining the relationships among egovernment maturity, corruption, economic prosperity and

environmental degradation: A cross-country analysis. *Information & Management*, 50 (8), 638-649.

34. *Kuritegevus Eestis 2019* (2020). Available from: <https://www.kriminaalpoliitika.ee/kuritegevuse-statistika/korruptsioon.html>

35. *Lietuvoje tiriamosios žurnalistikos lyderiai – 15min.lt ir LRT (Eksperto komentaras)* (2020). Available from: <https://www.suvalkietis.lt/2020/02/26/lietuvoje-tiriamosios-zurnalistikos-lyderiai-15min-lt-ir-lrt-eksperto-komentaras/>

36. *Lietuvos korupcijos žemėlapis 2019* (2019). Available from: <https://www.stt.lt/analitine-antikorupcine-zvalgyba/lietuvos-korupcijos-zemelapis/7437>

37. Markevičienė, E. (2020). Korupcijos Lietuvoje mažiau, bet tik ne viešuosiuose pirkimuose. *Verslo žinio*. Available from: <https://www.vz.lt/verslo-aplinka/2020/01/14/korupcijos-lietuvoje-maziau-bet-tik-ne-viesuosiuose-pirkimuose#ixzz6HbXymRiQ>

38. Moses, J. C. (2000). Policy Dilemmas of Post-Soviet Countries. *Policy Studies Journal*, 28 (1), 29-45.

39. Mungiu-Pippidi, A. (2013). *The Good, the Bad and the Ugly: Controlling Corruption in the European Union*. Advanced Policy Paper for Discussion in the European Parliament. Berlin.

40. Mungiu-Pippidi, A. (2017). *Corruption as Social Order, World Development Report Background Paper*. Washington D.C.: World Bank.

41. *Oliver Nääs ja Diana Minumets: riiklik ülereageerimine hankevaldkonnas* (2020). Available from: <https://www.err.ee/1036453/oliver-naas-ja-diana-minumets-riiklik-ulereageerimine-hankevaldkonnas>

42. Rusu, A. (2010). *A Diagnosis of Corruption in Latvia*. ERCAS Working Paper 9. Saatavana World Wide Webistä.

43. Sauka, A., Putniņš, T. (2019). *Shadow Economy Index for the Baltic Countries 2009–2018*. https://www.sseriga.edu/sites/default/files/2019-05/SSERiga_Shadow_Economy_Index_2018_1.pdf
44. *Savisaare kaasuses tuli süüdimõistev otsus vaid Kallole* (2020). Available from: <http://www.transparency.ee/cm/artiklid/savisaare-kaasuses-tuli-suudimoistev-otsus-void-kallole>
45. Schwab, K. (Ed.) (2018). *The Global Competitiveness Report 2017–2018*. Geneva: World Economic Forum.
46. *Special Eurobarometer 470. Report. Corruption* (2017). Available from: file:///D:/Media/Downloads/ebs_470_en.pdf
47. *Special Eurobarometer 470. Report. Corruption* (2017). Available from: https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2176_88_2_470_ENG
48. *Special investigation service of the Republic of Lithuania. Activity Report 2018* (2019). Available from: https://www.stt.lt/data/public/uploads/2019/11/d1_stt_ataskaita2018-eng.pdf
49. Šuliokas, J., Segers, L. (2019). *Is Lithuania doing enough to fight corruption?* Available from: <https://en.delfi.lt/culture/is-lithuania-doing-enough-to-fight-corruption.d?id=77248197>
50. *The costs of corruption across the EU. Greens/EFA Group in the European Parliament* (2018). Available from: https://www.greens-efa.eu/files/assets/docs/the_costs_of_corruption_across_the_eu.pdf
51. The Estonian Example – Q&A with Toomas Hendrik Ilves (2013). *The Ripon Forum*, 47 (1), 4-9.
52. Wadsworth, F., Swartz, B., Wheat, J. (2010). Corruption in the Baltic State Region. *International Business & Economics Research Journal*, 9 (2), 109-116.

53. *World Justice Project. Rule of Law Index 2020* (2020). Available from: https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-ROLI-2020-Online_0.pdf

ВИСНОВКИ

1. Відповідність Естонії, Латвії та Литви інституційним та ціннісним вимогам ЄС до держав-учасниць узалежнена від проблеми якості демократії (її погіршення) як на загальнопланетарному рівні, так і на рівні ЄС. Упродовж уже другого десятиліття (особливо від 2008 року) прогрес ліберальної демократії сповільнюється, збільшується кількість держав з рецидивами авторитаризму. Зростає спільнота розчарованих в ефективності ліберальної демократії, що має своїм наслідком висхідну недовіру владі, інтолерантність щодо різноманітних меншин, радикалізацію політики, посилення позицій популістів (як правих, так і лівих), продукування мови ворожнечі тощо. В ЄС ліберальна демократія переживає кризу, доказом чого є суперечності щодо ліберально-демократичних цінностей між державами-учасницями. Хоч наразі в основному зберігається сприйняття демократії як оптимального політичного режиму, однак упевненість громадськості в цьому вже друге десятиліття втрачає стійкість під тиском неоавторитарного виклику. На цьому тлі нерезультативними видається частина декларованих ініціатив ЄС щодо інвестування в зміцнення стійкості неоліберальних демократій. Не зміцнення демократичних цінностей у «молодих» демократіях ЄС, а розвиток інноваційної економіки, протидія кліматичним змінам, створення нових робочих місць, розв'язання міграційної кризи, а віднедавна – боротьба з пандемією COVID-19 актуалізувалися як пріоритети ЄС. Однак, за наявних дефектів демократії та динамічного погіршення її якості, запобігання руйнування основ ліберальної демократії мало б стати пріоритетом для ЄС. Відсутність цілісної політики зміцнення ліберальної демократії, на нашу думку, є однією зі серйозних загроз перспективі ефективного функціонування ЄС.

2. Держави Балтії в ході виконання вимог ЄС як кандидати на вступ пройшли значну ліберально-демократичну модернізацію, що свідчить про потенціал ЄС в питанні реалізації нормативної влади щодо держав-кандидатів. Однак, на нашу думку, після 01.05.2004 р. щодо держав п'ятої «хвилі» розширення ЄС нормативна влада інституцій ЄС не реалізовується послідовно та у необхідному обсязі. Наслідком цього стало те, що частина нових держав-учасниць ЄС, зокрема й балтійські, в окремих значущих питаннях неуповні узгоджують свою національну політику з продемократичним курсом ЄС, ігнорують цінності ліберальної демократії, неналежно стримують різноманітні неліберальні ініціативи, продуковані національними суб'єктами політики консервативного, націоналістичного та ін. типу.

З боку ЄС нині недостатньо висловлювати уже традиційні «занепокоєння» загостренням певної проблеми. Нині дії ЄС щодо покращення якості демократії, запобігання дедемократизації не цілісним комплексом ініціатив щодо покращення якості демократії в «молодих» державах-учасницях. Очевидно, що наявний спектр інструментів ЄС (ст. 7 Договору про ЄС та ін.) неналежно застосовується або ж не є достатнім, щоб ефективно реагувати на погіршення якості демократії в державах-учасницях. Система таких інструментів потребує перегляду шляхом інституціалізації новітніх механізмів контролю за дотриманням ліберально-демократичних стандартів державами-учасницями відповідно до новітніх викликів.

3. Держави Балтії характеризує останніми роками сповільнення темпів ліберально-демократичних перетворень, хоча проблема не настільки гостра, як в окремих «молодих» демократіях Центральної та Східної Європи (Угорщині, Польщі та ін.). Поточні процеси в Естонії, Латвії та Литві найточніше, на нашу думку, характеризує оцінка «стагнація ліберальної демократизації». На це вказує: продукування національними урядами окремих

неліберальних ініціатив та їх практичне впровадження; висхідна динаміка популізму; агресивна реакція окремих політичних акторів на політику ЄС; прояви інтолерантності щодо меншин (етнічних, сексуальних та ін.) та неналежна реакція на них інститутів держав Балтії; висхідна мова ворожнечі тощо.

Серед першопричин нинішнього ліберально-демократичного відставання держав Балтії виділимо: відсутність довготривалої демократичної традиції; вплив фінансово-економічних криз, а відтак – зміни в доходах населення; прийняття популістської риторики партіями як політичної стратегії; недостатня послідовність ЄС у гарантуванні стійкості ліберально-демократичних принципів у державах останніх розширень ЄС та ін. Згрупуємо причини стагнації ліберальної демократизації Естонії, Латвії та Литви: 1) інституційні (стійкість демократичних інститутів, ефективність функціонування системи стримувань і противаг, дизайн виборчої системи тощо); 2) політичні (рівень популізму, електоральна підтримка популістських партій); 3) економічні (дохід на душу населення, рівень життя тощо); 4) ціннісні (відповідність політичної культури громадян ліберально-демократичному стандарту ЄС, рівень толерантності / інтолерантності до «Інших» тощо). Названий перелік причин не є вичерпним.

4. Успішність демократичних перетворень держав Балтії до часу їх вступу до ЄС була зумовлена високою прихильністю населення до західної моделі розвитку, сприйняттям провідними ліберальними демократіями західних держав Балтії як органічної частини Заходу. Безумовним позитивом став розвиток в незалежних Естонії, Латвії та Литві моделі раціонального підприємницького капіталізму, інноваційного підприємництва, розбудови ліберального ринку, що відкрило доступ до західних інвестицій та новітніх технологій. Демократизація інститутів держави та суспільства, реформування

економіки, національне будівництво тощо були синхронізовані з європейським та євроатлантичним вибором Естонії, Латвії та Литви, причому для проведення цих реформ у них була наявна сильна політична воля (послідовність у проведенні люстрації є прикладом цього). Ці процеси супроводжувалися сильними зовнішніми впливами (чинники Брюсселя та Москви).

Зовнішній тиск ЄС та інших міжнародних інституцій сприяв видозміні інституційного дизайну політичної системи, змінив процедури прийняття політичних рішень (інституційний вимір реформ). Однак він недостатньо конструктивно вплинув на політичну культуру національних еліт та соціальні відносини (ціннісний вимір ліберально-демократичної модернізації), що є спільною проблемою усіх держав Балтії та закономірно є довготривалим і болісним процесом. Наслідком цього став деякий відхід невдовзі після набуття членства в ЄС політичних еліт країн Балтії від ліберально-демократичного курсу за одночасного наростання в політиці популізму, консерватизму, націоналізму тощо. Історична спадщина, рудименти тоталітарного минулого позначилися на значущості (деяке відторгнення) ліберально-демократичних норм і цінностей як політичною елітою, так і населенням (зберігаються такі характеристики політичної культури, як патерналізм, корупційний прагматизм, непотизм та ін.). Досі відчутним є деструктивний спадок радянського періоду в історії держав Балтії, який за три останні десятиліття не був уповні усунений: політичні еліти частково продовжують функціонувати під його впливом, громадяни залишаються чутливими до популістських аргументів тощо.

Спільною проблемою країн Балтії є акцент за роки євроінтеграції та членства в ЄС на реформуванні інституційного дизайну політичної системи, покращенні правових процедур прийняття політичних рішень, однак

недостатніми є конструктивні зміни в політичній культурі еліт та населення, що сповільнює ліберально-демократичні перетворення.

5. Політичні еліти країн Балтії наразі більш схильні до партнерства в межах ЄС, аніж до акценту на національних інтересах (як, наприклад, країни V4), а відтак більш виважені в гострих питаннях (міграційні квоти, права меншин та ін.). Дефекти ліберальної демократії посилилися під впливом: 1) наростання загальноєвропейських проблем на тлі глобальної економічної кризи (від 2008 р.); 2) загальноєвропейської міграційної кризи (від 2015 р.); 3) початку чергового соціально-економічного спаду в результаті пандемії COVID-19 (2020 р.). Якщо в одних країнах ЄС ерозія демократії вже упродовж десятиліття має висхідну динаміку, то в країнах Балтії радше маємо справу зі збереженням консолідованої демократії за чітко вираженої стагнації ліберально-демократичних перетворень та наявних особливостей кожної з держав Балтії.

Особливості деконсолідації ліберальної демократії в країнах Балтії:

– ліберально-демократичний регрес Естонії активізований приходом до законодавчої та виконавчої влади (2019 р.) партії EKRE. Це зумовило ріст інтолерантності, антидемократичний тиск на медіа, висхідну мову ворожнечі, активізацію етнопопулістів, атаку на мультикультурні цінності тощо. Підтримка естонцями цієї партії є визначальною для поглиблення відходу від цінностей ліберальної демократії. Водночас показники якості демократії Естонії наразі є найкращими в межах Балтії;

– у Латвії інституційні ліберально-демократичні перетворення не є завершені, а на аксіологічному рівні панівними є консервативні цінності. Цінності виживання ще сильно значущі для латвійців, однак серед молоді зростає значення цінностей самовираження як основи ліберально-демократичного поступу. Стійкість ліберальної демократії погіршилася після

парламентських виборів-2018, на яких здобули підтримку популістські партії консервативного спрямування. На політику продовжує здійснюватися деструктивний олігархічний вплив, хоча більшість олігархів вже «витіснені» з політики;

– в Литві чітко увиразнена стагнація в зміцненні ліберально-демократичних цінностей на етапі після вступу до ЄС. Консервативні політичні сили є найбільш підтримувані (за результатами парламентських виборів 2016 та 2020 років). Хоч Литовський союз селян і зелених (LVŹS) у попередні роки впроваджував консервативний політичний порядок денний, однак без радикальних ініціатив, завдяки чому досі Литві вдавалося уникати різкого наростання дефектів ліберальної демократії. Водночас в країні фіксуються прояви антисемітизму, неорасизму, неонацизму, ксенофобії, антимігрантські настрої тощо; у литовців ще глибоко вкорінені забобони та з'явилися нові етнічні стереотипи.

6. В аналізі практичної реалізації політичних прав та свобод людини та громадянина у країнах Балтії в контексті їх відповідності правовій системі ЄС ми зупинилися на вивченні свободи слова, свободи діяльності медіа, права на участь в управлінні державними справами, свободи об'єднань і мирних зібрань. Дослідження показало: після вступу держав Балтії до ЄС реформи щодо гарантування свободи слова, медіасвободи сповільнилися, а нині навіть очевидний регрес. Інститути держав Балтії недостатньо послідовні в реалізації медіаполітики ЄС, а радикальні актори політики завдяки владним ресурсам просувають ініціативи, які підривають значущість свободи слова та свободи ЗМІ, посилюють ризики для плюралізму медіа. Робляться спроби встановлення політичного контролю над ЗМІ за одночасної неспроможності інститутів держав Балтії належно протидіяти цьому деструктивному процесу. Відтак перед країнами Балтії стоять проблеми гарантування незалежності

журналістів, протидії дезінформації в онлайн-просторі, особливо на тлі активізації пропагандистських кампаній Російської Федерації. Державним інститутам країн Балтії доцільно зосередитися на: програмах максимального забезпечення журналістів та ЗМІ від обмежень їх незалежності та свободи вираження поглядів; унеможливленні політичного втручання в функціонування медіа; державній підтримці незалежних медіа; недопущенні встановлення олігархічного контролю за ЗМІ; підвищенні медіаграмотності населення; проведенні політики запобігання та протидії мові ворожнечі в Інтернеті і т. д.

Значна частина політичних прав і свобод людини та громадянина в країнах Балтії узалежнена від приналежності особи до інституту громадянства цих держав. Наявність інституту негромадян у двох із трьох держав Балтії (Естонія, Латвія) є визначальним чинником реалізації політичних прав і свобод людини та громадянина на теренах пострадянської Балтії. Оскільки ЄС прийняв політику Естонії та Латвії в частині збереження особливого інституту негромадян, то наявність такої групи в структурі населення не вносить гостроту у взаємини з ЄС, особливо на тлі остаточного розв'язання проблеми надання громадянства дітям негромадян, народжених на території Естонії та Латвії. Державні інститути Естонії та Латвії, громадянські суспільства цих країн мали б докладати більше зусиль саме для появи в негромадян стійкої мотивації натуралізуватися, зокрема заохочувати ініціативи, що формують у негромадян почуття приналежності до держав свого проживання, розвинути їх мотивацію встановити стійкий політико-правовий зв'язок з державами свого проживання. Отже, основна відмінність у реалізації політичних прав і свобод впливає саме з наявності інституту негромадян в Естонії й Латвії та його відсутності в Литві.

На інституційному рівні в державах Балтії відсутні інші норми національного законодавства, які б звужували б політичні права та свободи співвідносно права ЄС. Однак на ціннісному рівні, з огляду на незміцнілі характеристики ліберально-демократичної культури населення Естонії, Латвії та Литви, наявними є проблеми практичної реалізації окремих політичних прав і свобод, найперше – права на мирні зібрання, в ході яких озвучуються позиції, які відмінні від позицій більшості, переважно доволі консервативної за світоглядом.

7. Країни Балтії за роки незалежності та членства в ЄС відродили жіночий рух, ратифікували більшість міжнародно-правових актів, які унормовують питання рівності статей. Євроінтеграційна перспектива виступила сильним спонукальним чинником для країн Балтії провести реформи у частині реалізації принципу гендерної рівності. Естонією, Латвією та Литвою перманентно вносяться зміни до національного законодавства відповідно до рекомендацій ЄС в частині гарантування гендерного паритету. Водночас це недостатньо впливає на подолання розриву між теоретичним декларуванням гендерної рівності та гендерно-нерівними практиками в усіх державах Балтії. Антигендерні настрої є традиційно сильними й увиразнені відкрито (переважно консервативно-націоналістичними акторами політики) або ж (частіше) – латентно. Ідеологічно опір реалізації принципу гендерної рівності опирається на багатовікові патріархальні традиції та стереотипи про гендерні ролі (соціальний консерватизм).

Показово, що включення державними інституціями балтійських держав до політичного порядку денного питання гендерної рівності мотивувалося не внутрішнім запитом суспільства на такі зміни, а необхідністю виконати вимоги ззовні, найперше – з боку ЄС. Усі три держави Балтії є зорієнтовані (в силу свого членства в ЄС) на створення інституційних механізмів, які б формально

сприяли реалізації принципу гендерної рівності, але не на зміну ціннісної парадигми, завдяки чому в політико-правовій культурі населення утвердилося б розуміння значущості гендерної рівності. Ця ліберально-демократична цінність приживається на пострадянських теренах Балтії повільно та нашоувхується на несприйняття широких прошарків суспільства. Традиційно значущими є сімейні цінності патріархального типу; свобода від консервативних стереотипів не є стійкою. Відтак, попри відповідність у багатьох питаннях на декларативному рівні правовій системі ЄС щодо гарантування гендерної рівності, Естонії, Латвії та Литви наразі не вдалося досягнути стандартів ЄС щодо гендерного паритету. Сексизм і дискримінація жінок зберігаються в чисельних завуальованих формах, що ускладнює протидію їм. Для Естонії, Латвії та Литви досі характерні «скляні стіни» та «скляна стеля» (горизонтальна та вертикальна сегрегація), особливо – на національних ринках праці. На тлі глобальної пандемії COVID-19 складається враження, що держави Балтії витіснили питання гендерної рівності на задній план. Відтак виникають нові дискримінаційні практики у сфері зайнятості, посилюється сегрегація на ринку праці; очевидною є фемінізація бідності. Нами не було зафіксовано активної позиції владних інститутів Естонії, Латвії та Литви щодо підтримки жіноцтва в умовах карантинних обмежень. Загальний прогрес країн Балтії в зміцненні гендерної рівності нами оцінюється як повільний, однак й поступ ЄС у цьому питанні не можна оцінювати як задовільний. Це свідчить, що реформи з впровадження принципу гендерної рівності нашоувхуються на проблему цінностей, що викликає спротив певної частини суспільства, а модернізація в цій сфері проходитиме болісно та довготривало. Традиційні гендерні ролі, гендерні стереотипи стійкі до змін у пострадянських країнах Балтії, що має однією з найважливіших причин

збереження політико-правових стереотипів, консервативних підходів щодо гендерних ролей.

8. Порівняння кейсів Естонії, Латвії та Литви в частині практичної реалізації принципу гендерної рівності дозволило виявити певні відмінності між ними:

– темпи Литви щодо впровадження принципу гендерної рівності з-поміж держав Балтії є найповільнішими й фактично від 2005 року ця держава (на відміну від Естонії та Латвії) не прогресує у зміцненні гендерного паритету. В цьому антиліберальному процесі визначальною є роль Католицької церкви в Литві та консервативних, націоналістичних політичних сил, які зміцнюють свій вплив завдяки електоральній підтримці литовців. Очевидною є потреба литовській владі посилювати увагу до розв'язку проблеми гендерного розриву, зокрема в питаннях оплати праці, насилля в сім'ї, належного представництва жінок у політиці, викорінення стереотипів щодо традиційних гендерних ролей, формування виваженого ставлення до абортів тощо, але найперше уваги потребує зміна ціннісної парадигми литовців щодо гендерної рівності;

– прогрес Латвії хоч і незначний, однак у порівнянні з Литвою він наявний, про що свідчить зростання представництва жінок в органах влади, найперше – парламенті. Від інших держав Балтії Латвію відрізняє відсутність (попри законодавчо закріплену заборону дискримінації за ознакою статі) правової норми, яка б чітко закріпила принцип гендерної рівності, а також тут відсутній інститут спеціалізованого омбудсмена з питань гендерної політики (такий інститут є в Естонії та Литві). Міжінституційна співпраця в Латвії щодо запобігання дискримінації за ознакою статі та впровадження принципу гендерної рівності є слабкою. Великою проблемою в Латвії є гендерно-орієнтоване насильство. Ширшому прогресу Латвії (як й іншим державам Балтії) перешкоджають доволі сильні консервативні настрої як в суспільстві,

так і на рівні політичної еліти, проявом чого є відмова Латвії (як і Литви) ратифікувати Стамбульську конвенцію;

– Естонія має найкращі позиції серед країн Балтії в Індексі гендерної рівності. Тут зростає жіноче представництво в органах влади, ратифікована Стамбульська конвенція. Однак тут є найвищий рівень розриву в оплаті праці, високий рівень сімейного насилля. Більшість органів влади Естонії (виконавчих), в компетенції яких є розв'язок питань гендерної рівності, працюють (за нашими оцінками) повільно та безініціативно. А нещодавнє зміцнення владних позицій консервативної партії EKRE посилює антигендерну риторичку з мотиву збереження та захисту традиційних цінностей. Нині для Естонії важливе значення мають: розв'язання проблеми збільшення участі жінок на ринку праці та уможливлення їх економічної незалежності; зменшення розриву в розмірі зарплат і пенсій; впровадження політики рівної участі у процесах прийняття рішень; боротьба з гендерним насильством; впровадження гендерно-орієнтованого бюджетування та практики гендерних квот і т. д. Кейс Естонії ілюструє, що попри інституційні реформи, без видозміни ціннісної парадигми естонців істотних змін у досягненні гендерного паритету досягнути не можливо.

9. На інституційному рівні в державах Балтії існує чітке усвідомлення того, що протидія усеможливим проявам інтолерантності є запорукою подальшого демократичного поступу в складі ЄС. Стрімкої висхідної динаміки інтолерантності Естонія, Латвія та Литва нині не демонструють (як це відбувається в деяких державах Центральної та Східної Європи), однак в окремих сферах життєдіяльності цих країни проблеми наявні: інтолерантність в етнонаціональних питаннях та щодо сексуальних меншин, ромофобія, ксенофобія, ісламофобія, поширення мови ворожнечі тощо. Водночас на ціннісному рівні досягнутий незначний прогрес країн Балтії в

толеруванні «Інших». Відтак можна констатувати невідповідність держав Балтії принципу толерантності як одному з фундаментальних принципів функціонування ЄС. Держави Балтії в частині інтолерантності об'єднані наявністю проблем не лише на інституційному рівні (невиконання окремих рекомендацій ЄС в частині зміцнення принципу толерантності), а й на ціннісному рівні (населення не уповні підтримує ліберально-демократичні цінності, на яких ґрунтується ЄС).

10. Особливості кейсів Естонії, Латвії та Литви за критерієм їх відповідності принципу толерантності:

– щодо кейса Естонії, то особливістю цієї держави є легалізація інституту цивільного партнерства для одностатевих пар. Однак наявність такого ліберального механізму не сприяє істотному росту толерантності естонців до сексуальних меншин – вона зростає лише в середовищі певних соціально-демографічних груп (найперше, естономовної молоді). Гомофобія в Естонії більш виражена, ніж у середньому по ЄС, однак значно нижча, ніж у сусідніх Латвії та Литві. Зберігаються негативні стереотипи щодо ромів, ісламофобія, ксенофобія, поширеною є мова ворожнечі тощо. Деструктивна інтолерантна динаміка не в останню чергу причиною має електоральну підтримку естонцями таких партій, як ЕКРЕ. Голосування значної кількості естонців за партії, які озвучують мізогіністичні, антисемітські, ксенофобні, гомофобні та расистські настрої, засвідчує недостатню зрілість ліберально-демократичної політичної культури естонців;

– державна політика Латвії з протидії інтолерантності спрямована лише на частину проблемних сфер, у той час, як інші замовчуються або ж відкрито ігноруються. Нормативно-правова база Латвії не уповні відповідна законодавству ЄС; частина рекомендацій ЄС щодо запобігання та протидії інтолерантності не були виконані. Проблемними в частині просування

принципу толерантності та запобігання проявам інтолерантності в Латвії залишаються: збереження високого відсотка негромадян в структурі населення країни; висока інтолерантність до сексуальних меншин; маргіналізація ромської громади; прояви антисемітизму, особливо в Інтернет-дискурсі; високий рівень нетерпимості до біженців (мігрантофобія, ісламофобія); недостатня увага держави в частині запобігання та протидії мові ворожнечі й слабка промоція контрмовлення зі сторони держави та громадянського суспільства у відповідь на мову ворожнечі;

– у Литві недостатньо ефективно застосовуються правові механізми захисту прав та свобод уразливих груп (національних меншин, біженців та ін.). Державні інститути непослідовні в подоланні інтолерантності та інтеграції стигматизованих груп. Компетентність правоохоронних і судових органів є невисокою в частині реагування на протиправні дії, скоєні на ґрунті ненависті, зі застосуванням мови ворожнечі тощо. Литовське суспільство пасивне у протидії інтолерантним практикам з причин панівного консервативного характеру політичної культури та нестійкості цінностей ліберально-демократичного типу. Це проявляється в сильно увиразнених страхах, руйнівних стереотипах, невиправданих фобіях щодо біженців, окремих національних меншин тощо. В структурі громадянського суспільства активним є сегмент праворадикальних, популістських та інших організацій, які розпалюють мову ворожнечі в суспільстві на ґрунті антисемітизму, гомофобії та ін. Водночас основна відмінність Литви від Естонії та Литви в частині просування принципу толерантності полягає в іншому підході до надання громадянства, що запобігло низці проблем у площині толерантності щодо групи негромадян.

11. ЄС незмінно здійснює моніторинг рівня корупції в державах-учасницях та визначає державам-учасницям поточні завдання у площині

антикорупції, рекомендації щодо механізмів реагування на нові корупційні виклики. Естонія, Латвія та Литва перебувають на проміжних позиціях за темпами антикорупції між лідерами антикорупції в ЄС (Данія, Фінляндія, Швеція та ін.) та аутсайдерами (Болгарія, Греція, Італія, Мальта, Румунія, Словаччина, Угорщина, Хорватія). Це свідчить про доволі високий рівень уваги країн Балтії до широкого кола аспектів, пов'язаних із корупцією, за одночасного збереження великої кількості проблемних питань та постійної появи нових викликів, які потребують оперативного реагування у частині як протидії, так і (особливо!) запобігання (превенції) корупційним практикам.

Попри безумовний антикорупційний прогрес останніх десятиліть Естонії, Латвії та Литви, тут увиразнені корупційні ризики: «торгівля» впливом, «торгівля» правосуддям, нецивілізоване лобіювання, конфлікти інтересів, непотизм, фаворитизм, кронізм та ін. Звісно ж, масштаби названих проблем неспіввідносні тим, які існують в інших пострадянських державах, однак їх наявність сповільнює процеси подальшого поступу країн Балтії. Згадані проблеми впливають зі ще недостатньої ефективності антикорупційних кампаній, а також відсутності в країнах Балтії атмосфери тотального нетолерування корупції, несформованої демократичної антикорупційної культури населення, слабкості антикорупційного сегмента громадянського суспільства, недостатньої активності журналістів-розслідувачів тощо. Більшість інституційних антикорупційних реформ були проведені на етапі виконання державами Балтії вимог до країн-кандидатів, а нині одним із них (як-от Естонії) вдалося втримати та посилити результати реформ, а інші – зберігають стійкість до деструктивних інститутів і корупційний прагматизм тощо. На ціннісному рівні антикорупційні перетворення набули затяжного та недостатньо ефективного характеру. Отже, причинами збереження корупційних практик (особливо в Литві та Латвії) є:

радянська спадщина, нестійкість демократичних інституцій, прогалини в антикорупційному законодавстві, слабкість антикорупційних цінностей громадян, невисока антикорупційна культура (як приватна, так і корпоративна) тощо.

12. Якщо Естонія є лідером антикорупції в групі країн Балтії та навіть гідним конкурентом у цьому процесі провідним державам ЄС, то Литва в останні роки демонструє антикорупційну стагнацію, а Латвія – регрес в антикорупції. Неоднаковими є зусилля цих держав Балтії в інституційних перетвореннях та антикорупційній соціалізації громадян. Основними відмінностями Естонії, Латвії та Литви у сфері антикорупції є:

– Латвія має високий ризик поглиблення корупції, хоча в окремих сферах, наприклад, протидія відмиванню грошей, антикорупційні заходи були ефективні. Показово, що реалізовані антикорупційні реформи, були проведені саме на виконання Копенгагенських критеріїв, а не на вимогу «зі середини» – з ініціативи національних владних інститутів і громадянського суспільства. За роки членства Латвії в ЄС корупція зумовила сильний «відтік мізків». Тут високий рівень фаворитизму при формуванні урядів та інших органів влади. Антикорупційний орган ставав об'єктом політичного контролю; очевидні проблеми незалежності медіа, що ускладнює проведення ними антикорупційних розслідувань; слабким є державний аудит та ін. На країну в частині виразності корупції продовжує впливати російський чинник. Значним залишається тіньовий сектор економіки. Антикорупційне законодавство не застосовується ефективно. Найбільш корумпованими сферами нині є державні закупівлі, охорона здоров'я, будівництво, проекти розвитку ЄС, транспорт, фінансування політичних партій та ін. Громадська думка в Латвії дуже повільно еволюціонує в керунку нетолерування

корупційних практик. Готовність латвійців викривати корупцію є низькою й причини цього вбачаємо в ціннісному вимірі;

– корупція залишається причиною сповільнення демократизації Литви, яку нині характеризує стагнація в антикорупції. Деструктивні корупційні практики в Литві виражені передусім як топкорупція, а не бюрократична або ж побутова. Якщо у більшості країн ЄС основними суб'єктами корупції найчастіше є політики та політичні партії, то у Литві – державні установи: заклади системи охорони здоров'я державної форми власності, дозвільні органи, митна служба тощо. Значним залишається тіньовий сектор економіки (хоч і меншим за латвійський). У групі країн Балтії саме в Литві найвищою є корупція у сфері державних закупівель. Уразливим до корупції залишається банківський сектор, хоча останнім часом зміцнився контроль держави над фінансовими компаніями, посилилася превенція відмивання грошей; в країні активізувалася фінансова розвідка, зокрема в частині віртуальних валют і в секторі фінансових технологій FinTech. Високий ризик корупції несе в собі судова влада Литви («торгівля правосуддям»). Водночас досягнуто успіху в мінімізації політичної корупції; лише у Литві нині наявний реєстр лобістів. Тут, у порівнянні з іншими країнами Балтії, доволі розвинений сегмент антикорупційних організацій. В цілому Литва поступово віддаляється від свого сприйняття на міжнародній арені як країни, якій вигідна корупція, однак запобігання та протидія їй є недостатньою;

– Естонія контролює корупцію найкраще в групі балтійських держав; її антикорупційні позиції незмінно посилюються. Ця країна швидко зуміла відійти від партикуляризму до прозорих методів управління завдяки послідовному руйнуванню ще у 1990-х роках радянських корумпованих мереж, національно-державній люстрації, масштабній ротації кадрів, очищенню судової влади (реформи М. Лаара). При цьому антикорупційний

прогрес Естонії був досягнутий без створення спеціального антикорупційного органу. Бюрократична корупція була мінімізована е-урядуванням (система X-Road забезпечує отримання 99% державних послуг онлайн). Головним успіхом Естонії стало створення держави та суспільства з високою прозорістю, довірою та ефективністю. Держава докладает великих зусиль для підвищення обізнаності естонців щодо корупції та запобігання їй. Водночас не всі справи про корупцію завершуються обвинувальними вироками; наявні труднощі з конфіскацією майна, набутого завдяки корупції (воно «зникає» на етапі слідства). Однак Естонію можна позиціювати як інноватора в розробці нових механізмів запобігання та протидії різним типам корупції;

13. Підтверджено висунуті гіпотези:

– домінування цінностей, які не є за змістом ліберально-демократичними, сповільнюють прогресивні інституційні перетворення, необхідні для приведення політики Естонії, Латвії та Литви у відповідність зі стратегіями розвитку ЄС. Для поглиблення ліберально-демократичних реформ і зміцнення позицій держав Балтії як держав-учасниць ЄС недостатніми є інституційні реформи, ініційовані ззовні (ЄС, інші міжнародні актори) чи зі середини (інституції держав Балтії, громадянське суспільство). Інституційні реформи повинні супроводжуватися змінами в політичній культурі населення шляхом зміцнення прихильності широких верств населення до ліберально-демократичних цінностей. Від ціннісної компоненти реформ напряду узалежнена якість демократії. Якщо демократичні політичні інститути й можуть бути встановлені на початкових етапах демократичного переходу за ініціативою зовні та без масової підтримки населення, то надалі (для зміцнення та ефективного функціонування) вони потребують відповідних цінностей, знань населення;

– нинішня стагнація та в окремих випадках і регрес держав Балтії в зміцненні якості демократії, подоланні розривів з нормами та цінностями ЄС має значною мірою в основі історичний чинник. Історичні травми зміцнили переконання, що поступ свободи загрожує національній справі. Закономірно, що народи, які були довготривало підневільними, гостро реагують на будь-які вимоги ззовні визнати вищими за національні іноземні (мультикультурні) цінності, культуру, правові норми, а відтак намагаються протидіяти їм в душі євроскептицизму, консерватизму, націоналізму. Окрім цього, ще нестійкі ліберально-демократичні досягнення держав Балтії послаблюються зусиллями Російської Федерації, яка у різних формах намагається деструктивно вплинути на Естонію, Латвію та Литву;

– ліберально-демократичне відставання держав Балтії зумовлює зниження після 2004 року впливу ЄС щодо питань ліберально-демократичних трансформацій, а кілька криз останніх років (глобальна фінансова 2008 р., криза в євроні 2008–2012 рр.; міграційна криза 2015 р.; загострення комплексу питань життєдіяльності ЄС у 2020 р., спричинене карантинними обмеженнями) призвели до зменшення інтенсивності проєктів, спрямованих на поглиблення демократичних перетворень у «молодих» демократіях Балтії. Стагнація / регрес у зміцненні ліберальної демократії в країнах Балтії, їх деяке відставання від стандартів ЄС, пов'язані не лише з внутрішніми причинами (інституційними та ціннісними), а й з непослідовністю власне ЄС у поглибленні ліберально-демократичних реформ у Балтійському регіоні, що спричинене поступовим зниженням стійкості ліберальної демократії в межах ЄС загалом;

– після набуття Естонією, Латвією та Литвою статусу держав-учасниць ЄС ослабилась внутрішня мотивація країн Балтії зберігати високі темпи ліберально-демократичних перетворень, що сприяє висхідному популізму,

активізації консервативних, радикальних, популістських політичних акторів, наростанню мови ворожнечі та різних проявів нетерпимості та соціальних фобій, інтолерантному дискурсу, відкритому чи (переважно) латентному відкиданню гендерного паритету і т. д.

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати
дисертації

Індивідуальна монографія:

1. Кокорєв, О. В. (2020). Інституційна та ціннісна відповідність держав Балтії політиці ЄС щодо зміцнення ліберальної демократії. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 340 с.

Наукові статті, опубліковані у фахових виданнях України

2. Кокорєв, О. В. (2016). Об'єктивні та суб'єктивні передумови входження країн Балтії у європейський простір. *Політикус*, 2, 85-88.

3. Кокорєв, О. В. (2016). Зміна зовнішньої політики Латвії, Литви та Естонії в період 1990–2016 років. *Політикус*, 4, 9-12.

4. Кокорєв, О. В. (2016). Інтегрування країн Балтії в європейський простір (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія*, 11, 157-161.

5. Кокорєв, О. В. (2016). Регіоналізація соціально-політичної та культурно-історичної спільності Балтійського регіону. *Політичне життя*, 3, 142-147.

6. Кокорєв, О. В. (2017). Балтийский субрегион в контексте глобального европейского развития. *Політикус*, 4, 113-116.

7. Кокорєв, О. В. (2017). Міжпартійне протистояння євроатлантичній орієнтації в країнах Балтії. *S.P.A.C.E.*, 2, 33-36.
8. Кокорєв, О. В. (2020). Відповідність Естонії антикорупційним цінностям ЄС. *Політикус*, 1, 52-57.
9. Кокорєв, О. В. (2020). Регрес Латвії в запобіганні та протидії корупційним практикам: аналіз причин, наслідків, форм прояву. *Політикус*, 2, 132-138.
10. Кокорєв, О. В. (2020). Соціальна тривожність і фобії на ґрунті інтолерантності: кейс Литовської Республіки. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 3 (1), 170-179.
11. Кокорєв, О. В. (2020). Дефекти демократії Естонії в умовах глобального погіршення якості ліберальної демократії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, 41, 168-173.
12. Кокорєв, О. В. (2020). Погіршення якості демократії в державах-учасниках ЄС: кейс Естонії. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 12 (1), 133-140.
13. Кокорєв, О. В. (2020). Сповільнення ліберально-демократичних перетворень у Латвії: інституційний та ціннісний виміри. *Держава і право*, 87, 416-428.
14. Кокорєв, О. В. (2020). Визначення особливостей ліберальної демократії як передумова оцінки її якості в «молодих демократіях» ЄС. *Актуальні проблеми політики*, 65, 109-116.
15. Кокорєв, О. В. (2020). Історіографія проблеми якості демократії держав Балтії та її відповідності вимогам членства в ЄС. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*, 29, 192-199.
16. Кокорєв, О. В. (2020). Толерантність vs інтолерантність: кейс Латвії як увиразнення ціннісної та інституційної амбівалентності. *Вісник*

Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія, 27, 126-134.

17. Кокорєв, О. В. (2020). Відповідність Естонії принципу толерантності як передумови поступу об'єднаної Європи. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Міжнародні відносини*, 2 (406), 133-140.

18. Кокорєв, О. В. (2020). Проблеми реалізації свободи слова та свободи діяльності медіа в державах Балтії: відповідність стандартам ЄС. *Політикус*, 4, 93-99.

Наукові статті, опубліковані в наукових періодичних виданнях інших держав

19. Кокорєв, О. В. (2016). Зміна вектора політичного розвитку країн Балтії після розпаду СРСР. *Evropsky politicky a pravni diskurz*, 3 (5), 82-86.

20. Кокорєв, О. В. (2020). Стагнація Литви в антикорупції: причини, прояви, наслідки. *Evropsky politicky a pravni diskurz*, 7 (2), 203-210.

21. Кокорєв, О. В. (2020). Проблеми якості демократії Литви: вплив популізму та мінливості партійного ландшафту. *Evropsky politicky a pravni diskurz*, 7 (3), 175-180.

22. Kokoriev, O. (2020). Деконсолідація ліберальної демократії в країнах Балтії: оцінка відповідності вимогам членства в ЄС на інституційному та ціннісному рівнях. In A. Kordonska, R. Kordonski (Eds.), *Spolecznosc miedzynarodowa w obliczu przemian: ujecie wieloaspektowe* (Vol. 2, pp. 20-34). Olsztyn: Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie.

23. Kokoriev, O. (2020). Відповідність країн Балтії принципу толерантності як передумови поступу Об'єднаної Європи. In A. Kordonska, R.

Kordonski (red.), *Spoleczność międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe* (Vol. 4, pp. 32-49). Olsztyn: Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie.

24. Kokoriev, O. (2020). Компаративний аналіз процесів деконсолідації ліберальної демократії країнах Балтії: кейси Естонії, Латвії та Литви. In A. Kordonska, R. Kordonski (Eds.), *Spoleczność międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe* (Vol. 5, pp. 21-36). Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie, Olsztyn–Lwów.

25. Kokoriev, O. (2020). Процеси деконсолідації ліберальної демократії країнах Балтії: кейси Естонії, Латвії та Литви. In A. Kordonska, R. Kordonski (Eds.), *Spoleczność międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe* (Vol. 6, pp. 10-26). Olsztyn–Lwów: Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

26. Кокорєв, О. В. (2016). Позитивні і негативні наслідки трансформації в країнах Балтії та вступу до ЄС. *Вісник Донецького національного університету. Серія Політичні науки, 1*, 68-71.

27. Кокорєв, О. В. (2016). Роль країн Балтії у вирішенні україно-російського конфлікту. In *The countries of the Eastern partnership – V4: problems and prospects of cooperation: International Scientific Conference* (22 квітня 2016, м. Одеса). Odesa: Visegrad Fund, pp. 227-229.

28. Кокорєв, О. В. (2017). Інтеграція як результат глобалізації та регіоналізації в сучасному світі. In *Сучасна Українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (10 лютого 2017 р., м. Одеса). Одеса: ДЗ

Південноукраїнський педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, pp. 34-38.

29. Кокорєв, О. В. (2017). Трансформаційні процеси в країнах Балтії в контексті європейської інтеграції. In *V Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події»* (24–30 квітня 2017 р., м. Львів). URL: https://ldubgd.edu.ua/sites/default/files/3_nauka/grantu/seksiya_1.pdf

30. Кокорєв, О. В. (2020). Деструктивні неформальні інститути в країнах Балтії: вплив на стійкість ЄС. In *Соціально-політичні проблеми сучасності: матеріали V Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих учених* (м. Дніпро, 20 березня 2020 р.). Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, pp. 114-117.

31. Kokoriev, O. (2020). Кейси Латвії, Литви та Естонії як приклади регресу, стагнації та прогресу антикорупції. In *Dilemmas and Perspectives in International Relations: Collection of the scientific materials* (Lviv – Olsztyn, April 25, 2020). Lviv – Olsztyn: Ivan Franko National University of Lviv, Warmia and Mazury University in Olsztyn, pp. 38-41.

32. Кокорєв, О. В. (2020). Відповідність країн Балтії принципу толерантності як передумови поступу об'єднаної Європи. In *Наукове забезпечення технологічного прогресу XXI сторіччя: матеріали міжнародної наукової конференції, Vol. 2* (м. Чернівці, 1 травня 2020 р.). Чернівці: Міжнародний центр наукових досліджень, pp. 7-9.

33. Кокорєв, О. В. (2020). Відповідність країн Балтії антикорупційним цілям ЄС: інституційний і ціннісний рівні. In *IX всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша: матеріали конференції* (м. Луцьк, 28 травня 2020 р.). Луцьк: Вежа-Луцьк, pp. 66-69.

34. Кокорєв, О. В. (2020). Стагнація ліберально-демократичних перетворень Литовської Республіки у постевроінтеграційний період. In *Стратегічні напрямки розвитку науки: фактори впливу та взаємодії: матеріали міжнародної наукової конференції Vol. 3* (м. Суми, 22 травня 2020 р.). Суми: Міжнародний центр наукових досліджень, pp. 115-117.

35. Кокорєв, О. В. (2020). Виклики та загрози ліберальній демократії в Латвійській Республіці. In *Реформування та розвиток гуманітарних та природничих наук: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції* (м. Полтава, 22–23 травня 2020 р.). Херсон: Молодий вчений, Vol. 2, pp. 23-27.

36. Кокорєв, О. В. (2020). Деконсолідація демократії в Естонії: основні причини та прояви в умовах глобального погіршення якості демократії. In *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі: матеріали III міжнародній науково-практичній конференції* (м. Суми, 29 травня 2020 р.). Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, Vol. 2, pp. 159-162.

37. Кокорєв, О. В. (2020). Деконсолідація демократії в країнах Балтії: основні причини та прояви. In *Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досягнень: матеріали міжнародної конференції* (м. Київ, 12 червня 2020 р.). Київ: Міжнародний центр наукових досліджень, Vol. 2, pp. 77-80.

38. Кокорєв, О. В. (2020). COVID-19 як новітній виклик стійкості ліберальної демократії в країнах ЄС. In *«Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність»: матеріали II міжнародної наукової конференції* (м. Дніпро, 26–27 червня 2020 р.). Дніпро: Дніпро: СПД «Охотнік», pp. 5-7.

39. Кокорєв, О. В. (2020). Проблеми реалізації свободи слова та свободи діяльності медіа в Естонії. In *«Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття»: матеріали міжнародної наукової*

конференції (м. Черкаси, 7 серпня 2020 р.). Черкаси: Міжнародний центр наукових досліджень, Vol. 2, pp. 105-107.

40. Кокорєв, О. В. (2020). Свобода слова та свобода діяльності медіа в Латвії: проблеми відповідності медіастандартам ЄС. In «Current Visions and Revisions of Global World» (м. Львів – м. Ольштин, 25 вересня 2020 р.). Lviv – Olsztyn: Ivan Franko National University of Lviv, Warmia and Mazury University in Olsztyn, pp. 18-22.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні кафедри міжнародних відносин Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», а також пройшли апробацію на наукових і науково-практичних конференціях:

– міжнародній науковій конференції «The countries of the Eastern partnership – V4: problems and prospects of cooperation» (м. Одеса, 22 квітня 2016 р.; форма участі – очна);

– міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна Українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (м. Одеса, 10 лютого 2017 р.; форма участі – очна);

– V всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції «Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події» (м. Львів, 24–30 квітня 2017 р., форма участі – дистанційна);

– V всеукраїнській науковій конференції студентів і молодих учених «Соціально-політичні проблеми сучасності» (м. Дніпро, 20 березня 2020 р.; форма участі – дистанційна);

– міжнародній науковій конференції «Dilemmas and Perspectives in International Relations» (Львів – Ольштин, 25 квітня 2020; форма участі – онлайн-конференція);

– IX всеукраїнських політологічних читаннях імені професора Богдана Яроша (м. Луцьк, 28 травня 2020 р., форма участі – онлайн-конференція);

– міжнародній науковій конференції «Наукове забезпечення технологічного прогресу XXI століття» (м. Чернівці, 1 травня 2020 р., форма участі – дистанційна);

– міжнародна наукова конференція «Стратегічні напрямки розвитку науки: фактори впливу та взаємодії» (м. Суми, 22 травня 2020 р., форма участі – дистанційна);

– II міжнародній науково-практичній конференції «Реформування та розвиток гуманітарних та природничих наук» (м. Полтава, 22–23 травня 2020 р., форма участі – дистанційна);

– III міжнародній науково-практичній конференції «Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі» (м. Суми, 29 травня 2020 р., форма участі – заочна);

– міжнародній науковій конференції «Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досягнень» (м. Київ, 12 червня 2020 р., форма участі – дистанційна);

– міжнародній науковій конференції «Global Versus National Perspectives in International Relations» (Львів – Ольштин, 25 червня 2020 р., форма участі – онлайн-конференція);

– II міжнародній науковій конференції «Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність» (м. Дніпро, 26–27 червня 2020 р., форма участі – заочна);

– міжнародній науковій конференції «Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття» (м. Черкаси, 07 серпня 2020 р., форма участі – дистанційна);

– міжнародній науковій конференції «Current Visions and Revisions of Global World» (м. Львів – м. Ольштин, 25 вересня 2020 р., форма участі – онлайн-конференція).